

(NE)TRAJNOSTNI SVETОВI



časopis
za
kritiko
znanosti

let. LII, 2025, št. 294

**Časopis za kritiko znanosti,
domišljijo in novo antropologijo**

Letnik LII, 2025, številka 294

UDK 3 ISSN 0351-4285

Izdajatelj / Publisher

Inštitut Časopis za kritiko znanosti

Ulica talcev 2, IOOO Ljubljana

www.ckz.si

Za založbo / Director

Aigul Hakimova

Naklada: 300 izvodov

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Andrej Kurnik

Odgovorna urednica / Managing Editor

Katarina Majerhold

Urednika tematskega sklopa /

Thematic section editors

Staša Kolar in Miha Feher

Uredništvo / Editorial Board

Uršula Berlot Pompe, Barbara Beznec,

Žiga Brdnik, (Tatjana Greif), Saša Hajzler,

Nikolai Jeffs, Kaja Kraner, Andrej Kurnik,

Katarina Majerhold, Andrej Pavlišič, Boris Vezjak,

Katja Utroša, Arne Zupančič

Mednarodno uredništvo /

International Editorial Board

Dan Chodorkoff (Vermont), John Holloway (Puebla),

Sandro Mezzarda (Bologna), Nela Pamuković (Zagreb),

Ian Parker (Manchester), Vjieran Pavlaković (Reka),

Maple John Razsa (Maine), Alan Soble (Philadelphia),

Raúl Zibechi (Montevideo)

Lektorica / Language Editor

Ina Poteko

Korektor / Proof-reader

Katarina Majerhold

(UN)SUSTAINABLE WORLDS

- 5 **Staša Kolar, Miha Feher:** Foreword
- 13 **Staša Kolar, Enej Marinič:** The (Un)Sustainable Olympics: the Paris 2024 Case Study
- 33 **Aljaž Bratanič, Anja Jan, Alja Poldan:** Hydropower and The Myth Of Sustainable Development: The Concept of (Un)sustainable Development Through the Perspectives of Social Science and Environmentalism
- 59 **Barbara Hauptman, Taja Ivanc:** Sustainable Practices in a Rural Community: The Case of Predoslje
- 87 **David Pučko, Teja Sapač:** Social Elements of Sustainable Consumption Practices: The Link Between Sustainable Consumption, Advertising and Economic Status
- 107 **Anja Drnovšek, Iva Špilak:** Sustainable Cosmetics Between Practice and Theory
- 125 **Julija R. Kelečevič:** Healthy and Sustainable Student Nutrition: Opportunities and Constraints of a Subsidised Student Meal System
- 147 **Pija Lucija Kralj:** Surplus Food Project by Slovenian Philanthropy: A Case of Sustainable Social Work
- 165 **Maša Maruša Bregar, Petra Perdih:** Women at the Workplace in the Context Of Sustainable Development
- 183 **Nik Turšič, Neja Polanc:** Sleep Deprivation as a Factor in Social Cohesion

ARTICLES

- 213 **Katarina Majerhold:** Reactionary nature of the *House on the Hill* projects
- 225 **Marko Markič:** The Ontology of Authentic Praxis in *Being and Time*

REVIEW

- 250 **Katarina Majerhold:** Justice for all Animals

(NE)TRAJNOSTNI SVETOVI

- 5 **Staša Kolar, Miha Feher:** Uvodnik
- 13 **Staša Kolar, Enej Marinič:** (Ne)trajnostne olimpijske igre: študija primera Pariz 2024
- 33 **Aljaž Bratanič, Anja Jan, Alja Poldan:** Hidroenergija in trajnostni mit: Koncept (ne)trajnostnega razvoja skozi družboslovno in naravovarstveno perspektivo
- 59 **Barbara Hauptman, Taja Ivanc:** Trajnostne prakse v vaški skupnosti: primer Predoselj
- 87 **David Pučko, Teja Sapač:** Družbeni elementi trajnostnih potrošniških praks. Povezava med trajnostno potrošnjo, oglaševanjem in ekonomskim statusom
- 107 **Anja Drnovšek, Iva Špilak:** Trajnostna kozmetika med prakso in teorijo
- 125 **Julija R. Kelečevič:** Zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov. Priložnosti in omejitve sistema subvencionirane študentske prehrane
- 147 **Pija Lucija Kralj:** Trajnostni prehranski sistemi in vloga socialnega dela: Predstavitev primera projekta Viški hrane
- 165 **Maša Maruša Bregar, Petra Perdih:** Ženske na delovnem mestu v kontekstu trajnostnega razvoja
- 183 **Nik Turšič, Neja Polanc:** Pomanjkanje spanja kot dejavnik družbene kohezije

ČLANKI

- 213 **Katarina Majerhold:** Reakcionarnost projektov Hiše na hribu
- 225 **Marko Markič:** Ontologija avtentične prakse v *Biti in času*

RECENZIJA

- 250 **Katarina Majerhold:** Pravičnost za vsa bitja

Uvodnik

Dandanes pogosto naletimo na omembo antropocena, ki naj bi poimenoval socio-geološko dobo, v kateri se trenutno nahajamo. Tako na primer francoski teoretik Bruno Latour (2018) v svojem delu *Prizemljitev* opisuje, kako se je človeška civilizacija razvila v razmeroma stabilnem obdobju in prostoru holocena, ki se končuje in umika pred novim obdobjem antropocena. Holocen nam je omogočil, da si sebe predstavljamo kot igralke_ce na statičnem odru, obkrožene z neanimiranimi kulisami, na katere lahko, kot v gledališču, pozabimo in se osredotočimo na dejanja igralk_cev. Danes, v antropocenu, pa so se »dekor, kulise, zaodrje, celotna stavba vzpeli na oder in igralcem spodkopavajo glavne vloge. To spreminja vse scenarije in sugerira nove razplete« (Latour, 2018: 53). Človek ni več edini akter, igralec na prizorišču (če je to sploh kadarkoli bil); prizorišče, okolje je začelo odgovarjati nazaj in se upirati.

Omenjeni koncept antropocena poudarja osrednji vpliv človeka na svet okoli nas. Glavna sila epohalne spremembe, ki se pogosto odraža predvsem v obliki podnebnih sprememb, naj bi bila premog in para, ki sta na vodilno pozicijo našega življenja stopila z industrijsko revolucijo 18. stoletja. A kaj je glavna, gonilna sila, ki stoji za tem premikom? V najpogostejšem »mainstream« narativu antropocena, kot opozarja Moore (2017: 2), to »ni razred. Ni kapital. Ni imperalizem. Ni niti kultura. Temveč ... prav ste uganili, *anthropos*: človeštvo kot nediferencirana celota«. Moore (2017) kritično premišljuje koncept antropocena ravno zaradi dejstva, da v njegovem narativu človeštvo postane homogena enteta, iz katere so se, s prefinjenim trikom, izbrisale vse neenakosti, komodifikacija, imperializem, patriarhat, rasizem in še mnogo več. Kot zapiše, je ta »trik star toliko kot modernost – bogati in vplivni ustvarijo probleme za vse, nato pa nam povejo, da smo krivi vsi« (Moore, 2017: 6).

Tudi druge_i avtorice_ji opozarjajo, da medtem ko antropocen sicer zajame vse oblike življenja, obstajajo pomembne asimetrije moči med temi oblikami življenja ter, bolj specifično, pomembne razlike v moči glede na regije, skupine in družbene razrede človeštva (Heikkurinen in dr., 2021). Za negativne posledici-

ce antropocena nikakor ne moremo kriviti človeštva kot celote, temveč moramo prepoznati odgovornost tistih, ki so v središču moči in imajo nesorazmerno večjo moč odločanja o usodi organizmov, materije in imaginarijev (Heikkurinen in dr., 2021; Latour, 2018; Malm in Hornborg, 2014).

Chakrabarty (2009) zastavi zanimivo vprašanje, »mar govor o vrsti ali človeštvu ne služi zgolj prikritju realnosti kapitalistične produkcije in imperialistični – formalni, neformalni ali mašinstični v Deleuzovem smislu – dominaciji, ki jo goji? Zakaj bi vključili revne sveta – katerih ogljični odtis je tako ali tako majhen – z uporabo vsevkjučujočih pojmov, kot sta vrsta ali človeštvo, ko pa gre krivdo jasno pripisati v prvi vrsti bogatim državam, v drugi pa bogatim razredom revnejših držav?« Moore (2017: 13), kot da bi uslišal iskanje ustrežnejšega termina, predlaga alternativni koncept: kapitalocen, ki poimenuje »kapitalizem kot sistem moči, dobička in re/produkcije v mreži življenja«. Ekološko krizo tako razume kot izhajajočo iz vzorcev moči, kapitala in (izkoriščanja) narave.

Kakorkoli že imenujemo trenutno dobo, je nedvoumno dejstvo, da ni več prostora za skepticizem in zatiskanje oči, ko gre za podnebne spremembe in s tem povezano krizo biodiverzitete, ki morda celo odraža šesto veliko izumrtje (Cowie in dr., 2022).

Kriza izumiranja nas spodbuja k prepoznavi pomembne soodvisnosti različnih tipov teles, mrtvih in živih, vključno s človekom, živalmi, rastlinami ter zemeljskimi in vodnimi telesi (Cielemęcka in Daigle, 2019). Številne_i avtorice_ji prepoznavajo potrebo po novih načinih teoretiziranja in življenja v trenutnem svetu, ki bi opustili človeški ekscelencializem in antropocentrizem in se premaknili k razmišljanju o človeku kot delu različnih večvrstnih skupnosti (Alaimo, 2012, 2016; Braidotti, 2013; Cielemęcka in Daigle, 2019; Haraway, 1991, 2015).

Omenjeno tveganje izumrtja ljudi in drugih oblik življenja nas vodi k premišljevanju o prihodnosti. Pri tem razmišljanju je v zadnjih desetletjih »trajnost« postala osrednji koncept različnih teorij in praks.

V okoljevarstvenih diskurzih trajnost predstavlja sposobnost ekosistema, da ohrani svoje ključne funkcije in procese skozi čas (Cielemęcka in Daigle, 2019). Vendar se pojavljajo še številne druge definicije trajnosti, ki eksplicitno naslavljajo človeško upravljanje z našim okoljem, pri čemer je osrednjega pomena zagotavljanje obstoja naravnih virov za prihodnje generacije človeštva (Cielemęcka in Daigle, 2019). Tovrstne konceptualizacije izvirajo primarno iz vplivnega članka »A Blueprint for Survival« (Goldsmith in dr., 1972), ki je pritegnil pozornost znanstvene in splošne publike k urgentnosti in razsežnosti okoljskih problematik (Cielemęcka in Daigle, 2019). Koncept trajnosti se je nato postopoma prebil v politični prostor in različne mednarodne dokumente, pri čemer je najbolj ključni dokument t. i. Brundtlandovo poročilo (World Commission on Environment and Development, 1987), kjer najdemo najpogosteje citirano defneci-

jo trajnostnega razvoja, ki naj bi predstavljal sredstvo za zagotavljanje potrebe človeštva, da »zadovolji potrebe sedanosti brez kompromitiranja sposobnosti prihodnjih generacij, da te zadovoljijo svoje potrebe« (ibid.: 43). Od izida tega poročila dalje se diskurzi o trajnosti vrtijo okrog odgovornosti do prihodnjih generacij, ki so implicitno razumljene kot generacije človeštva, čeprav bi morale za doseganje dejanske trajnosti vključevati tudi prihodnje generacije ne-človeških živali, rastlin, stvari in širših ekosistemov (Cielemęcka in Daigle, 2019).

V svojem zasledovanju trajnosti, pravi Latour, zato potrebujemo vso moč znanosti, ki nam jo ponuja, vendar brez ideologije »narave«, ki je bila do sedaj povezana s to močjo. Latour (2018) trdi, da moramo biti materialistične_i in racionalne_i, a da moramo to prakticirati na pravem terenu. Nikakor ne moremo zgolj nekritično poveljčevati racionalnosti, ki jo je izbrala globalizacija/modernizacija – kakšna racionalnost je namreč to, da smo nekako kar pozabile_i pričakovati odzive planeta na naše delovanje?

Da bi pojmom, kot so »realistično«, »objektivno«, »učinkovito« in »racionalno«, povrnile_i pozitivni pomen, moramo za seboj pustiti pogled, ki vse stvari vidi in predstavlja kot zelo oddaljene, kot da je vse eksterno socialnemu svetu in ni povezano s človekom. Ta pogled je povezan z idejo Zemlje kot zgolj še enega planeta med mnogimi telesi v vesolju, kar je vodilo v prepričanje nekaterih znanstvenic_kov, da je nujno »zavzeti vidik neskončnega vesolja, da bi razumeli, kar se dogaja na tem planetu« (Latour, 2018: 80). Donna Haraway tovrstni pogled imenuje »pogled od nikoder«, v svojem razmišljanju pa je blizu širši Latourjevi ideji »prizemljitve« oz. pristanka na Zemlji:

Edini način za iskanje širše vizije je izhajanje z določenega mesta. Vprašanje znanosti v feminizmu se nanaša na objektivnost kot zastavljeno racionalnost. Njene podobe niso rezultat eskapizma in preseganje meja, tj. pogleda od zgoraj, temveč združevanja delnih pogledov in zadržanih glasov v kolektivno držo subjekta, ki objablja vizijo različnih možnosti nenehnega končnega utelešanja življenja znotraj meja in protislovij, tj. pogledov iz določenega mesta (Haraway, 1991: 196).

Ta pogled od zunaj, »od zgoraj« omogoča, da si rečemo, da so podnebne razmere na Zemlji od nekdanjih nihale, s čimer lahko novi podnebni režim naslikamo kot zgolj še eno nepomembno variacijo. Opisani pogled od zgoraj je po Latourjevem mnenju soodgovoren za neuspeh ekoloških politik, saj je takšen pogled na naravo, pogled od daleč, za večino preprosto preveč nejasen in ne zbuja zaskrbljenosti.

Ujeti v sistem produkcije so ljudje edini, ki se lahko uprejo, saj številne_i druge_i protestnice_ki, ki dvigujejo svoj glas, to vedno storijo prepozno, ko je kata-

strofa že nastopila. Da se lahko učinkovito upremo, se bomo morale_i naučiti, kako se izločiti iz vladavine ekonomizacije in pogleda od zunaj. Novi konflikti ob tem ne nadomeščajo starih, temveč jih le še krepijo, jih predstavijo drugače in jih končno naredijo prepoznavne. Namesto boja za utopijo globalnega ali utopijo lokalnega se moramo boriti za prizemljitev, za pristanek na Zemlji, kar ima tudi povsem drugačne politične implikacije (Latour, 2018).

Latour poziva tudi k oblikovanju novega ekološkega razreda, ki bo zapolnil izpraznjenost javnega prostora, kar lahko stori le od spodaj navzgor – z opisovanjem materialnega sveta, v katerem se nahajamo. Kot zapiše v *On the Emergence of an Ecological Class*, se moramo ozreti na celotno sekvenco javnega političnega življenja: če želimo voliti, morajo obstajati stranke; za obstoj strank moramo zbrati, organizirati in izkristalizirati naše pritožbe v politične programe; za obstoj pritožb mora biti vsaka oseba sposobna definirati svoje interese, ki nam nato omogočajo prepoznati potencialne zaveznice_ke in nasprotnice_ke. Za definiranje naših interesov pa je ključnega pomena, da smo zmožne_i dovolj podrobno opisati naše konkretne situacije, v katerih se nahajamo, saj »če ne vemo, od česa smo odvisne_i, kako bomo vedele_i, kaj moramo obraniti« (Latour in Schulz, 2022: 75). Pri tem pa je pomembno, da tovrstno opisovanje ne pomeni, da zavzamemo neko zunanje objektivno gledišče na situacijo, temveč pomeni iskanje svoje poti in orientacije skupaj z drugimi, s katerimi smo se znašle_i v situaciji, ki jo opisujemo (Latour in Schultz, 2022). Ključno sporočilo vseh omenjenih Latourjevih del je, da so drugi vedno tudi živi in neživi materialni sveto-vi, ki nas obdajajo – to je svet, ozemlje, v katerem se moramo prizemljiti.

Tudi študentsko sociološko društvo SocioKlub od samega začetka svojega delovanja išče vrzeli v kritični misli, ki jih je treba zapolniti, in obravnava teme, ki so v družbi morda tabuizirane ali narobe razumljene. Vseskozi torej težimo v smeri »prizemljitve«, kot bi to poimenoval Latour. Želimo si udejevanja, ki razkriva pasti družbe in zemljank_ov na sploh. Tako je prišla v ospredje tudi ideja o izdaji študentskega zbornika oz. revije, ki presega zgolj turobne objave. Gre namreč za dodelitev vloge protagonistov študentom, katerih glas pogosto ostaja v zaodrju. Glas posameznic_kov, ki ustvarjajo svojo prihodnost in narekujejo, v kaj se bo svet spremenil.

Prazne bele liste so avtorice_ji spremenile_i v navdihujoča besedila, ki naslavljajo vse od trajnostnih prehranskih sistemov, pozicije žensk na trgu dela vse tja do trajnostnih vidikov spanca. S prebiranjem devetih člankov vam skušamo pričarati kompleksnost problematike, ki se skriva pod pojmom »trajnost«, in vam dokazati, da nam, mladim, je mar za naš svet in prihodnost.

Tako Staša Kolar in Enej Marinič v prvem članku skozi sociološko prizmo obravnavata trajnostne vidike olimpijskih iger v Parizu 2024 in se osredotočata na kritično analizo omenjenega mega dogodka. Kljub temu da organizatorke_ji

pariških olimpijskih iger v ospredje postavljajo zeleno retoriko in dogodek okličejo za »najbolj trajnostne igre doslej«, ta prispevek opozarja na razkorak med njihovimi trditvami in dejanskim stanjem.

Aljaž Bratanič, Anja Jan in Alja Poldan osvetlijo mit o trajnostnem razvoju, ki okoljsko netrajnostne prakse, kot je hidroenergija, prikazuje kot »zeleno rešitev«. Medtem ko sodobna družba takšne prakse pogosto opredeljuje kot trajnostne, takšna miselnost pogosto služi lajšanju skrbi in ohranjanju visoko potrošniških življenjskih slogov brez strukturnih sprememb.

Barbara Hauptman Ivanc in Taja Ivanc na primeru vasi Predoslje v občini Kranj analizirata trajnostno delovanje vaške skupnosti, predvsem socialni steber trajnostnega razvoja. Za podkrepitev svoje analize in identifikacijo trajnostnih praks sta izvedli intervjuje in terensko analizo.

David Pučko in Teja Sapač se v svojem prispevku lotita pomembnih vprašanj, ki zadevajo trajnostne potrošnje v povezavi z oglaševanjem, ekonomskim statusom ter družbenim razredom, in poskušata preko fokusnih skupin odgovoriti, kaj v resnici motivira posameznice_ke k trajnostnemu nakupovanju.

Avtorici Iva Špilak in Anja Drnovšek se dotakneta okoljske problematike, za katero je eden izmed glavnih krivcev kozmetična industrija. S pregledom literature skušata odgovoriti na vprašanje, ali se trajnostna kozmetika dovolj hitro razvija, da bi lahko postala norma kozmetičnega trga.

Petra Perdih in Maša Maruša Bregar v prispevku preučujeta zaposlitvene pogoje žensk, ki so določeni v okviru ideala enakosti spolov, ki je eden izmed ciljev trajnostnega razvoja. Pri tem se avtorici opirata predvsem na trajnostni razvoj v družbenem smislu, ki je v znanstveni literaturi relativno nov in še nepopolno raziskan, a vendar zelo pomemben koncept.

Pija Lucija Kralj v svojem prispevku obravnava projekt Viški hrane, ki ga izvajata Slovenska filantropija in služi kot primer trajnostne prakse za zmanjševanje prehranske revščine in zavržene hrane, pri čemer poudarja ključno vlogo socialnega dela. Prispevek sklene s priporočili o integraciji vsebin o trajnostnih prehranskih sistemih v izobraževanje socialnih delavk_cev, poudarja pomembnost ustrezne rabe terminologije pri obravnavi prehranske revščine in spodbuja kritičen pristop k iskanju trajnostnih rešitev.

Julija R. Kelečević nadgrajuje svoje magistrsko delo, v okviru katerega raziskuje, kateri dejavniki fizičnega, družbenega, političnega in študentskega okolja omogočajo oziroma ovirajo zdravo in trajnostno prehranjevanje študentk_ov prek slovenskega sistema subvencionirane študentske prehrane.

V zadnjem članku tega sklopa Nik Turšič in Neja Polanc raziskujeta spalne navade kot biološko potrebo v družbenem kontekstu, pri čemer sta pozorni_a na to, kako družba oblikuje arhetipe spanja, vrednote, rituale in norme, ter dejavnike, ki vodijo do pomanjkanja spanja. Preučujeta ključne dejavnike spanja

v sodobnem načinu življenja, njihovo združljivost s človeško fiziologijo in vpliv spanja na družbeno kohezijo in trajnostni razvoj.

Verjameva, da so se avtorice_ji, ki so se odzvale_i vabilu k pisanju za študentski zbornik, »prizemljile_i« v specifičnih prostorih, med živim in neživim materialnim svetom. Nekateri_i v svoji prostovoljski izkušnji razdeljevanja hrane, druge_i v vaški skupnosti, spet tretje_i med študentkami_i, ki skušajo najti pot do trajnostnega prehranjevanja v sistemu subvencionirane študentske prehrane, ali pa na ulicah Pariza med olimpijskimi igrami. Vsak prispevek iz svoje perspektive dodaja pomemben košček v širši mozaik premišljevanja o (ne)trajnosti v današnjem svetu.

Literatura

- Alaimo, Stacy (2012): Sustainable this, sustainable that: New materialisms, posthumanism, and unknown futures. *PMLA/Publications of the Modern Language Association of America* 127(3): 558–564. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alaimo, Stacy (2016): *Exposed: Environmental Politics and Pleasures in Posthuman Times*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Braidotti, Rosi (2013): *The Posthuman*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Chakrabarty, Dipesh (2009): The Climate of History: Four Theses. *Critical Inquiry* 35(2): 197–222. Chicago: University of Chicago Press.
- Cielemęcka, Olga in Daigle, Christine (2019): Posthuman Sustainability: An Ethos for our Anthropocenic Future. *Theory, Culture & Society* 36(7–8): 67–87. Washington DC: Sage.
- Cowie, Robert H., Bouchet, Philippe in Fontaine, Benoît (2022): The Sixth Mass Extinction: fact, fiction or speculation? *Biological Reviews* 97(2): 640–663. Oxford: Blackwell.
- Crutzen, Paul Jozef in Stoermer, Eugene F. (2000): The Anthropocene. *IGBP/International Geosphere-Biosphere Programme Newsletter* 41: 17–18. London: Yale University Press.

- Goldsmith, Edward, Allen, Robert, Allaby, Michael, Davoll, John in Lawrence, Sam (1972): Preface: A Blueprint for Survival. *The Ecologist* 2(1). Devon: Resurgence Trust.
- Haraway, Donna (1991): *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Haraway, Donna (2015): Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities* 6(1): 159–165. Durham: Duke University Press.
- Heikkurinen, Pasi, Clegg, Stewart, Pinnington, Ashly H., Nicolopoulou, Katerina in Alcaraz, Jose M. (2021): Managing the Anthropocene: Relational Agency and Power to Respect Planetary Boundaries. *Personality and Social Psychology Bulletin* 34(2): 504–515. Washington DC: Sage.
- Latour, Bruno (2018): *Prizemljitev: politična usmeritev za Novi podnebni režim*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Latour, Bruno in Schultz, Nikolaj (2022): *On the Emergence of an Ecological Class: A Memo*. Medford: Polity Press.
- Malm, Andreas in Hornborg, Alf (2014): The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review* 1(1): 62–69. Liverpool: University of Liverpool.
- Moore, Jason W. (2017): The Capitalocene, Part I: on the nature and origins of our ecological crisis. *The Journal of Peasant Studies* 44(3): 594–630. Oxfordshire: Routledge.
- World Commission on Environment and Development (1987): *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Geneva: United Nations.

(Ne)trajnostne olimpijske igre: študija primera Pariz 2024

Abstract

The (Un)Sustainable Olympics: the Paris 2024 Case Study

This article examines the sustainability aspects of the Paris 2024 Olympic Games through a sociological lens, focusing on a critical analysis of this mega-event. Despite the fact that the organisers of the Paris Olympics are putting green rhetoric at the forefront and hailing the event as “the most sustainable Games ever”, this paper highlights the gap between their claims and the reality on the ground. We note that the promises of “green Games” are based on a narrow understanding of sustainability, which includes environmental aspects but forgets social ones. From a spatial sociological perspective, we use the concepts of urban regeneration, gentrification and social exclusion to draw attention to the consequences of interventions in both the physical and the social environment on local populations. The case study shows that sustainable practices are often selective and not sustainable for all. The Olympic Games are thus seen as a spatial and social phenomenon that not only showcases sporting participation, but is also reflective of the significant impact that urban transformers like it can have on the local space. The article sets the basis for a critical reflection on sport events and their impact on society, encouraging an analysis of long-term effects rather than just research at the time of the event itself.

Key words: Olympic games, sustainability, infrastructure, sport

Staša Kolar is a sociology student at the Faculty of Social Sciences. She is interested in spatial sociology, sociology of sport and sociolinguistics. In the past, she has presented her research at an international scientific conference in Maribor and at a conference of the Sociological Society of Slovenia. Since 2023, she has been the project manager of the SocioKlub, the student sociological society, and is also active in student politics, where she has been a member of the student council, the stu-

dent affairs committee and the student representative of the Department of Sociology. In her spare time, she works as a judo coach, from which she draws inspiration for a number of research projects. E-mail: stasa.kolar@gmail.com.

Enej Marinič graduated from the Faculty of Logistics in 2022, where he received the Best Graduation Thesis Award for his final thesis. After completing his undergraduate studies, he published a paper on RTL UWB technology with his mentor Dr Brigita Gajšek and co-mentor Dr Simona Šinko. He is now continuing his studies at the Faculty of Economics in Maribor. Enej is very involved in sports as he is a permanent member of the Slovenian judo team, which he represented at the 2024 Olympic Games. E-mail: enejmarinic98@gmail.com.

Povzetek

Članek obravnava trajnostne vidike olimpijskih iger v Parizu 2024 skozi sociološko prizmo in se osredotoča na kritično analizo omenjenega mega dogodka. Kljub temu da so organizatorji pariških olimpijskih iger v ospredje postavili zeleno retoriko in dogodek oklicali za »najbolj trajnostne igre doslej«, ta prispevek opozarja na razkorak med njihovimi trditvami in dejanskim stanjem. Ugotavlja, da so obljube o »zelenih igrah« utemeljene na ozko razumljenem terminu trajnosti, ki zajema okoljske vidike, družbene pa pozablja. S prostorsko-sociološke perspektive s pomočjo konceptov urbane regeneracije, gentriifikacije in socialne izključenosti opozarja na posledice, ki jih ima poseg v tako fizično kot družbeno okolje na lokalno prebivalstvo. Študija primera nam prikaže, da so trajnostne prakse pogosto selektivne in niso trajnostne za vse. Olimpijske igre so tako videne kot prostorski in družbeni fenomen, ki ne prikazuje le športnega udejstvovanja, temveč se odraža tudi širše, kot urbani transformator, ki pomembno vpliva na lokalni prostor. Članek postavlja osnovo za kritični razmislek o športnih dogodkih in njihovih vplivih na družbo, pri čemer spodbuja analizo dolgotrajnih učinkov in ne le raziskovanje v času dogodka samega.

Ključne besede: olimpijske igre, trajnost, infrastruktura, šport

Staša Kolar je študentka sociologije na Fakulteti za družbene vede. Zanimajo jo tematike s področja prostorske sociologije, sociologije športa in sociolingvistike. V preteklosti je svoje raziskovalno delo predstavila na mednarodni znanstveni konferenci v Mariboru ter konferenci Sociološkega društva Slovenije. Od leta 2023 zaseda vlogo projektne vodje pri študentskem sociološkem društvu Socio-Klub, aktivna pa je tudi v študentski politiki, kjer je v preteklih letih sodelovala v študentskem svetu, v komisiji za študijske zadeve ter delovala kot predstavnica študentka katedre za sociologijo. V prostem času deluje kot trenerka juda, kar ji služi kot navdih za številna raziskovalna dela. E-mail: stasa.kolar@gmail.com.

Enej Marinič je leta 2022 diplomiral na Fakulteti za logistiko, kjer je za svoje zaključno delo prejel nagrado za najboljšo diplomsko delo fakultete. Po zaključku dodiplomskega študija je s svojo mentorico dr. Brigito Gajšek in somentorico dr. Simono Šinko izdal članek o tehnologiji RTL UWB. Sedaj svoj študij nadaljuje na Ekonomski in poslovni fakulteti v Mariboru. Eneja v veliki meri zaznamujejo športne vode, saj je stalni član slovenske judoistične reprezentance, s katero je leta 2024 odpotoval na olimpijske igre v Pariz. E-mail: enejmarinic98@gmail.com.

Uvod

Mega dogodki (ang. *mega-events*) s seboj v specifičen prostor in čas, v katerem se odvijajo, prinašajo številne tako majhne kot velike spremembe (Smith, 2012). Primer takšnega dogodka so tudi olimpijske igre, ki se odvijajo vsaka štiri leta in veljajo za enega izmed najbolj znanih in uveljavljenih mega dogodkov na svetu. Države tekmujejo za dodelitev naziva države gostiteljice v želji, da se okoristijo s slovesom, prepoznavnostjo, številnimi investicijami in predvsem z urbano zapuščino, ki naj bi, vsaj v teoriji, pomenila izboljšanje kvalitete življenja rezidentov mesta (Kassens-Noor, 2016: 393). Prav potencial za ekonomske, družbene in politične spremembe je razlog za povečano pozornost temu športnemu dogodku (Tasci in dr., 2019).

Čeprav so olimpijske igre zdaleč največji športni dogodek, ki vključuje različne športne panoge, se njegova širitev le še nadaljuje. Povečuje se ne le število športnih panog, temveč tudi kvantiteta sodelujočih reprezentanc (Preuß in dr., 2019) ter število tekmovalcev in podpornega osebja (Grant Long, 2013). Vedno obširnejši dogodek in želja po organiziranju »najboljših iger doslej« od organizatorjev zahtevata vse večje izdatke, da si mesto oziroma država v prvi vrsti sploh zagotovi zmago v izbornem procesu in kasneje uresniči svoje želje in obljube pri organizaciji tega dogodka (Kassens-Noor, 2016). Nov, povečan format olimpijskih iger zahteva vse večje obveznosti s strani države gostiteljice, kar vključuje tudi vse večje finančne vložke za infrastrukturne potrebe. V večini primerov obstoječa infrastruktura ne zadostuje potrebam in direktivam, ki jih postavlja Mednarodni olimpijski komite (v nadaljevanju MOK), kar kljub nedavni omejitvi na 28 športnih panog brezpogojno pomeni gradnjo nove, obsežne in moderne infrastrukture ali vsaj prenovo obstoječe (Grant Long, 2013).

Velike infrastrukturne potrebe pomenijo visoke stroške, zato je iskanje alternativnih pristopov k temu v porastu. Visoki niso le stroški, temveč tudi njihov ogljični odtis in netrajnostni značaj (Smith, 2012). V zadnjih organizacijah iger tako na popularnosti pridobivata modifikacija že obstoječih poslopij in postavitev začasnih objektov. Slednje naj bi od gostiteljice zahtevalo za vsaj polovico manjše stroške, kot to zahteva gradnja novih dvoran. Alternativni pristopi pridobivajo na popularnosti že zaradi svoje okolju prijazne narave in nižjih stroškov, hkrati pa so priljubljeni tudi med prebivalci države gostiteljice, saj naj ne bi imeli dolgotrajnega fizičnega vpliva na njihovo neposredno okolje, nižji stroški pa v manjši meri vplivajo na projekte, ki se odvijajo neodvisno od olimpijskih iger (Grant Long, 2013).

Povezovanje športa in trajnosti je sicer dokaj novo področje, s katerim se raziskovalci ukvarjajo šele od leta 1980 dalje (Lenskyj, 2000: 155), kljub temu pa ta tematika v zadnjih letih prevzema vodilno vlogo v številnih študijah. Tako se dr-

žave gostiteljice trudijo, da bi organizirale trajnostne igre; igre, v katerih prednjačijo trajnostne spremembe in posegi v okolje, ki za seboj pustijo korist za uporabnike po dogodku, prebivalce (Smith, 2012: 36–65). Že leta 1991 je MOK izrazil svojo skrb glede varstva okolja (Doupona in Petrović, 2000: 215), v primeru olimpijskih iger v Parizu 2024 pa je zelena retorika prevzela vodilno vlogo (Paris 2024, b. d.; Poole, 2024; Varley in Lockwood, 2004). V dokumentu, ki so ga izdali organizatorji 33. izvedbe olimpijskih iger, z naslovom *The Legacy and Sustainability plan for the Paris 2024 Olympic and Paralympic Games* je zapisano, da bodo igre ekološko odgovorne, da bodo izkoriščale trajnostne rešitve, spodbujale regionalno rast in privlačnost regije ter hkrati izboljšale kvaliteto življenja njenih prebivalcev (Paris 2024, 2024c). S tem in temu podobnimi dokumenti je tako v javnost prišla podoba »zelenih iger«, najbolj trajnostnih iger do sedaj.

Prav preplet popularnega trajnostnega diskurza in olimpijskih iger, ki sicer po svoji definiciji precej odstopajo od trajnostnih praks, vzbujajo zanimanje o odnosu med tema pojavoma in uspešnostjo izvedbe. V članku tako raziskujeva teoretično ozadje mega dogodkov in urbane regeneracije s prostorsko-sociološke perspektive. Sprašujeva se, ali so lahko olimpijske igre (družbeno) trajnostni projekt z vidika infrastrukturnih sprememb v državi gostiteljici. Prepletava globalno-lokalne koncepte, pri čemer globalnega ne postavlja v nasprotje lokalnemu, temveč razmišlja v smeri glokalizacije (Mlinar, 2012). Kot vodilna nit članka služi študija primera olimpijskih iger v Parizu leta 2024 in pristopov k revolucioniranju olimpijskih praks.

Teoretični okvir

Šport se ne odvija v vakuumu, temveč je odsev dogajanja v širši družbi. Tako je moč znotraj športa opazovati hierarhične odnose (Vogrinc, 2012), potrošniška razmerja, globalizacijske tokove (Rutar, 1997) in ostala družbena dogajanja. Ko se osredotočimo na šport kot »institucionaliziran/o/ oblik/o/ rekreacije, pri kateri posamezniki nimajo za cilj zgolj ohranjanja fizične kondicije in dobrega počutja, ampak doseganje rezultatov, ki pomenijo takšno ali drugačno koristoljubje« (Rutar, 1997: 174), se ne moremo izogniti analizi največjih športnih organizacij in njihovim mega dogodkom, med katere sodijo olimpijske igre.

»Mega dogodki so premestljivi, časovno omejeni dogodki, ki privlačijo veliko število obiskovalcev, imajo močan medijski vpliv ... terjajo visoke stroške in predstavljajo veliko breme za okolje in populacijo na območju, kjer so organizirani« (Müller, 2018: 628). Večji ko je dogodek, večji je torej njegov vpliv. Učinke iger je tako moč opazovati v času trajanja samega dogodka, zanemariti pa ne smemo

niti njihovega vpliva v času pred in po samem dogodku (Kassens-Noor, 2016). Dolgoročni vplivi so tisti, ki številne naravovarstvenike najbolj skrbijo, hkrati pa je pomanjkanje dolgoročnega načrta škodljivo za lokalno okolje in njegove prebivalce. Mega dogodki kot nosilci globalizacijskih tokov namreč pomembno vplivajo na oblikovanje lokalnega okolja, zato lahko govorimo o procesu glokalizacije (Zembri-Mary, 2022). Globalizacijski vplivi se kažejo predvsem s številnimi pretoki, ki se zgodijo v času dogodka. Opazujemo lahko številne migracije tako športnega osebja kot tudi gledalcev, kar prikazuje etno pretok, hkrati pa s selitvijo prihaja tudi do idejnega pretoka. Ko gre za organiziranje mega dogodkov, ne smemo pozabiti finančnega pretoka, kamor sodijo investicije in sponzorske pogodbe, ter tehnološki pretok, ki opisuje pretok tako športne opreme kot tudi velikih kompleksov, ki so potrebni za izvedbo spektakla. Slednja sta torej tista, ki nas v kontekstu tega članka najbolj zanimata, saj se neposredno nanašata na urbane spremembe v državi gostiteljici (Rutar, 1997). Finančni in tehnološki pretok imata v sklopu olimpijskih iger moč, da: »ustvari/ta/ urbano zapuščino, ki katalizira dolgo planirani razvoj« (Kassens-Noor, 2016: 396), in »služi/ta/ kot uporabno orodje za revitalizacijo in ponovni razvoj mest« (Coaffee v Kassens-Noor, 2016).

Ob pripravi infrastrukturnega načrta in urbane regeneracije ali celo revitalizacije je torej v program treba vključiti tako potrebe dogodka kot potrebe fizičnega in družbenega okolja, v katerem bodo gradnje obstale, ko se bo dogodek iztekel. Njegova omejenost tako sproži številna nova vprašanja o tem, kje in kako organizirati, da bo dogodek obstojen, trajnosten in bo izboljšal kakovost življenja na lokalnem območju (Lenskyj, 2000). Jan Gehl (2022: 198) opozarja, da: »če hočemo, da bodo mesta in stavbe v spodbudo ljudem, da pridejo in ostanejo, potem je treba človeško merilo obravnavati na novo in dosledno«.

Smith (2012) eno izmed pomembnih odločitev pri pripravi projekta vidi v pristopu k regeneraciji – prvi pristop, pri katerem dogodek vodi regeneracijo (ang. *event-led regeneration*), in drugi, pri katerem je dogodek tematsko povezan z regeneracijo (ang. *event themed regeneration*). Pristopa torej izhajata iz dogodka kot takega, pri čemer je v primeru, ko dogodek vodi regeneracijo, značilna gradnja nove in/ali adaptacija že obstoječe infrastrukture, kjer je ključnega pomena to, da je gonilna sila spremembe dogodek kot tak, medtem ko gre pri tematsko povezani regeneraciji za spremembe, ki sicer temeljijo na dogodku, a so vključene v širšo strategijo okolja, ki presega sam dogodek. Fizične spremembe v okolju so torej narejene v imenu dogodka, vendar za njegovo izvedbo niso nujno potrebne. Gre za izkoriščanje investicij in pozornosti, ki jih s seboj prinaša mega dogodek, v smeri urbanega razvoja v širšem smislu (Smith, 2012: 9–11, 58–61).

Pomembna ni le gonilna sila za izvedbo, temveč so pomembne tudi prostorske zmožnosti. Te vplivajo na to, kako so razporejene dvorane; te so lahko bodisi

v koncentriranem območju bodisi razkropljene po metropoli (Smith, 2012: 82). Po mnenju Beriatosa in Gospodinja (v Smith, 2012: 82) je nasičenost objektov na manjšem območju boljša izbira, saj prinaša več pozitivnih posledic in boljše urbano podobo. Zgoščena gradnja v samem mestnem jedru ima kljub svojim pozitivnim lastnostim negativno stran, saj so z obsežnimi potrebami dogodka v slabšem položaju kulturna dediščina, zgodovinska poslopja in podoba mesta. V staro mestno jedro se gradi moderne dvorane, ki odstopajo od že obstoječe vizualne podobe, pomanjkanje prostora pa lahko pomeni celo žrtvovanje zgodovinskih stavb za korist kratkotrajnega dogodka. Drugi pristop, ki predvideva gradnjo v različnih delih mesta, lahko spodbudi napredek ne le ene, ampak več različnih, običajno deprivilegiranih četrti. Sočasni razvoj omogoča nižje razslojevanje družbe in vzporedni napredek. Koncentracija infrastrukture je le ena od skrbi, ki jo na svoja pleča dobijo organizatorji. Odločiti se morajo namreč tudi med centralnim in perifernim območjem, pri čemer centralno v številnih primerih že premore določen del potrebne infrastrukture, kljub temu pa periferno prispeva k večji svobodi gradnje. Zaradi večje prostorske dostopnosti je mogoče zgraditi povsem nova naselja in dodobra izkoristiti potencial še ne doseženega območja. Nevarnost te odločitve leži v nepopolnosti izvedbe, ki nastane zaradi kratkotrajnega in ne dolgoročnega pogleda. Brez gradnje podpornih objektov, kot so trgovine ali bencinske črpalke, je takšen načrt obsojen na neuspeh. Gradnja na perifernih območjih je brez pozornosti in dodatnih investicij v prihodnosti lahko videna kot beli slon iger, ki s seboj ne prinaša koristljubja (Smith, 2012: 68–87).

Zaradi prestiža in koristi, ki jih vlada in privatni sektor vidijo v igrah, pogosto prevzamejo pobudo, pri tem pa ne upoštevajo potreb lokalnega prebivalstva in celo zanemarjajo osnovne človekove pravice. Tako se je na olimpijskih igrah leta 2016 v Riu de Janeiru, kjer so za potrebe iger porušili barakarska naselja, povečala revščina, posledično pa se je poglobil razkorak med bogatim in revnim prebivalstvom (Henderson, 2017: 368–374). Brazilski primer je sicer eden od bolj drastičnih in medijsko pokritih primerov negativnega vpliva olimpijskih iger na lokalno prebivalstvo, vendar primer ni osamljen. Čeprav so se organizatorji olimpijskih iger po letu 2000 usmerili v regeneracijo in urbano transformacijo deprivilegiranih mestnih četrti, raziskave še zmeraj pričajo o negativnih posledicah mega dogodka. Danes naj bi bili načrti usmerjeni bolj dolgotrajno, lahko bi rekli celo trajnostno, poleg fizičnega napredka pa naj bi v poštev vzeli tudi družbeno regeneracijo (Smith, 2012: 58–61).

Lenskyj (2000: 105) ugotavlja, da se projekti, povezani z mednarodnim dogodom, realizirajo v precej krajšem času, kot bi se, če bi se ga lotili neodvisno od njega, kar je mogoče le z zakasnitvijo ostalih javnih projektov. Podaljšana časovnica javnih projektov je v očeh prebivalcev videna negativno, novi projekti pa

podležijo negativni percepciji. Neodobranje prebivalstva se še dodatno poglobi, ko stroški olimpijskega projekta presežejo pričakovanja in tako postanejo njihovo breme v obliki davkov. Med največjimi in najpomembnejšimi projekti je olimpijska vas, ki mora imeti prostor za več kot 10.000 športnikov in podporne osebe. Ta naj bi pogosto služila v podporo lokalnemu prebivalstvu po izteku iger, kljub temu pa se pogosto izkaže, da se predvidena neprofitna stanovanja spreobrnejo v stičišče velikih investicij in dohodka, ki pokrije izgubo, ki je nastala med igrami (Lenskyj, 2000: 104–106). Tako gradnja olimpijske infrastrukture v okolici deprivilegiranih območij ne zadostuje kriterijem, ki bi omogočili njen obstoj ali njen trajnostni značaj. Brez uspešne integracije v lokalno okolje in zadostitev potreb družbe obstaja bojazen, da športni kompleks ostane le mehurček, odrezan iz svojega okolja, in služi le kot spomin na igre (Smith, 2012: 87–89).

Stanovanjska problematika v času tik pred in med igrami doseže nove razsežnosti. Zaradi povečanega pretoka turistov in želje lastnikov nepremičnin pride do prestrukturacije in krize na nepremičninskem trgu. Velik del najemodajalcev se odloči za kratkotrajno oddajo stanovanj po precej višjih cenah, kar dokazuje porast oglasov na portalu Airbnb. Takšne in podobne odločitve lahko sprožijo proces gentrifikacije (Zembri-Mary, 2022). Do gentrifikacije pride predvsem zaradi odločanja od zgoraj navzdol (ang. *top-down structure*), ki spreminja fizično okolje skladno z željami deležnikov (ang. *stakeholders*). Mega dogodki se tako pogosto izkažejo za platformo, ki že tako bogatim omogoči še večji odskok, kar poglobi razlike v družbi in pogosto pripelje v privatizacijo (Gogishvili in Harris-Brandts, 2020).

Na družbeno revitalizacijo je torej težko gledati brez analize ekonomskega ozadja. Ekonomski vplivi za morebitno državo gostiteljico se začnejo kazati že v času izbornega procesa, pri povprečno osmih letih pred samo izvedbo dogodka pa pride do znatnega povečanja naložb, potrošnje in proizvodnje za zadovoljevanje potreb projekta (Bruckner in dr., 2013). Cena organizacije olimpijskih iger je merjena v milijardah, pogosto celo več deset milijardah dolarjev, kar predstavlja veliko breme v letnem proračunu gostiteljice (Henderson, 2017: 368). Ker letni proračun le s težavo zadovolji potrebe mega dogodka, je ta viden kot uspešna platforma za mobilizacijo korporativne elite in lokalnih politikov v dobičkonska zaveznitva (Lenskyj, 2000: 96).

Pozornost zaveznitva korporativne elite in lokalnih politikov je usmerjena v infrastrukturni razvoj, kamor se zlivajo največje vsote denarja. Da bi zadovoljili potrebe iger, gradijo nove stadione, medijska središča in transportne poti. Gre torej za projekte, ki posegajo v fizično okolje, hkrati pa puščajo posledice za lokalno prebivalstvo in vplivajo na kakovost življenja (Müller, 2018). Ko govorimo o infrastrukturnih potrebah, se najpogosteje analizira težave z gradnjo novih

ekstravagantnih dvoran. Ker te niso prilagojene potrebam lokalnega prebivalstva, pogosto razpadejo, cena njihove izgradnje skupaj z visokimi stroški vzdrževanja pa podleže kritikam. S to kritiko v mislih se v najnovejših izvedbah mega dogodkov organizatorji usmerjajo v gradnjo začasnih objektov, obnovo že obstoječih stadionov ali celo v adaptivno prenovo (ang. *adaptive reuse*) stavb, katerih prvotna gradnja ni bila namenjena zadovoljevanju olimpijskih potreb. S tem se želijo izogniti tako imenovanemu efektu belega slona, do katerega pride zaradi gigantizma olimpijskih iger brez pozornosti na longitudinalne potrebe neposrednega okolja. Poleg regeneracije že obstoječih dvoran, začasnih objektov, spremembe namembnosti stavb in predvidevanja rabe objektov v prihodnosti se je belemu slonu mogoče izogniti z gradnjo satelitskih vasi (Smith, 2012: 61–79).

Potrebni je več sto projektov, kar že v osnovi predstavlja breme, dodatno oviro pa predstavlja koordinacija različnih želja in potreb, ki jih imajo v procesu različni deležniki (Preuß in dr., 2019). Vlada si želi zapuščino iger, ki bo samooskrbna in ki ji bo sledil gospodarski razvoj, razne (športne) organizacije si želijo infrastrukturo in ostale vložke, ki bodo nadgradili in pomagali njihovi dejavnosti, lokalni prebivalci, ki igrajo vlogo končnih uporabnikov olimpijske zapuščine, pa si želijo trajnostne zasnove prizorišč, ki jim bo dovoljevala uporabo še dolgo po izteku dogodka. Želja po trajnostnem organiziranju mega dogodkov torej običajno prihaja od spodaj navzgor, četudi se prebivalstvo v resnici ne zaveda, da gre za trajnostne zahteve, saj so njihove želje usmerjene v dobrobit ljudi in njihovih potomcev (Smith, 2012: 65). Kot končni uporabniki so prav lokalni prebivalci tisti, od katerih je odvisna prihodnost infrastrukture, zgrajene v času iger. Za obstoj teh objektov in njihovih pozitivnih vplivov na lokalno okolje je nujna skladnost objekta tako s fizičnim okoljem kot s potrebo in lastnostmi tamkajšnje družbe, hkrati pa morajo zadostiti ekonomski strukturi in finančnemu načrtu (Smith, 2012). Olimpijske igre 2016 v Riu so bile ponovno primer neuspešnega povezovanja novozgrajene infrastrukture s potrebami populacije v času po izteku iger. Kljub statusu najdražjih poletnih olimpijskih iger v zgodovini organizacije moderne izvedbe so se njihove gradnje izkazale kot žrtev učinka belega slona. V akvatični center so vložili 50 milijonov dolarjev, namesto kvalitetne in dolgo obstojne dvorane pa je s 50-milijonsko investicijo prišlo do številnih zapletov. Že v času olimpijade so bili odpovedani številni treningi in celo eno izmed tekmovanj, saj je močan veter odnesel del strehe. Po zaključni slovesnosti naj bi akvatični center služil kot element izboljšanja kvalitete življenja Brazilcev, a je ta propadal, predvideni projekti pa so zastali za več let (Otto, 2017). Podobna situacija se je zgodila 12 let pred brazilskimi igrami, ko so se igre vrnile v Grčijo, začetnico modernih olimpijskih iger. Odbojarski stadion je danes zatočišče brezdomcev, njegovo propadlo stanje pa je tako slabo, da ne privablja niti turistov. Previsoki stroški iger so v primeru Aten vplivali ne le na

novo zgrajeno infrastrukturo, ampak so oslabili državno ekonomijo do te mere, da so igre prepoznane kot eden glavnih faktorjev za finančno krizo, ki je sledila (France24, 2024).

Metodologija

Kot osrednji del služi študija primera olimpijskih iger v Parizu leta 2024, ki so potekale od 6. julija do 11. avgusta 2024. Gre za analizo primarnih in sekundarnih virov s poudarkom na infrastrukturnih in prostorskih posegih z ekonomske ter predvsem sociološke perspektive.

Pariške olimpijske igre so izjemen primer preučevanja trajnosti, mega dogodkov in urbanega razvoja. Gre za samooklicane najbolj trajnostne igre doslej (Furness, 2024), katerih poseg v družbeno in fizično okolje naj bi se precej razlikoval od posegov, ki so jih uporabljali predhodniki. Z alternativnim pristopom k olimpijski infrastrukturi in dolgoročnim načrtovanjem so se nama zdele edinstven primer tega, kaj lahko postane stalna praksa prihajajočih mega dogodkov po vsem svetu. Želiva preveriti resničnost njihovih trditev o zelenih igrah in hkrati analizirati, v kakšni meri takšen pristop vpliva na lokalno prebivalstvo. Ali so igre res trajnostne – in če so, za koga?

Kljub temu da sta prav njihova aktualnost in njihova nedavna izvedba glavna razloga za izbor Pariza 2024 kot študije primera, pa je to tudi največja omejitev, s katero se srečujemo. Ker je od iger minilo le nekaj mesecev, je podatkov o teh igrah precej manj kot o drugih preteklih izvedbah iger, prav tako pa je njihov dolgoročni vpliv le projekcija in ne dejansko stanje.

Študija primera – Pariz 2024

Prve olimpijske igre so se odvile že leta 1896. Igre v Parizu so tako zaznamovale že 33. izvedbo poletne različice olimpijskih iger. Od 26. julija, ko je bila na sporedu otvoritvena slovesnost, do 11. avgusta, ko so se igre z zaključno prireditvijo končale, so bile vse oči uprte v 10.500 športnikov_ic, ki so tekmovali_e za naslov olimpijskih prvakov_inj. Čeprav je bila pozornost Parizu namenjena predvsem v obdobju treh tekmovalnih tednov, se je njegova olimpijska zgodba začela že s pridobitvijo naziva države gostiteljice 14. 9. 2017. Od tega dne dalje je organizacija potekala z željo, da organizirajo najbolj trajnostne igre doslej (International olympic committee, b. d.).

Organizatorji olimpijskih iger v Parizu so si za cilj postavili trajnostno organizacijo iger, ki bo služila kot vodilo za vse nadaljnje izvedbe. Da bi dosegli zastavljeni cilj, so si postavili finančno mejo za organizacijo iger, »le« 4,4 milijarde evrov, kar je skoraj 50 % manj od povprečja investicij preteklih edicij. Da bi ohranili nizke stroške in dokazali, da so mega dogodki lahko trajnostni, so k organizaciji pristopili drugače, kot so to naredile države predhodnice. Alternativni pristop je bil najbolj opazen na področju gradnje stadionov in olimpijske vasi, pri čemer so se osredotočili na razvoj okrožja Saint-Seine-Denis. Kot prvi organizatorji v zgodovini so na novo zgradili le 5 % za igre potrebne infrastrukture (Conexpo Con Agg, 2024; Paris 2024, 2024c).

Edina na novo zgrajena dvorana je bil akvatični center. V času iger so na tem prizorišču potekala tekmovanja treh športnih panog, a organizatorji so se v načrtovanje objekta podali s fokusom na trajnost in zupuščino ter uporabnost centra po končani olimpijadi. Pri načrtovanju prizorišča so upoštevali lokacijo, kjer bodo gradili, saj ima mestna četrt Seine-Saint-Denis veliko pomanjkanje športne infrastrukture. Tako so pod kategorijo regionalne rasti in napredka umestili cilj, ki se osredotoča na to, da bi v prihodnje v okrožju več otrok znalo plavati. Danes so 18., 19. in 20. četrt namreč okrnjene, ko govorimo o športnih centrih, ki omogočajo učenje plavanja, neznanje te spretnosti pa zajema med 58 in 93 % prebivalcev (Paris 2024, 2024c). Organizatorji so se zavedali, da akvatični center s 5000 sedišči, narejenimi iz reciklirane plastike (International olympic committee, 2024), ne bo uporabna zupuščina za četrt, zato so objekt zasnovali modularno. To pomeni, da bodo po koncu olimpijskih iger module sedišč odstranili, kar bo zmanjšalo število sedišč s 5000 na 2500, hkrati pa bo ta način gradnje omogočil, da bodo pridobili dva bazena, plezalne stene, igrišča za ekipne športe in fitnes. K vsestranskosti objekta so vključili ekološke materiale – reciklirano plastiko za stole, veliko lesenih elementov, recikliran gradbeni material in sončne celice, ki so pokrivalo celotno streho objekta; vse to so izvedli s pomočjo francoskih podjetnikov, s čimer so podprli lokalno ekonomijo (Paris 2024, 2021; Paris 2024, b. d.).

Poleg ene na novo zgrajene dvorane je bilo med 35 športnimi objekti šest takšnih, ki so imeli značajčasne gradnje. Ti so svoje mesto našli v samem središču mesta v okolici pariških turističnih znamenitosti, kar je gledalcem omogočilo izkustvo športnega dogodka in turističnega uživanja hkrati. Prav zaradi časne gradnje so kljub neposredni bližini znamenitosti športni objekti fizično okolje pustili nepoškodovano in pripravljeno na vrnitev v vsakdanje življenje. Časne gradnje so bile načrtovane tako, da sta njihova izgradnja in po končanih igrah odgradnja potekali po fazah, skozi katere bi zmanjšali poškodbe materiala, kar ne bi pustilo sledi na lokacijah, kjer so bile postavljene. Tako je material, uporabljen za časno gradnjo, ponovno uporabi, življenje pa teče dalje, kot da

tu nikoli ni bilo olimpijskega prizorišča. Kljub časnosti gradenj so organizatorji zagotovili, da so bile gradnje povezane z električno mrežo mesta, ki zagotavlja energijo iz obnovljivih virov. Hkrati je bil celoten inventar, ki je bil uporabljen v časnih gradnjah, največjega energetskega varčnega standarda, celotna notranja oprema, uporabljena na prizoriščih, pa je bila po koncu distribuirana in ponovno uporabljena. Ta načela so vpeljali na vseh ravneh iger, saj so želeli čim bolj zmanjšati odpadke iger skozi krožno gospodarstvo (Paris 2024, 2024c; Florian, 2024).

Za olimpijske igre v Parizu so uporabili pet olimpijskih vasi, od tega so bile štiri vasi satelitske. Od satelitskih vasi je bila ena stacionirana na križarki na Tahitiju, za ostale tri so bili uporabljeni že obstoječi hoteli v bližini prizorišč. Organizatorji so se z organizacijo olimpijskih iger, še posebej pa z gradnjo olimpijske vasi, osredotočali na razvoj suburbanega območja Saint-Seine-Denis, vsekoli pa poudarjali njen trajnostni značaj. Glavna olimpijska vas v pariški četrti Saint-Denis je bila dom 15.000 olimpijcem in podpornemu osebju v času iger in je ena od dveh stalnih struktur, zgrajenih za izvedbo iger. Sama izgradnja olimpijske vasi naj bi stala 1,85 milijarde dolarjev in je prve športnike sprejela 18. julija 2024, komercialna uporaba teh objektov pa naj bi se pričela v letu 2025. Zupuščina olimpijske vasi naj bi bila pretvorjena v stanovanjske in poslovne prostore, ki bodo izboljšali kvaliteto življenja in status prebivalstva tega in sosednjih okrožij (E+ELeader, 2024). Saint-Denis je namreč danes kljub svoji bližini mestnemu jedru in dobri prometni povezavi s strani Parižanov viden negativno, do njega gojijo strahove in predsodke. Gre za območje z velikim odstotkom islamskih prebivalcev, kar je desni politični pol skupaj z mediji označil kot očiten primer islamizacije, celo radikalnega islama, kar se je po terorističnem napadu novembra 2015 le še zaostri. S takšnim pogledom v medijih in vsakdanjih človeških interakcijah je migrantski delavski razred odrinjen iz pariške družbe in podvržen stalni socialni distanci in strahu (Bréville, 2022).

Že pred začetkom iger, junija 2023, je Vinci Immobilier (b. d.) objavil 174 oglasov za prodajo stanovanj v olimpijski vasi, ki naj bi bila vseljiva v letu 2025. Viri sicer navajajo, da je cena kvadratnega metra v olimpijski vasi znašala 7.000 EUR (Berkeley, 2023). S tem cene stanovanj ostajajo pod državnim povprečjem, hkrati pa so nižje od povprečne cene stanovanj v 19. okrožju, okrožju Saint-Denis, v katerem se olimpijska vas nahaja (Statista, 2024).

Zdi se torej, da so stanovanja dostopna in primerna za prebivalce okrožja. Cene so pod državnim povprečjem in povprečjem okrožja, prav tako v svoj načrt vključujejo podporne objekte, kot so šole, trgovine in pisarne. Poleg tega, kot trdijo gostitelji iger, so pri gradnji olimpijske vasi porabili 30 % manj ogljika, kot ga porabijo pri tipični francoski konstrukciji, materiali, ki so jih uporabili, so bili skoraj v celoti pridobljeni z dekonstrukcijo drugih objektov, električna energija

bo v 15 % pokrita s pomočjo sončnih kolektorjev. Zasnova soseske pa bo zagotavljala hladnejši prostor od svoje okolice, saj bo imela izolirane fasade, hladilna tla in številne zelene površine (International Olympic Committee, 2024). Medtem ko na strani MOK-a torej zasledimo številne prispevke o trajnostni olimpijski vasi, ki pod to besedo razume predvsem okoljsko trajnost, so zunanji gledalci nekoliko skeptični do označevanja iger in vasi kot trajnostnih, predvsem ko gre za družbeno trajnost.

Dominic Lutyens iz BBC opozarja, da regeneracija ni vedno nekaj pozitivnega, saj ta s seboj pogosto prinaša močne gentrifkacijske sile, kar v praksi pomeni prisilno evakuacijo ranljivih skupin (Lutyens, 2024). Poseg v okolje, ki sta ga MOK in organizacijski komite olimpijade v Parizu razumela kot (okoljsko) trajnostnega, so številni novinarji, lokalno prebivalstvo in aktivistične skupine razumeli kot družbeno netrajnostnega. Že pred otvoritveno slovesnostjo je francoski medij France24 (2024) poročal o prepričanju aktivističnih skupin, ki so oblast obtožile družbenega čiščenja (ang. *social cleansing*). Francoska oblast je v 2023 začela z evakuacijo 600 posameznikov, po večini migrantov, iz skvotov, ki so se nahajali v bližini novo zgrajene olimpijske vasi. Po ulicah Pariza so v bran revnemu prebivalstvu, ki je bilo brez opozorila izrinjeno na cesto, izobesili plakate s sloganom: »Da bi lahko sprejeli vse narode, smo morali izseliti vse tiste, ki so že bili tukaj« (Mounier, 2024). Za francosko vlado so skvoti namreč ena glavnih ovir za nadaljnjo revitalizacijo, medtem ko so za revno migrantsko prebivalstvo edini dom in sinonim za varnost (Hurtes, 2024).

Aktivisti so si bili precej enotni in odločni; trdili so, da je šlo za družbeno čiščenje, ki ga je prihod olimpijskih iger pospešil. Oblast je bila pri vsem tem nekoliko manj homogena, njihova statistika in argumentacija pa sta bili pomanjkljivi. Županja Pariza je odgovornost prelagala na državo, ta pa je zanikala, da bi olimpijada vplivala na njihovo delovanje na področju izseljevanja. Policija je izjavila, da je njihovo delovanje upravičeno in usmerjeno zgolj v varovanje javnega miru, zdravja in splošne varnosti v urbani regiji (Mounier, 2024). Organizatorji so kot protiargument uporabljali tako imenovano kulturno olimpijado, o kateri je med drugim prispevek pripravil tudi slovenski državni medij Val202 (Kužel, 2024). Šlo naj bi za program, ki združuje kulturo in umetnost z olimpijskim programom. »Kulturna olimpijada prvič daje priložnost, da pokažemo vse, kar nas združuje. Je priložnost za praznovanje vrednot, pomena in raznolikosti, ki sta skupna kulturi in športu« (Tony Estanguet v Paris 2024, 2024b). Glavni namen programa so organizatorji pripisovali povezovanju lokalnega prebivalstva in predstavitvi lastne kulture preostalemu Parizu in svetu. Pokazati so želeli – kljub visoki kriminaliteti na območju Seine-Saint-Denis –, da so lokalni prebivalci mladi, ustvarjalni in raznoliki, kar je prednost in edinstvena značilnost okrožja. S pomočjo lokalnega prebivalstva v sodelovanju z znanimi umetniki so

poslikali fasade, s čimer so želeli v urbanem okolju prikazati pristno zgodbo lokalnega okolja (Kužel, 2024). Kljub temu da je prav ta program predstavljal most med družbo in okoljem, se je njegovo udejstvovanje s koncem olimpijade izgubilo. Spletne povezave, ki jih najdemo na strani olimpijskih iger, so, odkar so se igre končale, nedelujoče (Paris 2024, 2024a).

Razprava

Strategija pariških iger se ob pregledu zasnove zdi kot odličen preliv iz teorije v prakso. Poročila, ki so jih izdali pred samimi igrami (Paris 2024, 2024c), nakazujejo, da so se odločili za organizacijo iger na način, da se bodo revitalizacije pariškega območja lotili s spodbudo prihajajočega dogodka (ang. *event-led*) (Smith, 2012). Igre naj bi torej uporabili kot koristno odsokočno desko, ki bo v državo pripeljala številne investicije, ki bodo omogočile projekte za izboljšanje kvalitete življenja Seine-Saint-Denis. Okrožje, ki so si ga izbrali za središče iger in kjer so postavili tudi olimpijsko vas, govori o tem, da so izbrali periferno, suburbano območje. Gre za predel, ki je sicer naseljen, a še ni dosegel svojega celotnega potenciala. Organizacija iger bi območju tako omogočila napredek, medtem ko bi to organizatorjem ponudilo več prostora in bolj svobodno delovanje, kot bi ga imeli v samem centru Pariza. Odnos med organizatorji in lokalnim okoljem bi se izkazal kot pozitiven za obe strani. Z zasnovo olimpijske vasi so organizatorji naredili še korak dlje v smeri izboljšane olimpijade. Z gradnjo strešnih vrtov so se izognili krčenju zelenih površin, kar Smith (2012) sicer prepozna kot običajno negativno stran takšnega načrta. Prav tako so poskrbeli za gradnjo podpornih objektov, kot so šole, trgovine in pisarne, s čimer bi se v prihodnje odpirala nova delovna mesta.

Strešni vrtovi v olimpijski vasi nam lepo prikažejo primer zelenih iger v praksi. Z željo, da se izpelje zelene in najbolj trajnostne igre v zgodovini organiziranja takšnih dogodkov, so organizatorji izpostavili mnogotere primere trajnostne gradnje. Lotili so se alternativne postavitve športnih dvoran, med katerimi je bilo kar šest takšnih, ki so posedovale značaj začasne gradnje. S tem so se izognili poškodovanju in trajnim posledicam na fizično okolje ter ohranili tudi zgodovinske in kulturne značilnosti osrčja mesta. Tudi ostala infrastruktura, ki sicer ni bila povsem začasna, je vsebovala vsaj delne značilnosti začasne gradnje. Aktivni center je bil zgrajen na način, da so mu po poteku iger odstranili polovico sedežev in jih nadomestili s plezalnimi stenami, igrišči za ekipne športe in ostalimi elementi, ki bodo koristili lokalnemu prebivalstvu. V okolici novo zgrajenih dvoran in olimpijske vasi so posadili številna drevesa in rastline, s čimer so si

prizadevali povečati biodiverzitetu. Ti in še mnogi drugi primeri dokazujejo, da se je Pariz zares približal, če ne celo dosegel okoljske, trajnostne cilje, ki si jih je zastavil MOK.

Kljub njihovi hvalevredni okolju prijazni organizaciji pa ta vtis na področju družbenega osivi. Organizacija, ki naj bi na prvo mesto postavljala deprivilegirano populacijo prebivalcev Seine-Saint-Denisa, se od svojih ciljev oddaljuje. Podobno kot se je to dogajalo na preteklih edicijah iger, so tudi v letu 2024 ljudje z nižjim statusom podlegli nemilosti gigantskih dogodkov. Aktivistične skupine so poročale o družbenem čiščenju, pa tudi sami prebivalci manjšinskih skupin so poročali o krivici, ki se jim dogaja. Človekove pravice so tako ponovno zavzele stranski tir in bile izrinjene iz agende. Kljub številnim obljubam, za katere ne vemo, ali se bodo v prihodnosti uresničile, so številne že danes zaznane le kot maska za javnost. Tako se povsem nerazumljiva zdi ukinitve spletne strani o kulturni olimpijadi, prav tako pa naju »dobra« organizacija gradnje olimpijske vasi nekoliko skrbi. Ni bilo mogoče najti podatka o tem, kdo je lahko in kdo dejansko je kupil stanovanja, ki so bila narejena iz prostorov v olimpijski vasi. Številni oglasi so namreč pod slikami ponujali dve ceni, eno z 20 % DDV in eno s 5 % DDV. Kdo je torej imel prednost pri pridobivanju teh stanovanj? Ali je bil odstotek neprofitnih stanovanj res tako visok, kot so obljubljali organizatorji? Ta vprašanja za zdaj ostajajo neodgovorjena, kljub pomanjkanju informacij pa sva o uspešnosti vasi skeptična. Kljub nizkim cenam stanovanj namreč ne smemo pozabiti, da so globoko pod mestnim povprečjem v tem področju tudi plače. Številni si ne morejo privoščiti najemnine, kaj šele nakupa lastniškega stanovanja.

Tako je označevanje iger kot trajnostnih izredno pogumno, a v tem primeru napačno in zavajajoče. Morda so igre z okoljskega vidika res trajnostne, morda celo z ekonomskega, saj je krožno gospodarstvo prineslo številne pozitivne učinke, a o družbeni trajnosti si ne bi upala govoriti. Meniva, da bi za označevanje dogodka kot trajnostnega morala obstajati merila, ki bi omejila rabo te besede zgolj za namen (lažne) promocije. Merila bi morala v obzir vzeti različne tipe trajnosti; ekonomsko, okoljsko, družbeno in tako dalje, prav tako pa bi morala jasno opredeliti, na kaj in na koga se trajnost nanaša. Za Pariz 2024 bi torej lahko rekli, da je po podatkih, ki sva jih pregledala, okoljsko trajnosten. Na področju okolja namreč navajajo statistiko z dobro argumentacijo. Podobno je tudi na ekonomskem področju. O družbeni trajnosti pa lahko govorimo z velikimi zadržki. Morda bo olimpijska vas res pripomogla k razvoju okrožja, a kdo bo to okrožje naselil zdaj, kaj se bo zgodilo s sedanjimi prebivalci in kaj to pomeni za inflacijo območja ... vse to ostajajo neznanke.

Zaključek

Mega dogodki so po definiciji precej oddaljeni od pojma trajnosti. Njihova obsežnost zahteva številne spremembe v okolju, sočasno pa njihova organizacija pomeni velik pretok ljudi v omejen prostor in čas. Kljub številnim oviram je bil Pariz odločen, da se temu zoperstavi in dokaže, da so olimpijske igre kot največji športni dogodek lahko trajnostne. V želji, da bi postali pionirji trajnostnih iger, so postavili načrt, ki je potekal v sožitju z okoljem in lokalnim prebivalstvom. Z okoljskega vidika sta bili za zadovoljitev ciljev ključni predvsem trajnostna infrastruktura in krožna ekonomija. S tem so zadostili MOK-ovim smernicam, zmanjšali ogljični izpust in se izognili propadu objektov, kar je bila stalnica predhodnih olimpijad. S perspektive družbene trajnosti pa ugotavlja, da je »zelena« zgodba nekoliko manj uspešna. Začasna gradnja je sicer omogočila, da je okolica znamenitosti v centru Pariza ostala brez posledic, vrnitev v vsakdanje življenje je bila tudi zato enostavna. Gradnja torej ni ogrozila turizma in s tem prihodka zaposlenih v turističnem sektorju. Osredotočenost na izrazito diverzificirano in deprivilegirano prebivalstvo območja Seine-Saint-Denisa pa ponuja dva obraza trajnostnih iger. Organizatorji, pariška in francoska oblast, so dosegli svoj cilj z revitalizacijo in regeneracijo primestja. Vzpostavili so nova delovna mesta in s preobrazbo olimpijske vasi zagotovili številna nova in cenovno ugodna stanovanja. Na drugi strani pa je revno migrantsko prebivalstvo doživelo družbeno čiščenje in občutilo gentrifikačijske sile, katerih razsežnost še ni povsem znana, a kljub temu predvidevava, da bodo njene posledice v prihajajočih mesecih ali celo letih še ostrejše.

Infrastrukturni plani, s katerimi bi minimalno posegali v okolje in bi bili zgrajeni z mislijo na ljudi, so se izkazali za utopično idejo. Fizično okolje je poseglo v vsakdanje življenje prebivalcev in med njih vsililo nove razlike. Tako se zdi, da mesto ni grajeno za ljudi, ampak so ljudje umeščeni v mesto, ki so si ga zamislili odločevalci.

Literatura

- Barkeley, Geoff (2023): Paris 2024 Athletes Village apartments put up for sale. *Inside the games*. Dostopno na: <https://www.insidethegames.biz/articles/1138330/paris-2024-village-apartments-on-market> (Pridobljeno 7. september 2024).
- Bréville, Benoît (2022): Why Parisians fear and loathe Saint-Denis; »Sire, this is the rope that will one day strangle Paris«. *Le Monde diplomatique*. Dostopno na <https://mondediplo.com/2022/08/10stdenis> (Pridobljeno 3. junij 2024).
- Bruckner, Markus in Pappa, Evi (2013): News shocks in the data: Olympic Games and their macroeconomic effects. *Journal of money, credit and banking* 47(7): 1339–1367. Dostopno na: <http://dx.doi.org/10.1111/jmcb.12247> (Pridobljeno 29. april 2024).
- Conexpo Con Agg (2024): *A look into the construction of the Paris 2024 Olympic Village*. Dostopno na: <https://www.conexpoconagg.com/news/a-look-into-the-construction-of-the-paris-2024-oly> (Pridobljeno 10. avgust 2024).
- Doupona, Mojca in Petrović, Krešimir (2000): *Šport in družba: sociološki vidiki*. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport.
- E+Leader (2024): *What will happen to the olympic village after the paris 2024 games are over?* Dostopno na: <https://www.environmentenergyleader.com/stories/what-will-happen-to-the-olympic-village-after-the-paris-2024-games-are-over>, 1491 (Pridobljeno 2. september 2024).
- Florian, Maria-Cristina (2024): At the Eiffle Tower and Versailles Garden: Explore the temporary Venues of the Paris 2024 Olympics. *Arch Daily*. Dostopno na: <https://www.archdaily.com/1019785/at-the-eiffel-tower-and-versailles-garden-explore-the-temporary-venues-of-the-paris-2024-olympics> (Pridobljeno 22. avgust 2024).
- France24 (2024): *Lessons of 2024 athens Olympics? Resist the building urge*. Dostopno na: <https://www.france24.com/en/live-news/20240321-lessons-of-2004-athens-olympics-resist-the-building-urge> (Pridobljeno 21. julij 2024).
- Furness, Virginia (2024): Can Paris 2024 be the greenest games yet? *Reuters*. Dostopno na: <https://www.reuters.com/sports/olympics/olympics-can-paris-2024-be-greenest-games-yet-2024-07-26/> (Pridobljeno 1. julij 2024).
- Gehl, Jan (2022): *Mesta za ljudi*. Fakulteta za arhitekturo. Ljubljana: FAZA – založniška dejavnost Fakultete za arhitekturo.
- Gogishvili, Davide in Harris-Brandts, Suzanne (2019): Coinciding practices of exception in urban development: mega-events and special economic zones in Tbilisi, Georgia. *European Planning Studies* 28(10), 1999–2019. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1701995> (Pridobljeno 5. april 2024).
- Grant Long, Judith (2013): Rethinking olympic infrastructure. *Urban Age*. Dostopno na: <https://urbanage.lsecities.net/essays/rethinking-olympic-infrastructure> (Pridobljeno 8. maj 2024).
- Henderson, Abby Meaders (2017): Mega sporting events procedures and human rights: developing an inclusive framework. *American Indian Law Review* 41(2): 367–407. Dostopno na: <https://www.jstor.org/stable/26492267> (Pridobljeno 25. april 2024).
- Hurtes, Sarah (2024): The olympics is transforming their neighborhood. And kicking them out. *The New York Times*. Dostopno na <https://www.nytimes.com/2024/07/20/world/europe/france-paris-immigration-homeless-olympics.html> (Pridobljeno 10. avgust 2024).
- International Olympic Committee (2024): *All you need to know about Paris 2024 sustainability*. Dostopno na: <https://olympics.com/ioc/news/all-you-need-to-know-about-paris-2024-sustainability>. (Pridobljeno 11. september 2024).
- International Olympic Committee (b. d.): 2024/2028 Host city election. *Olympics.com*. Dostopno na: <https://www.olympics.com/ioc/2024-2028-host-city-election> (Pridobljeno 25. julij 2024).
- Kassens-Noor, Eva (2016): Transport Legacy of the Olympic Games, 1992–2012. *Journal of Urban Affairs* 35(4): 393–416. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9906.2012.00626.x> (Pridobljeno 15. april 2024).
- Kužel, Rok (2024): Seine-Saint-Denis bo težko postal del Pariza. *Val202*. Dostopno na: <https://val202.rtvsl.si/podkast/aktualno-202/173251477/175064433> (Pridobljeno 10. september 2024).

- Lenskyj Jefferson, Helen (2000). *The Olympic Games*. Emerald Publishing Limited.
Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/340535397_The_Olympic_Games_A_Critical_Approach (Pridobljeno 22. maj 2024).
- Lutyens, Dominic (2024): The controversy over Paris's Olympic village – and others. *BBC*.
Dostopno na: <https://www.bbc.com/culture/article/20240724-the-controversy-over-paris-olympic-village-and-others> (Pridobljeno 15. avgust 2024).
- Mlinar, Zdravko (2012): *Globalizacija bogati in/ali ogroža?* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Mounier, Jean-Luc (2024): French authorities accused of 'social cleansing'! Of migrants and homeless before Paris Olympics. *France24*. Dostopno na: <https://www.france24.com/en/europe/20240630-france-accused-of-social-cleansing-of-migrants-and-homeless-before-paris-olympics> (Pridobljeno 12. avgust 2024).
- Müller, Martin (2018): What makes an event a mega-event? Definitions and sizes. *Leisure Studies* 34(6): 13–28. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/02614367.2014.993333> (Pridobljeno 30. marec 2024).
- Otto, Tyson (2017): Rio's Olympic Aquatic Centre left in ruins after grand promises. *News.com.au*. Dostopno na: <https://www.news.com.au/sport/sports-life/rios-olympic-aquatic-centre-left-in-ruins-after-grand-promises/news-story/f0d7a5aedfd314c41ae42f66b98d5ca3> (Pridobljeno 5. avgust 2024).
- Paris 2024 (2021): *First Sustainability and Legacy report*. Dostopno na: https://medias.paris2024.org/uploads/2022/01/PARIS-2024-210831-Rapport-Durabilite-et-Heritage-VENG_compressed.pdf (Pridobljeno 22. avgust 2024).
- Paris 2024 (2024a): *Cultural Olympiad*. Dostopno na: <https://olympics.com/en/paris-2024/the-games/celebrating/cultural-olympiad#what-is-the-cultural-olympiad> (Pridobljeno 12. avgust 2024).
- Paris 2024 (2024b): *Les jeux de Paris 2024 sont terminés!* Dostopno na: https://olympiade-culturelle.paris2024.org/carte?city=Paris&s=&where=city_name (Pridobljeno 11. avgust 2024).
- Paris 2024 (2024c): *Paris 2024 presents the latest advance in its low carbon strategy*.
Dostopno na: <https://press.paris2024.org/news/press-release-paris-2024-presents-the-latest-advance-in-its-low-carbon-strategy-175c-7578a.html> (Pridobljeno 29. junij 2024).
- Paris 2024 (b. d.): *Venues; aquatic centre*. Dostopno na: <https://olympics.com/en/paris-2024/venues/aquatics-centre> (Pridobljeno 1. september 2024).
- Poole, Claire (2024): 5 inovative ways the Paris 2024 Olympics are going green. *Forbes*.
Dostopno na: <https://www.forbes.com/sites/clairepoolesp/2024/07/19/five-innovative-ways-the-paris-2024-olympics-are-going-green/> (Pridobljeno 7. september 2024).
- Preuß, Holger, Andreff, Wladimir in Weitzmann, Mike (2019): *Cost and Revenue Overruns of the Olympic Games 2000–2018*. Springer Fachmedien Wiesbaden. Dostopno na: <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/23163> (Pridobljeno 29. maj 2024).
- Rutar, Boris (1997): Šport kot del družbene strukture v sodobnem svetu. *Anthropos* 29(4/6): 174–180. Dostopno na: <http://www.dlib.si> (Pridobljeno 29. januar 2024).
- Smith, A. (2012): *Events and urban regeneration: The strategic use of events to revitalise cities*. New York: Taylor & Francis Group.
- Statista (2024): *Average price per square meter for residential real estate properties in Paris, France, in January 2024, by arrondissement; (in euros)*. Dostopno na: <https://www.statista.com/statistics/766844/price-per-square-meter-of-apartments-by-arrondissement-paris/> (Pridobljeno 7. september 2024).
- Tasci, A. D. Asli, Hahm, Jeeyeon (Jeannie) in Breiter Terry, Deborah (2019): A longitudinal study of Olympic Games' impact on the image of a host country. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 36(4): 443–457. Dostopno na: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10548408.2019.1568952?casa_token=rXnRyp_X2ycAAAAA%3ARzHTVY5ldbFYSWBoTDfGcSyrVzD_JFF_aoqlR9B23kA34fbIz1HZi0uZjcInuiJu0YEixEymU7e1A (Pridobljeno 18. april 2024).

Hidroenergija in trajnostni mit

Koncept (ne)trajnostnega razvoja skozi družboslovno in naravovarstveno perspektivo

Varley, Ciaran in Lockwood, Dave (2024): Recycled bottle tops and tables made from shuttlecocks – the greenest Olympics? *BBC*. Dostopno na: <https://www.bbc.com/sport/articles/cm52drr0lp1o> (Pridobljeno 8. september 2024).

Vogrinc, Jože (2012): Prenos športnega dogodka kot televizijska kulturna forma. *Ars & Humanitas* 6(1): 73–87. Dostopno na: <https://doi.org/10.4312/ars.6.1.73-87> (Pridobljeno 6. februar 2024).

Zembri-Mary, Genevieve (2022): Can post-Olympic Games urban regeneration be spontaneous and unplanned? The case of Athens Olympic Games (2004). *Journal of convention and event tourism* 24(3): 1–26. Dostopno na: <http://dx.doi.org/10.1080/15470148.2022.2156646> (Pridobljeno 29. maj 2024).

Abstract

The Concept of (Un)sustainable Development Through the Perspectives of Social Science and Environmentalism Hydropower and the Myth Of Sustainable Development

The article sheds light on the myth of sustainable development, which portrays environmentally unsustainable practices, such as hydropower, as a “green” solution. While modern society often frames such practices as sustainable, this mindset often serves to ease concerns and maintain high-consumption lifestyles without structural changes. As an example of that, the study analyzes the environmental impacts of hydropower, including effects on water quality, river hydrodynamics, sediment flows, and freshwater ecosystems. Analysis shows hydropower despite its supposed advantages, does not solve fundamental environmental issues. In response, the article critiques the concept of “sustainable development”, arguing that its association with endless growth is problematic. It explores how sustainable development, while noble in intent, often implies continuous economic expansion, conflicting with ecological sustainability. Finally, the article suggests that rethinking sustainability requires challenging myths that present capitalistic growth as inevitable and beneficial. A truly sustainable future will require confronting these narratives, reevaluating human needs, and fostering economic models that integrate ecological realities and prioritize long-term well-being.

Key words: (un)sustainable development, myth, hydropower, environmental conservation, capitalism

Aljaž Bratanič holds a degree in biology from the Biotechnical Faculty of the University of Ljubljana. He is currently continuing his education in the field of Molecular and Functional Biology. Alongside his studies, he works as a student research assistant at the Department of Plant Physiology, where he contributes to research on the uptake and distribution of heavy metals in plants. His commitment to nature conservation and biodiversity research was reinforced by a student expedition to Costa Rica, where he had the opportunity to study tropical ecosystems at a biological station. This experience provided him with a deeper insight into the challenges of preserving natural habitats and biodiversity. E-mail: aljaz.bratanic@gmail.com.

Anja Jan graduated with a degree in sociology from the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana, where she is currently pursuing her postgraduate studies in sociology. Her research interests focus on global migration issues, with a particular emphasis on postcolonial perspectives. Additionally, she has an interest in environmental issues and the impact of human activities on natural ecosystems and society. E-mail: anja.jan1999@gmail.com.

Alja Poldan graduated with a degree in sociology from the Faculty of Social Sciences and is currently continuing her studies at the postgraduate level. Her primary research focus is on global migration. She is also deeply committed to environmental protection, advocating for fundamental social changes in the fields of environmental conservation and modern lifestyles.

E-mail: aljapoldan@gmail.com.

Povzetek: Članek osvetljuje mit o trajnostnem razvoju, ki okoljsko netrajnostne prakse, kot je hidroenergija, prikazuje kot »zeleno rešitev«. Medtem ko sodobna družba takšne prakse pogosto opredeljuje kot trajnostne, takšna miselnost pogosto služi lažšanju skrbi in ohranjanju visoko potrošniških življenjskih slogov brez strukturnih sprememb. Kot primer tega članek analizira okoljske vplive hidroenergije vključno z učinki na kakovost vode, hidrodinamiko rek, pretok sedimentov in sladkovodne ekosisteme. Analiza nakazuje na dejstvo, da hidroenergija kljub domnevnim prednostim ne rešuje temeljnih okoljskih vprašanj. Kot odgovor na to članek kritizira koncept »trajnostnega razvoja« in trdi, da je njegova povezava z neskončno rastjo problematična. Raziskuje, kako trajnostni razvoj kljub svojemu plemenitemu namenu pogosto implicira neskončno ekonomsko ekspanzijo, ki je v konfliktu z ekološko trajnostjo. Članek na koncu predlaga, da ponovni razmislek o trajnosti zahteva preizpraševanje in izpodbijanje mitov, ki kapitalistično rast predstavljajo kot neizogibno in koristno. Resnično trajnostna prihodnost bo zahtevala konfrontacijo z omenjenimi narativi, ponovno ovrednotenje človekovih potreb in spodbujanje gospodarskih modelov, ki upoštevajo ekološko realnost in dajejo prednost dolgoročni blaginji.

Ključne besede: (ne)trajnostni razvoj, mit, hidroenergija, varstvo okolja, kapitalizem

Aljaž Bratanič je diplomirani biolog na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani. Trenutno nadaljuje izobraževanje na smeri Molekulska in funkcionalna biologija. Poleg študija opravlja študentsko delo kot projektni sodelavec na Katedri za fiziologijo rastlin, kjer med drugim raziskuje privzem in porazdelitev težkih kovin v rastlinah. Njegovo zavzemanje za varstvo narave in proučevanje biodiverzitete je podkrepila študentska odprava v Kostariko, kjer je lahko na biološki postaji raziskoval tropske ekosisteme. Ta izkušnja mu je omogočila globlji vpogled v problematiko ohranjanja naravnih habitatov in biotske pestrosti. E-mail: aljaz.bratanic@gmail.com.

Anja Jan je diplomirala iz sociologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, kjer trenutno nadaljuje podiplomski študij sociologije. Njeno raziskovalno zanimanje se osredotoča na problematiko globalnih migracij, pri čemer posebno pozornost namenja analizi postkolonialnih perspektiv. Poleg tega jo zanima področje okoljske problematike in vpliv človekovih dejavnosti na naravne ekosisteme ter družbo. E-mail: anja.jan1999@gmail.com.

Alja Poldan je diplomantka sociologije na Fakulteti za družbene vede, študij pa trenutno nadaljuje tudi na podiplomski ravni. Raziskovalno se primarno ukvarja predvsem s področjem globalnih migracij. Močno predana je tudi varovanju okolja, pri čemer se zavzema za korenite družbene spremembe na področju okoljevarstva in sodobnega življenjskega sloga. E-mail: aljapoldan@gmail.com.

Uvod

Navdih za pričujoči članek je vzniknil iz zanimivega paradoksa, opaženega med prebivalci Občine Brežice. Ti namreč svoj prosti čas pogosto preživljajo v naravi, vzdolž območja Hidroelektrarne Brežice, ki je postalo priljubljeno okolje za »odmik od dela« oziroma »napornega vsakdana«. Kljub temu pa prav ta infrastruktura vzdržuje in podpira življenjski slog, od katerega se ljudje z »odmikom« poskušajo distancirati. Ob tem se pojavijo vprašanja, kot so: kakšen odnos imajo posamezniki do naravnega okolja, kakšni so vplivi hidroelektrarne na to okolje in kakšni konflikti nastajajo med naraščajočo potrebo po energiji in prizadevanji za ohranjanje narave. S člankom želimo ponuditi širši vpogled v te okoljevarstvene in družboslovne vidike, ki presegajo zgolj zgoraj omenjeni primer in ki bralca nagovarjajo k razmisleku o sodobni problematiki varovanja okolja, kapitalistične rasti ter (skritih) konfliktov med njima. Najprej se bomo dotaknili zgodovine in aktualnosti človekovega odnosa do narave, v katerem se v sedanosti izraža ambivalentnost med željo po njenem varovanju ter nenehno destrukcijo. Temu sledi obravnava hidroenergije skozi naravovarstveno perspektivo kot aktualnega primera prav te konfliktnosti ter na koncu na osnovi analize mita koncepta trajnostnega razvoja in nujnosti nenehne rasti sodobnih gospodarstev razmislek o trenutnih izzivih in možnih rešitvah za prihodnost.

Človek in narava; vloga narave v sodobni družbi

Dandanes človeška civilizacija presega mnoge kritične planetarne meje in se sooča z večdimenzionalno krizo ekološkega zloma, ki se nam kaže v podnebnih spremembah, zakisanju oceanov, krčenju gozdov, zmanjševanju biodiverzitete in drugih okoljskih grožnjah (Hickel, 2021). Obdobje, v katerem živimo, je zaradi izrazitega vpliva človeških dejavnosti poimenovano antropocen. Vpliv našega bivanja je namreč zelo očiten in se kaže v vseh plasteh planeta, ki je dobesedno prepojen s strupenimi plini, plastiko, sajami, radioaktivnimi delci in prahom (D'Alisa in dr., 2019). Preprečiti nadaljnjo degradacijo naravnega okolja in poglobljanje ekološkega zloma je zato eden pomembnejših, če ne celo najpomembnejši izziv današnjega časa (Kurdija in Bevk, 2023).

V skladu z vsemi relativno novimi okoljskimi tveganji in napredujočim znanjem o teh se v naših družbah počasi, a konsistentno spreminja tudi predstava o odnosu med človekom in naravo. Še nedavno je bila v družbenem imaginariju predstava o »divjini«, torej divji, neokrnjeni naravi, predstava o nečem mračnem, negostoljubnem, strašljivem in sovražnem (Talbot, 1998). Kot dominantna se je takšna predstava o naravi vzpostavila v času evropske kolonialne ekspanzije in kapitalističnega razvoja v 17. stoletju in je veljala vse do 19. stoletja (ibid.). Narava je bila poistovetena s sovražnikom, ki ga je bilo treba osvojiti in podrediti v korist človeške civilizacije, ki bi lahko nato izkoriščala njene domnevno neskončne vire. Toda s prihodom romantične misli v 19. stoletju, v katerem sta divjina in narava simbolizirali lepoto, duhovnost in regeneracijo, se je narava pričela počasi uveljavljati kot vrednota (ibid.). To povečevanje »primitivnega« in »duhovnega« življenja v naravi je postavilo temelje za sodobno okoljevarstvo, pri čemer je narava postala nekakšen konceptualni zaveznik proti uničujočim kapitalističnim praksam (ibid.). Danes smo tako priča narativnemu preobratu, v katerem se narava vrača kot ideal, ki smo ga opazili tudi med prebivalci Občine Brežice. Ideja podeželskega življenja se tako vzpostavlja kot domnevni prostor harmoničnega odnosa med človekom in naravo, ki ponuja možnost oddaljitve in pobega od stresa vsakdanjega življenja (Uršič in Hočevar, 2007).

Poleg idejnih tokov pa k oblikovanju novega pogleda na naravo prispeva tudi kapitalistična ekonomija, ki naravni prostor dejansko spremeni v nekakšno blago z namenom, da bi zadovoljila zahteve razvite kapitalistične družbe – potrebe po preživljanju prostega časa (Winter in dr., 2020). David Harvey (v Talbot, 1998: 328) meni, da delovna sila na delovnem mestu zelo pogosto izkuša odtujen odnos do narave.¹ Posledično se kapital s ciljem maksimizacije produktivnosti

¹ V najbolj preprostem smislu je lahko to posledica mehanizacije delovnega procesa, degradacije okolja zaradi industrijskih procesov in podobno.

odziva na delavčevo željo in potrebo po oddihu (ang. *relief*) od negativnih učinkov delovnega okolja in odnos z naravo spreminja v potrošniško usmerjeno in mistificirano izkušnjo (Bermejo, 2014; Talbot, 1998). Namesto da bi bila sestavni del vsakdanjega življenja, je narava postala predmet potrošnje (Talbot, 1998).

Narava je bila tako že v 19. in zgodnjem 20. stoletju subtilno vključena v novo nastalo industrijo prostega časa, ki je ponudila začasno zatočišče pred glasno, umazano in grdo realnostjo urbanega industrijskega kapitalizma tistega časa (Talbot, 1998). Muir je že leta 1898 (v Talbot, 1998: 325) naravo opredelil kot zatočišče trpečih ljudi zaradi prekomerne izpostavljenosti kapitalistični družbi – narava je v tem smislu postala eden izmed redkih prostorov za »pobeg«. Tudi danes se naravo pogosto dojemata kot območje, ki omogoča oddih in sprostitev ter blaži stres sodobnega življenja (Winter in dr., 2020). Ko v današnji družbi govorimo o naravi, se ob tem pogosto pojavijo besede »lajšanje« oziroma »blaženje« (ang. *relief*) ali pa še boljše »umik« oziroma »pobeg« (ang. *retreat*). Digitalni »detox« oddih (ang. *digital detox retreat*), čuječnostni oddih (ang. *mindfulness retreat*), joga oddih, zdravilni oddih in skrbstveni oddih zase (ang. *the me-treat*) so vse prakse, ki jih nemudoma povežemo s preživljanjem časa v naravi (Hasselberth, 2021). Še vedno namreč narašča trend odhoda na oddih, ki velja za način zmanjšanja stresa in izboljšanja kakovosti življenja z začasnim odklopom od našega vsakdanjega (medijskega in delovnega) okolja (ibid.). Čeprav se na splošno domneva, da je koristen za dobro počutje tistih, ki se ga udeležijo, smo lahko do ideje umika oziroma oddiha tudi kritični, saj se sklada z neoliberalnim programom privatiziranja rešitev za to, kar so dejansko družbeni problemi (ibid.). Če povzamemo; narava ima v današnjih družbah pomembno funkcionalno vlogo.

Glede na vse do sedaj povedano lahko opazimo, da se v našem odnosu do narave izraža izrazita ambivalenca: četudi jo cenimo in vrednotimo ter se vanjo pogosto umikamo po napornem vsakdanu, jo istočasno s svojimi navadami in vedenjem uničujemo in ji povzročamo neizmerno škodo. Ta protislovnost je prisotna na vseh ravneh sodobne družbe, tako pri posameznikih kot pri korporacijah in drugih makro strukturah. Na ravni posameznika lahko opazimo jasen razkorak med prepričanji in vedenjem. Po rezultatih evropske družboslovne raziskave se večina posameznikov zaveda okoljskih groženj, saj več kot štiri petine vprašanih priznava obstoj podnebnih sprememb in verjame, da so te posledica človekovega ravnanja (Kurdija in Bevk, 2023). Kljub visoki stopnji ozaveščenosti in prepričanju, da je treba delovati v smeri omilitve podnebnih sprememb, pa sama dejanja posameznikov oziroma njihovo vedenje niso skladni s tem deklariranim prepričanjem (ibid.).

Kot primer te diskrepance lahko izpostavimo potrošniške navade, ki so kljub visoki okoljski ozaveščenosti relativno malo usmerjene k t. i. »zeleni potrošnji« (Liu in dr., 2024). Zelena potrošnja vključuje varčevanje z energijo, recikliranje,

nakup energetske učinkovitih izdelkov in odstranjevanje odpadkov, kar vse temelji na etičnih in okoljskih pomislekih (Akhtar in dr., 2021). V realnosti pa je glede na stopnjo okoljske ozaveščenosti raven zelene potrošnje relativno nizka (Liu in dr., 2024). Medtem ko mnogi potrošniki izražajo skrb za okolje in željo po zmanjšanju svojega okoljskega odtisa, njihovo dejansko vedenje pogosto ne sledi tem prepričanjem. Podobno ambivalenco zasledimo tudi pri odnosu do obnovljivih virov energije. Večja raba obnovljivih virov energije ima med ljudmi visoko podporo, a posamezni projekti pogosto naletijo na odpor v javnosti. Kot ključni razlog so raziskovalci včasih navajali simptom »NIMBY« – ne na mojem dvorišču (ang. *not in my backyard*) –, danes pa se kot glavni razlogi navajajo navezanost na prostor, skrb za lokalno identiteto in kakovost lastnega življenja (Kurdiya in Bevk, 2023). Te skrbi, kot so izguba estetske vrednosti krajine, hrup ali padec vrednosti nepremičnin, ljudje pogosto postavljajo pred skrb za okolje (ibid.).

Ambivalenca ni omejena le na posameznike; podobno se kaže tudi na makro ravni, recimo pri delovanju podjetij. V zadnjem času se opaža vse večji trend med podjetji za sprejemanje zelene strategije, pogosto pod pritiskom ozaveščenih potrošnikov in deležnikov (Yoganandham, 2024). V ZDA se je na primer med letoma 2002 in 2007 število okolju prijaznih izdelkov povečalo za petinšestdesetkrat (Aggarwal in Kadyan, 2014), število oglasov s poudarkom na zelenem delovanju podjetij pa se je od leta 1990 do 2011 povečalo za desetkrat (Delmas in Burbano, 2011). Kljub zeleni podobi pa so ti napor pogosto omejeni na površinske ukrepe in oglaševalske strategije, katerih glavni cilj sta ustvarjanje pozitivne javne podobe in ustvarjanje prednosti pred svojimi konkurenti. Podjetja s tem prikrivajo negativne vplive svojih dejanskih praks, zaradi katerih se degradacija okolja nadaljuje v nespremenjenem obsegu (Aggarwal in Kadyan, 2014).

Podobno velja za druge strukture na sistemski oziroma makro ravni, na kateri se »zeleni« ukrepi pogosto izkažejo kot neučinkoviti in površinski. Kot primer te naše teze sledi naravovarstvena obravnava hidroenergije. Hidroenergija se pogosto predstavlja kot okolju prijazen, trajnostni vir energije, a kot bomo prikazali v nadaljevanju, imajo tudi ti projekti znatne okoljske posledice, ki jih je treba naslavljati, da bi lahko oblikovali resnično trajnostne rešitve.

Hidroenergija skozi naravovarstveno perspektivo

Celotno površino Zemlje prekriva 71 % vode, od tega je 0,26 % sladkovodne kopenske vode, kamor spadajo reke in jezera (Grizetti in Poikane, 2023). Raziskave o celinskih vodah ne morejo uiti podatkom, ki nakazujejo na ekspo-

mentno rast človeške populacije in povečane porabe sladkovodne vode, pri tem pa sta se naše razumevanje in zavedanje o pomembnosti vloge človeka pri ohranjanju ekosistemov jezer in rek okrepila šele v zadnjih desetletjih, ko antropogenih vplivov na celinske vode ni več moč zanikati (ibid.). Sama poraba sladkovodne vode je torej tesno povezana s konstantnim naraščanjem števila svetovnega prebivalstva. Nenehna eksponentna rast prebivalstva in s tem povečana poraba povečujeta potrebo po večanju zaloge naravnih virov, družba pa se tako mora zavedati dejstva, da je količina sladke vode omejena (ibid.). V ta namen se po svetu danes zastavljajo razni cilji tako imenovanega »trajnostnega razvoja«.

Eden izmed mednarodnih ukrepov za globalni trajnostni razvoj, sprejet pod okriljem Organizacije združenih narodov (2030 Agenda for Sustainable Development), združuje 17 ciljev trajnostnega razvoja (Evropska komisija, 2024). Med temi sta za dotično temo relevantna predvsem cilj trajnostnega razvoja št. 6, ki stremlji k »zagotavljanju dostopa do vode in sanitarne ureditve ter prizadevanju za trajnostno gospodarjenje z vodnimi viri«, in cilj trajnostnega razvoja št. 15, ki narekuje »varovanje in obnavljanje vseh kopenskih ekosistemov ter spodbujanje njihove trajnostne rabe« (Grizetti in Poikane, 2023; Organizacija združenih narodov, 2024). Trajnosten razvoj in upravljanje pa se v veliki meri navezujeta tudi na energetske upravljanje, predvsem obnovljivih virov energije. Strategije trajnostnega razvoja vključujejo tri glavne tehnološke spremembe: varčevanje z energijo, izboljšave učinkovitosti v proizvodnji energije in zamenjavo fosilnih goriv z različnimi viri obnovljive energije (Lund, 2007). Po tej razlagi lahko upoštevamo hidroenergijo kot enega izmed ukrepov, ki nam jih narekujejo cilji trajnostnega razvoja. Na tej točki se lahko vprašamo, ali hidroenergija s svojimi vplivi na okolje zares vedno deluje »trajnostno«.

Hidroenergija je pogosto predstavljena kot čist in obnovljiv vir energije, ki je ekološko gledano boljši od fosilnih goriv in nuklearne energije (Renöfält in dr., 2010). V vsakem primeru pa se bomo v prihodnosti čedalje bolj morali zavedati dejstva, da pridobivanje hidroenergije v osnovi spremeni sistem reke in njen ekosistem s fragmentiranjem struge, zaježitvijo in spreminjanjem toka. Te spremembe znižajo hitrost toka in uničijo ali predrugačijo močvirja, poplavne ravnice, izlive reke in vse ostale z reko povezane ekosisteme, še dodatno pa zaježitev zaustavi pretok sedimentov in rečnih organizmov ter spremeni rečno biodiverzitetno sestavo in njeno izobilje (ibid.). Zaradi takšnih in drugačnih antropogenih vplivov danes rečni ekosistemi spadajo med svetovno najbolj ogrožene ekosisteme (ibid.). V nadaljevanju besedila bomo skušali bolj podrobno predstaviti in opisati, kako izgradnja in obratovanje hidroelektrarn vplivata na samo bioto (skupek vseh organizmov na nekem območju – flora in favna območja), kvaliteto vode, hidrodinamiko (fizikalne lastnosti rečnega toka in delovanje na površino)

in geomorfologijo struge (razvoj in relief zemeljske površine struge). Na podlagi ugotovljenih vplivov bomo naknadno skušali ovrednotiti vpliv hidroenergije na okolje.

Izgradnja hidroelektrarne

Prvi vpliv hidroenergije na okolje je proces izgradnje objekta hidroelektrarne, za kar je seveda potrebna izgradnja ustrezne infrastrukture. Na izbranem delu reke se postavi jez, ki ustavi tok reke, in tako nad njim poplavi del ozemlja – temu pravimo akumulacijsko jezero. Namen zajezitve je vzpostavljanje hidravlične višine in posledično tvorjenje hidravličnega pritiska; slednji ustvarja določen vodni tok, ki teče skozi turbine v nekem časovnem zaporedju, da ustrezno energijskim potrebam (Renöfält in dr., 2010). Zaloga vode v jezu pa pripomore k uravnovešanju vzpostavitve pravega vodnega toka in potrebi po določeni količini energije (ibid.). Danes je ocenjeno, da umetno postavljeni jezovi tvorijo okoli 300.000 km² nove vodne površine in shranjujejo več kot 7.000 km³ vode, kar predstavlja približno eno šestino celotnega svetovnega rečnega toka (Lehner, 2023). Kot rezultat tega večina današnjih svetovnih rek ni več prosto tekočih (kar poenostavljeno pomeni, da je človek predrugačil rečno strugo in njen tok) (ibid.). Velika akumulacijska jezera povzročajo fizikalne in kemijske spremembe, ki vplivajo na vodno bioto in so lahko škodljive za človeško počutje in okolje, vplivi akumulacije pa se ne čutijo le na lokalnem območju, temveč se njihov vpliv lahko čuti tudi po sto kilometrov naprej, vse do izliva reke (ibid.).

Degradacija površine in njeni ukrepi

Strokovnjaki za hidroenergetiko oblikujejo in izvajajo veliko število okoljskih in socialnih blažilnih ukrepov v okviru gradnje hidroelektrarn, vendar učinkovitost takšnih ukrepov danes še ni povsem znana (Trussart, 2002). Pojavlja se tudi neskladje med deklariranimi cilji in njihovo dejansko realizacijo oziroma, tako rečeno, med teorijo in prakso. Takšen primer je v Sloveniji opravljena študija ocene realizacije omilitvenih ukrepov, določenih z Uredbo o državnem prostorskem načrtu za območje Hidroelektrarne Brežice. Na terenu je bilo opaženo, da omilitveni ukrepi niso bili izvedeni ali pa so bili izvedeni zelo slabo in niso primerno vzdrževani (Ploj, 2018). Večina zasaditev je tako propadla in jih je treba sanirati, gnezdilni otoki za čigre se zaraščajo, gnezdilne stene vodomca so zanj popolnoma neprimerne itn. (ibid.). Monitoringi in spremljanje populacij, ki bi pokazali učinkovitost omilitvenih ukrepov, se ne izvajajo, kljub temu da je

njihova izvedba obvezna. Opravljen je bil tudi izračun izgube habitatnih tipov po gradnji HE Brežice, katerega rezultati so pokazali, da je bilo pet habitatnih tipov popolnoma uničenih, še sedem habitatnih tipov pa je bilo uničenih v obsegu 80 % ali več (ibid.). Popolnoma uničeni so bili pomembni habitatni tipi, kot so navadna trstičja in opuščene gramoznice, kljub nujnosti pa nadomestni habitati, ki bi nadomestili te vrste habitatnih tipov, še vedno niso bili izvedeni (ibid.).

Sprememba kvalitete vode

Zaradi linearne morfologije (oblike) rečne struge se ob zajezitvi vzdolž ustvarijo trije longitudinalni gradienti z unikatnimi biološkimi, fizikalnimi in kemijskimi karakteristikami: rečno območje, območje prehoda in jezersko območje (Lehner, 2023). V rečnem območju vodni tok reke odnaša pomembne količine fino suspendiranih delcev, kot so mulj, glina in organska snov. Nalaganje organske snovi iz alohtonih virov (zunanji viri – vsa organska snov, ki doteka v reko iz zunanjih sistemov, na primer z dežjem, vetrom) je visoko v primerjavi z volumenom vode v rečnem območju, zato je za rečno območje značilna visoka partikularna motnost, ki pogosto zmanjša prodiranje svetlobe in omejuje primarno produkcijo (ibid.). Hkrati se dogaja visoka stopnja dekompozicije, ki se kaže v visoki porabi raztopljenega kisika, vendar aerobni pogoji pogosto prevladujejo v plitvem, dobro zmešanem rečnem območju (ibid.). Kadar voda iz rečnega območja preide v jezersko območje, pa se vplivi opisanih lastnosti nekoliko spremenijo. S prehodom v večje območje se hitrost in energija vode zmanjšata, posledično pa se znatna količina motnih delcev v zgornji plasti vode umiri, zaradi česar se motnost vode zmanjša, kar vodi v globlje prodiranje svetlobe in s tem povečano stopnjo fotosintezne produktivnosti s strani fitoplanktona (ibid.). Postopoma pride do premika, pri čemer se poveča delež celotne organske snovi (naložene od fitoplanktona), v zajezitvenih jezerskih območjih pa se ustvarijo značilnosti, ki so podobne naravnim jezerskim ekosistemom (ibid.). Kot pri naravnih jezerih zaradi povečane globine vode prihaja do temperaturnih razlik, ki večajo razlike v gostoti in vodijo v značilno plastovitost iz treh gostotnih plasti – zgornjega epilimnija, srednje plasti metalimnija in spodnje plasti hipolimnija (ibid.). Zaradi drastičnega povečanja zadrževanja vode v vodnem telesu na območju zajezitve in velikega vnosa alohtone snovi iz velikega rečnega sistema prihaja do velike verjetnosti eutrofikacije, ki pomeni proces obogatitve vode z makrohranili – predvsem fosforjem in dušikom. To pa vodi do povečane rasti alg, perifitona (združba organizmov, ki so v reki na potopljenem materialu) ali makrofitov (vodne rastline). Proliferacija omenjenih skupin sproži neravnovesje abundance (stopnje pojavnosti, gostote) organizmov v ekosistemu, kar povzroči povečano

primarno produkcijo, poenostavitev biotske združbe in zmanjšanje sposobnosti presnove organizmov, da se prilagodijo obremenilnemu nalaganju hranil (ibid.). Do evtrofikacije v akumulacijskih jezerih pa ne pride zgolj zaradi povečanja vnosa dušika in fosforja, ampak je dovolj že vzpostavitev hidravličnega upora, pri čemer imajo alge več časa za nekontrolirano rast (Istvanovics, 2009; Lehner, 2023). Poleg tega z globljim prodiranjem svetlobe povečamo prostor, ki je algam in cianobakterijam (bakterije, ki so sposobne proizvodnje fotosinteze) na voljo. Ko upočasnimo tok in omogočimo bolj učinkovito rast alg in cianobakterij, se njihova biomasa drastično poveča (ibid.). Takšen pojav imenujemo cvetenje jezer. Najbolj znan in opazen pojav, povezan z evtrofikacijo in cvetenjem jezer, je povečanje biomase cianobakterij. Veliko vrst je zmožnih proizvodnje cianotoksinov, ki lahko neposredno škodujejo ljudem in celotnemu vodnemu sistemu (Von Sperling, 2012). Leta 1996 je bila Brazilija tako prva država, ki je poročala o smrti človeka zaradi cianotoksina (ibid.).

Poleg evtrofikacije s spreminjanjem rečnega sistema sprožimo nastanek anaerobnih pogojev na dnu vodnega telesa (Marcé in dr., 2023). V poletnem času (ko je v jezeru vzpostavljena toplotna plastovitost) v epilimniju prihaja do povečane rasti fitoplanktona (alge in cianobakterije), ki porablja hranila, kot sta dušik in fosfor (ibid.). Po cvetenju postopoma začne zmanjkovati dostopnih hranil in prihaja do odmiranja fitoplanktona in usedanja v hipolimniju, kar povzroči povečanje koncentracije heterotrofnih bakterij v hipolimniju (ibid.). Te razgrajujejo organsko snov, obenem pa porabljajo dostopen kisik, ki ga sčasoma začne primanjkovati. To vodi v hipoksijo (nizka raven kisika) in v nekaterih primerih tudi do anoksije (vsebnost raztopljenega kisika pod 1 %), pri čemer prihaja do množičnega pomora rib, tako imenovanega »summer kill« (ibid.).

Zaradi prekomerne namnožitve fitoplanktona v evtrofnih jezerih vrednost pH naraste čez 9, kar vodi v povečano koncentracijo toksičnega amonijevega hidroksida (NH_4OH) (Verspagen in dr., 2014). NH_4OH je vodna raztopina amonijaka, njegova koncentracija pa je odvisna od pH vode. Višji ko je pH, manjše je razmerje med amonijevim ionom (NH_4^+) in NH_4OH (pri pH 6 je razmerje 3000 : 1, medtem ko pri pH 9,5 1 : 1) (Burford in Lu, 2023). Še dodatno povečana sedimentacija v jezovih povzroči nalaganje organskega ogljika, ki omogoča idealno okolje za namnožitev velike mikrobne združbe, ki poviša stopnjo dekompozicije, anaerobioze, metanogeneze itd. (Warwick in dr., 2023). Tako lahko na primer prihaja do povečanega nastanka toksičnega vodikovega sulfida (H_2S), ki ga proizvajajo žveplo razkrajajoče bakterije, namnožene v sedimentu (Hagar in dr., 2022).

Velik vpliv na kvaliteto vode pa ima tudi mobilizirano živo srebro v poplavljenih prsti in vegetaciji (Warwick in dr., 2023). Anaerobni mikrobni procesi živo srebro iz anorganske oblike pretvarjajo v metilirano živo srebro (MeHg), pri čemer gre za nevrotoksin, ki se bioakumulira v vodni prehranjevalni verigi (ibid.).

Monitoring v hidroelektrarni La Grande Hydroelectric Complex (Quebec, Kanada), ki je trajal več kot 30 let, je pokazal, da je v zaježitvenem kompleksu prišlo do povišane koncentracije živega srebra v vseh opazovanih vrstah rib; vsebnost je bila od 2- do 8-krat večja kot v naravnih jezerih, za vračanje na stopnjo kot v naravnih okoliščinah pa je bilo potrebnih do tri desetletja, ne da bi v tem času poplavljal (ibid.).

Reke imajo tudi zelo pomembno vlogo pri dovajanju hranil v morske ekosisteme, zaježitev reke pa močno vpliva na pretok delcev (Warwick in dr., 2023). Že prej je bilo predstavljeno, kako tok reke nosi različne sedimente, pri zaježitvi pa ta postane rečni inluks snovi (pritok snovi, ki ga prinese tok reke) v akumulacijsko jezero. Jezovi namreč predstavljajo dekantacijske bazene, v katerih se sedimenti, ki so homogeni z rečnim tokom, začno usedati in ustvarjati usedlino, ki je ločena od vode. Posledica tega je, da se pod zaježitvijo spušča voda, ki je revna s sedimenti in organsko snovjo. V študiji (Dunn in dr., v Warwick in dr., 2023), ki vključuje 47 svetovno največjih rek, je bilo ocenjeno, da bo večina teh rek prejela 38 % manj sedimentnega nanosa do konca tega stoletja. Ta delež bi bil predvsem rezultat novih zaježitev, ki skupaj z dvigom nadmorske gladine ekosisteme rečnih izlivov postavljajo v veliko ogroženost. Postavitev rečne pregrade poveča čas zadrževanja vode na nekem območju in tako povzroči diferencialno izgubo hranil v sedimentih (Warwick in dr., 2023). Tako se lahko na primer raztopljen silicij odstrani veliko hitreje kot dušik in fosfor zaradi povečane rasti diatomej (kremenaste alge), usedanja in daljšega shranjevanja v sedimentih ter vpliva na znižanje razmerja med silicijem in dušikom (Si : N) v vodah obalnega morja (ibid.). Takšno spremenjeno razmerje v donosu hranil pa lahko popolnoma spremeni združbo v morskem ekosistemu (ibid.).

Sprememba toka in geomorfologija

Zaježitve se pogosto postavljajo na velikih rekah, ker je njihov namen shranjevanje velikih količin vode in dvig hidravlične višine (Lehner, 2023). Zato je tudi razmerje med pritokom in kapaciteto shranjevanja vode v akumulacijskih jezerih večje kot v večini naravnih jezer (ibid.). Morfometrija vodnega telesa jezov se od naravnih jezer razlikuje v številnih geomorfoloških in hidrodinamičnih karakteristikah (ibid.). Dotoki v umetna jezera so predvsem kanalizirani in redkokdaj vodijo čez biološko aktivna mokrišča, ki bi razpršila energijo pritoka vode, zato so dotoki vode iz umetnih strug večji in bolj neposredno pod vplivom padavin kot tisti, ki pridejo iz naravnih rek (ibid.). Zaradi tega je erozija obsežnejša, oblikovanje obale pa nestatično in relativno hitro (ibid.). Za akumulacije so značilni neenakomerna nihanja vode in kratek čas zadrževanja, ki variira

od nekaj dni do tednov (ibid.). Učinek, ki ga ima taka dinamika umetnih jezer, povzroči bolj nestabilno morfologijo obale (ibid.). Črpanje in polnjenje rezervoarja za namen pridobivanja hidroenergije vodita v to, da so velike površine obale izmenično poplavljenе in izpostavljene, s tem pa se izmenjujejo anaerobne in aerobne razmere, kar povzroči povečanje toplogrednega učinka in sproščanje nutrientov (ibid.). Ultimativno lahko to vpliva na preprečitev vzpostavitve produktivnega in stabilnega mokrišča in združbe litoralnih rastlin, kar vpliva na celotni makrobiotski cikel (vsi biološki cikli, ki so povezani s tekočimi vodami) (ibid.). V nasprotju s tem so za naravna jezera značilni majhna nihanja gladine vode in dolg, pogosto več let konstanten čas zadrževanja vode. Erozijska obala je prav tako lokalizirana in omejena na vpliv vetra, kar omogoča bolj stabilen razvoj obale kot pri akumulacijskih jezerih. Dolgoživost umetnih rezervoarjev vode je večkrat zelo kratka (manj kot sto let), saj je obremenitev s sedimenti z veliko površino porečja visoka, kar vodi v obsežno odlaganje v rečnem območju in je skozi sezono neenakomerno (ibid.). Vsi sladkovodni organizmi so namreč svoje osnovne življenjske navade (kako, kje in kdaj se razmnožujejo in rastejo) evolucijsko razvili kot odziv na naravne spremembe tokov, kot so sezonski visoki pretoki in naravna sušna obdobja (Harrison in dr., 2007). Ko so ti naravni tokovi zelo spremenjeni, lahko populacije sladkovodnih vrst upadejo ali celo izumrejo (ibid.).

Nekatera akumulacijska jezera, namenjena za proizvodnjo hidroenergije, spadajo med največja umetna jezera na svetu (Bipa in dr., 2024). Regulacija toka za namen proizvodnje elektrike izvaja velika nihanja v sproščanju vode za namen doseganja največje moči, ki jo lahko napajalnik zadrži za kratek čas (*»hydropeaking«*) (ibid.). To ustvarja nenaden in reden tok po reki navzdol, ki je v popolnem nasprotju z naravnimi pogoji (ibid.). Ključne spremembe tega procesa so alternirajoči vzorci toka, sprememba temperature vode, spremembe biokemijskih lastnosti vodnega telesa, spremembe v dinamiki nanosa sedimentov in nihanje nivoja raztopljenih plinov v vodi (ibid.). Vse to vpliva na vodni ekosistem in deluje destruktivno na bioto vzdolž rečnega toka. Ti vplivi se lahko opazijo v zmanjšanju abundance in diverzitete raznih taksonov (ibid.). Prihaja do redukcije populacije rib, zmanjšane reproduktivnega uspeha, krčenja njihovega habitata in motenj v migratornih poteh. Prav tako prihaja do izgube bentoških združb makroinvertebratov, ki so ključni detritovori (razkrojevalci) v vodnem ekosistemu. *»Hydropeaking«* vodi v fragmentacijo habitata, erozijo in izgubo rastlinstva obrežnega pasu ter s tem vpliva tudi na kopenske ekosisteme, ki so odvisni od vodnih ekosistemov (ibid.). Prav tako kot je posledica dolgotrajne nasičenosti raztopljenih plinov, kar vpliva na zmanjšanje rasti makrofitov obrežnega pasu (Kuriqi in dr., 2021). Ti so ključni za normalno delovanje celotnega ekosistema (ibid.). Vplivajo na fluvialno dinamiko (dinamika toka) in geomorfologijo rečne struge ter povečajo stabilnost brega (ibid.). Vodna in obrežna vege-

tacija služita kot zatočišče za vodne in kopenske živali, predstavljata življenjski prostor, mesto za razmnoževanje in odlaganje jajčec (ibid.).

Toplogredni plini in klimatski vplivi

Fosilna goriva so primarni vir emisij toplogrednih plinov zaradi obsežne porabe za namen proizvodnje energije (Lu in dr., 2020). Ker so fosilna goriva neobnovljiv vir energije, je bila agenda najti nadomestno in bolj trajnostno obliko proizvodnje energije (ibid.). Ta predlog je bil podprt s strani Medvladnega panela za podnebne spremembe (IPCC). Hidroenergija je tako bila in še vedno je ocenjena kot najbolj pomemben »čist« vir energije v trenutnih ekonomskih in tehnoloških pogojih (Gagnon in Van de Vate v Lu in dr., 2020). Z namenom zmanjševanja učinka toplogrednih plinov se je hidroenergija v večini držav sveta razvijala kot optimizacija pridobivanja električne energije, saj je zanjo značilna obsežna redukcija emisij ogljikovega dioksida, kar pomaga pri upočasnjevanju globalnega segrevanja (Lu in dr., 2020). Vendar pa je bila od leta 1993 – ko sta Gagnon in Van de Vate (v Lu in dr., 2020) prvič izmerila in izračunala pretok toplogrednih plinov na meji med vodno gladino in zrakom na območju vodnih rezervoarjev – zamisel, da je hidroenergija čist vir energije brez emisij toplogrednih plinov, postavljena pod velik vprašaj. Omenjena ugotovitev je v prihodnosti sprožila številne raziskave, med drugim tudi raziskavo avtorja Rudda in drugih (v Lu in dr., 2020: 2), v kateri so avtorji zapisali, da so rezervoarji krivi za velik delež emisij toplogrednih plinov. Med drugim so prvi objavili tudi opažanja prisotnosti emisij metana in ogljikovega dioksida v akumulacijah v tropskem gozdu na območju Južne Amerike (ibid.). Nadaljnje raziskave so pokazale, da so ogljikove emisije v tipičnih rezervoarjih tropskega deževnega gozda ekvivalentne elektrarnam, ki uporabljajo fosilna goriva z enako proizvodno kapaciteto, verjamejo pa celo, da je količina emisij toplogrednih plinov v tropih Južne Amerike večja v primerjavi s termoelektrarnami (ibid.). Pri International Rivers Network so tako izpostavili, da izpusti iz vodnih rezervoarjev predstavljajo kar 20 % globalnih emisij metana in 4 % globalnih emisij ogljikovega dioksida (Lu in dr., 2020). Pri tem želimo izpostaviti, da je metan za ogljikovim dioksidom (CO₂) drugi največji antropogeni toplogredni plin, ki predstavlja približno 16 % svetovnih emisij (EPA, 2023). Kljub temu je pri segrevanju atmosfere kar 28-krat bolj »učinkovit« od ogljikovega dioksida (ibid.).

Metan (CH₄) v akumulacijskih jezerih nastaja s procesom acetoklastične metanogeneze metanoarhej v anoksičnem okolju usedlin (Warwick in dr., 2023). Zaradi upočasnjene razgradnje namreč prihaja do fermentacije organskih snovi, kjer nastaja acetat, ki ga arheje metabolizirajo v metan (ibid.). Drugi način proi-

zvodnje metana v rezervoarjih je preko metanotrofnih bakterij, ki se nahajajo v prosti vodi na prehodu med anoksično in oksično cono in vršijo aerobno oksidacijo metana. Pri obeh procesih se lahko velik delež metana oksidira v ogljikov dioksid, če je v sedimentih dovoljšna koncentracija sulfata, kjer sulfat reducirajo če bakterije opravljajo anaerobno oksidacijo (ali pa zaradi ostalih metanotrofov). Gre za proces, ki je prisoten tudi v naravnih jezerih in omogoča uravnovešeno sproščanje metana, vendar vzpostavljanje vse več novih akumulacijskih jezer tvori nove vire izpustov metana v ozračje in s tem dvig njegove koncentracije v atmosferi (ibid.). Metan se v atmosfero sprošča preko 1) nastajanja mehurčkov metana v sedimentu, ki se dvigajo proti površju, 2) difuzije v vodni stolpec in potem preko vodno-zračnega stika in 3) difuzije v korenine rastlin in potem izpusta v atmosfero preko listov rastlin (ibid.). Do problema pride, ker v akumulacijskih jezerih prihaja do pospešenega uhajanja metana v atmosfero zaradi toka vode skozi turbine, prelivnega kanala in izpusta po reki. Prav tako pa večje količine metana uhajajo zaradi nekontroliranega nihanja vodne gladine (ibid.).

Razmislek o trajnosti hidroenergije

Izrabljanje hidroenergije v naši zgodovini velja za pomemben instrument spremembe, ki naj bi izboljšala kvaliteto našega življenja ter ob zasledovanju ciljev trajnostnega razvoja ohranjala oz. zagotavljala kvaliteto življenja tudi za naše zanamce (Ho, 2014). Med »pozitivne vplive« oziroma prednosti hidroelektrarn v primerjavi z drugimi načini pridobivanja električne energije prištejamo: zmanjšanje količine emisij CO₂ in odpadkov, manjši uvoz in rabo fosilnih goriv, velike zaloge in obnovljivost vira ter posledično trajnost (Medvešček Rovnan, 2019). Prav tako se v okviru gradnje hidroelektrarn običajno izvedejo tudi protipoplavni ukrepi (ibid.). Ko hidroenergijo štejemo za enega izmed spodbujanih obnovljivih virov energije, velikokrat pozabimo, da to še ne pomeni, da ti nimajo nobenih vplivov na okolje, v katerem stojijo. Res je, da je hidroenergija v primerjavi z drugimi viri pridobivanja električne energije vsaj nekoliko bolj čista, obnovljiva, poceni, varna in prilagodljiva, vendar pa izgradnja in obratovanje hidroelektrarn s seboj prinašata tudi negativne učinke na okolje – to so vplivi na ekosisteme, biotsko raznovrstnost, rabo tal, vodne režime, kemijske lastnosti in temperaturo voda, gladino podtalnice, poplave, erozijo, prst, relief, evaporacijo, mikroklimo, potresno ogroženost in sedimentacijo (ibid.). Kot že nakazano, pri uporabi hidroenergije prihaja do razhajanj med teorijo in prakso, pri čemer se hidroenergija (previdno ovita v zelene pridevnike čistega in trajnostnega razvoja) pogosto izrablja za spodbujanje gospodarske rasti. Širjenje hidroenergije v tem smislu lahko spodbuja netrajnostni razvoj, ki ogroža interese ekosistemov

in človeških skupnosti (Ho, 2014). Do sedaj globalni rezultati hidroelektrarn pri obvladovanju raznih okoljskih in družbenih vplivov ter zagotavljanju pravične porazdelitve družbenih koristi niso bili sijajni (Ho, 2014), posplošene izjave zagovornikov okolju prijazne hidroenergije pa tako zahtevajo natančnejšo analizo. Raziskave nakazujejo na dejstvo, da lahko hidroelektrarne v primeru neskrbnega in pomanjkljivega načrtovanja in upravljanja potencialno povzročijo resne okoljske in družbene motnje (Ho, 2014; Harrison in dr., 2007). Kljub temu vplivi hidroelektrarn na ekosisteme še vedno ostajajo slabo razumljeni in premalo raziskani.

Odgovor na vprašanje, ali je hidroenergija trajnostni vir pridobivanja električne energije, je ne glede na povedano zapleten in kompleksen – pri tem moramo biti pozorni na nevarnost razpravljanja o morebitnih prednostih in slabostih posameznega vira energije brez primerjanja le-tega z drugimi viri in načini pridobivanja električne energije. Ne glede na to, da je odgovor zapleten, pa je zastavljanje takšnih vprašanj zelo pomembno. Zaradi vse večjega povpraševanja po virih energije z manjšimi emisijami toplogrednih plinov bo v prihodnjih desetletjih načrtovana izgradnja vse več objektov za pridobivanje hidroenergije (Harrison in dr., 2007). Kje bodo ti objekti postavljeni, kako bodo načrtovani in upravljeni, pa bo imelo velik vpliv na trajnost rečnih ekosistemov, biotsko raznovrstnost in človeško skupnost (ibid.). Relativna trajnost hidroenergije je torej odvisna od mnogih vidikov, prav tako pa sama v smislu prepozicije »ali-ali« ni le trajnostna ali netrajnostna. Vprašanje trajnosti je tako veliko globlje in od nas zahteva nadaljnjo poglobitev in razjasnitev tega koncepta.

Mit trajnostnega razvoja in kritika paradigme rasti

V prvem delu prispevka smo ugotovili, da čeprav naravo danes cenimo in se zavedamo njene ogroženosti, pogosto nismo pripravljeni spremeniti vedenja, ki ji škoduje – ne kot posamezniki in ne na ravni širše družbene ureditve, v kateri sprejeti ukrepi pogosto niso dovolj učinkoviti. Kot primer t. i. »zelenega« ukrepa smo v drugem delu obravnavali hidroenergijo, ki kljub nekaterim prednostim v primerjavi z neobnovljivimi viri prinaša tudi številne negativne vplive na okolje. Hidroenergijo razumemo in opredeljujemo kot pojem, tesno povezan s sodobnim načinom življenja, saj zagotavlja električno energijo, ki je bistvenega pomena za organizacijo naše visoko potrošniške družbe. Obenem pa je ta spretno ovita v idejo »trajnosti« oziroma »zelenosti«. S tem se ljudje zadovoljimo in pomirimo svoje skrbi glede varstva okolja, še naprej nemoteno ohranjamo svoj

potrošniški življenjski stil, družbene strukture pa tako ostajajo nespremenjene. Odgovor na vprašanje, kaj je prava pot k ohranjanju našega planeta, je zapleten in večplasten. V zadnjem delu prispevka bomo osvetlili problematičnost dveh prevladujočih diskurzov – mita o trajnostnem razvoju in mita o nujni nenehni gospodarski rasti. V sklepnem razmisleku bomo poskušali pokazati, da bi lahko prav kritični premislek teh konceptov usmerjal iskanje bolj trajnostne poti.

Trajnostni razvoj in rast: prepletenost in paradoksi

Vprašanje odnosa med naravo in človekom ter iskanje optimalnega ravnovesja na tej osi je ena izmed najstarejših tem, s katerimi so se ukvarjali že v antiki (Addey, 2022). Do danes se je to vprašanje razvilo v enega najpomembnejših vprašanj sodobnega časa (Kurdija in Bevk, 2023). Vedno bolj očitne in težko spregledljive so namreč negativne in težko popravljive posledice človeškega vpliva na okolje. Zaradi tega so vedno glasnejši tudi pozivi k ponovnemu premisleku o tem odnosu in iskanju novega, bolj simbiotičnega načina sobivanja. Kot omenjeno, v odnosu človeka do narave prihaja do velikega neskladja, pri čemer naravna okolja še vedno ali celo čedalje bolj cenimo in stremimo k njihovem ohranjanju, hkrati pa naše življenjske navade oziroma razvade in tempo našega življenja, ki nam ga zasledujoč nenehno gospodarsko rast narekuje kapitalistična družba, v čedalje večji meri vplivajo na obseg in kakovost (še preostalih) naravnih okolij.

V naši družbi je ideja rasti kot razvoja, ki nam pripoveduje o tem, da je rast pozitivna, nujna in nikoli končana pot do vsesplošne blaginje, ena najgloblje zakoreninjenih, izoblikovanih in naturaliziranih idej (Essebo in Baeten, 2012). Pojma rasti in razvoja sta nam kljub svoji osnovni zapletenosti pogosto predstavljena skupaj, v tandemu, kar se kaže tudi v našem jeziku – beseda »rast« je namreč ena od sopomenk za »razvoj« (Slovar sopomenk, 2024; Essebo in Baeten, 2012). Prav tako lahko pogosto opazimo, da je koncept »trajnost« v jeziku uporabljen skupaj z omenjenim konceptom »razvoj«, ki pa, kot razloženo zgoraj, nemudoma implicira rast. Iz pojmov »trajnost« in »razvoj« je bil namreč konec prejšnjega stoletja sestavljen eden družbeno najbolj priznanih, razširjenih in najpogosteje uporabljenih konceptov – »trajnostni razvoj« (Nogueira, 2019). Komisija za okolje in razvoj ga je leta 1987 opredelila kot »razvoj, ki izpolnjuje potrebe sedanosti, ne da bi pri tem ogrozili sposobnost prihodnjih generacij, da zadovoljijo svoje potrebe« (Nogueira, 2019). Osnovna ideja trajnostnega razvoja je torej, da se ljudem sedaj in v prihodnosti omogoči, da dosežejo zadovoljivo raven družbenega, gospodarskega in kulturnega razvoja. Tako je v skladu s konceptom trajnostnega razvoja znotraj obstoječega produkcijskega sistema zdrav odnos med človekom in naravo mogoč oziroma, še več, je tudi sam cilj (Essebo in Bae-

ten, 2012). Kljub temu pa analiza tega koncepta pokaže, da ta pogosto implicira nadaljnjo rast, kar je problematično. Za doseganje ciljev trajnosti (ohranjanje narave in ekosistemov) se namreč največkrat ne predvidevajo spremembe na področju gospodarstva, kar vodi v neomejeno uporabo sicer omejenih naravnih virov, opozarjajo ekološki ekonomisti (Nogueira, 2019).

Prav ti sedanje potrošniške navade in proizvodne vzorce vidijo kot problematične in omejene z rokom trajanja, saj ne le da temeljijo na neomejeni porabi naravnih virov, temveč vključujejo tudi materialne in energetske transformacije, ki ustvarjajo odpadke, ki se ne vračajo v proizvodni oziroma naravni sistem (Nogueira, 2019). Če gospodarski sistem črpa vire iz narave in dovaja odpadke (tj. proizvode, ki nimajo nobene vrednosti za družbo) nazaj v naravo, to pomeni, da gospodarski sistem ni cikel. Prav tako pa to ni sistem, ki je zaprt in izoliran od narave, kot se to največkrat trdi (ibid.).

Kritika koncepta rasti in alternativni pristopi k razvoju

Herman E. Daly, ekološki ekonomist in glasen kritik neskončne oziroma neomejene gospodarske rasti, v svoji knjigi *Beyond growth* (1996) razglablja o nujnosti tako imenovanega »mislne preskoka« oziroma globoke filozofske »razjasnitve«, ki ekonomijo postavlja v položaj podsistema okolja in ne več obratno. V tem pogledu je gospodarstvo obravnavano kot odprt sistem, ki se nahaja znotraj meja širšega, večjega nadsistema (ekosistema oziroma narave), katerega omejitve in zmogljivosti mora spoštovati (ibid.). Okolje ima jasno določene meje, ki ekonomiji preprečujejo, da bi se brez posledic širila v neskončnost. Več gospodarske aktivnosti v tem primeru pomeni manj narave, razvoj (in v njem implicirana rast) pa zato nikoli ne more biti zares trajnosten.

V tem se Daly (1996) strinja z Johnom Stuartom Millom (v Daly, 1996: 4–9), ki je trdil, da človeška populacija in kopičenje kapitalskih dobrin ne moreta večno rasti ter da se mora kvantitativna rast na neki točki umakniti kvalitativnemu razvoju kot poti napredka. Mill (v Daly, 1996) je že leta 1857 oblikoval idejo »stacionarnega razvoja« (ang. *stationary state*), s katerim je imel v mislih stanje ničelne rasti prebivalstva in ničelne rasti fizičnega kapitala, vendar hkrati stanje nenehnega izboljševanja tehnologije in etike. Večina klasičnih ekonomistov tistega časa se je tega stacionarnega stanja bala, saj naj bi predstavljal konec napredka, Mill pa je bil prepričan, da stacionarno stanje kapitala in prebivalstva ne implicira stacionarnega stanja človeške dobrobiti (ang. *human wellbeing*) (ibid.). Še več, menil je, da je v stanju, ko misli človeka niso ves čas zamotene z nenehno željo po materialnem napredku, veliko večja verjetnost izboljšave same kvalitete življenja ljudi (ibid.).

Po vsem tem času so glasovi, ki poudarjajo nujnost spremembe paradigme in vzpostavljanja novih vzorcev produkcije, še vedno v manjšini, pri iskanju rešitev za okoljsko krizo pa se namesto tega največkrat poudarjajo spremembe v posameznikovi potrošnji (Stuart, Gunderson in Petersen, 2020). Vsi odgovori, ki se osredotočajo na potrošniške odločitve, temeljijo na problematični predpostavki: potrošnja poganja proizvodnjo (ibid.). Slednje je zlato pravilo neoklasičnih ekonomistov, ki proizvodnjo razumejo kot neposreden odgovor na povpraševanje potrošnikov (ibid.). Tej tezi želimo ugovarjati in trditi ravno nasprotno; čeprav je potrošnik tisti, ki se odloča, kaj kupuje, so njegove želje »prebujene« in »usmerjene« s strani podjetnika. Odnos med potrošnjo (konsumpcijo) in proizvodnjo (produkcijo) torej ni enoznačen, pač pa gre za precej bolj kompleksen odnos, v katerem »produkcija posreduje konsumpcijo, kateri ustvarja material in kateri bi brez nje manjkal predmet« (Marx, 1985: 25).² Prekomerna potrošnja torej ni izoliran, neodvisen problem, ampak je vpet v širši politično-ekonomski sistem, saj se velika večina sodobne potrošnje odvija za zadovoljevanje umetno proizvedenih potreb (Stuart in dr., 2020). Posledično lahko izpeljemo, da je tekoča proizvodnja, ki temelji na lažnih, umetno proizvedenih potrebah ljudi, v osnovi tista, ki nas vodi v ekološko katastrofo (ibid.).

Podobno problematična je tudi predpostavka, da bo večja učinkovitost proizvodnih procesov samodejno vodila k zmanjšanju porabe virov in zmanjšanju okoljskega vpliva (Hall, 2004). Znan primer tega je Jevonsov paradoks. Stanley Jevons je že leta 1860 (v Hall, 2004: 88) ugotovil, da učinkovitejši parni stroji, ki naj bi zmanjšali porabo premoga, v resnici vodijo v večjo rabo premoga, saj postanejo cenejši za uporabo in s tem bolj dostopni. Paradoksalno je, da večja učinkovitost spodbuja večjo porabo, namesto da bi jo zmanjšala. Enak vzorec lahko danes opazimo pri avtomobilih, hladilnikih, drugih tehnologijah in nenazadnje tudi pri hidroenergiji in drugih tako imenovanih obnovljivih virih energije – izboljšave v učinkovitosti pogosto vodijo do večje uporabe, kar izniči morebitne okoljske koristi. Tako je jasno, da sama učinkovitost ne prinaša nujno zmanjšanja porabe energije ali virov, če ni hkrati podprta s spremembo širšega sistema proizvodnje in potrošnje (Hall, 2004).

² Kot nakazano, je še nadalje tudi potrošnja tista, ki poganja oziroma posreduje produkcijo, saj izdelke ustvarja subjekt, ki jih obravnava kot produkte. Druga drugi torej dajeta njen predmet (Marx, 1985: 23–31).

Mit o trajnostnem razvoju: ideologija, kapitalizem in prihodnost

Pri razumevanju uveljavljenosti koncepta trajnostnega razvoja in njegove vloge v sodobnih družbah (kljub njegovim naštetim pomanjkljivostim) si lahko pomagamo tako, da ga razumemo kot mit, ki preko naturalizacije prepričanij ter z vzpostavljanjem strahu pred kakršnokoli alternativo nekaj nelogičnega spreminja v nekaj sprejemljivega³ (Essebo in Baeten, 2012). Temelji na verovanjih in prepričanjih o tem, kaj imamo za »naravno«. Mit tako lahko definiramo kot »niz prepozicij, ki jih kulture in skupnosti nekritično sprejemajo, nadalje pa jim služijo za utemeljitev ali utrjevanje njihove (skupnostne) identitete« (Heehs, 1994: 3; v Essebo in Baeten, 2012: 559). Čeprav miti delujejo na abstraktni ravni, se manifestirajo v realne ali materialne oblike preko dejanj družbenih akterjev oziroma subjektov (Essebo in Baeten, 2012). V tem smislu so zelo resnični in služijo pomembnim družbenim namenom, kot je spodbujanje delovanja (Sorel, v Essebo in Baeten, 2012). Na drugi strani pa lahko povzročijo pasivnost z namenom ohranjanja statusa quo, kot predlaga Barthes (v Essebo in Baeten, 2012), ki je v mitu videl sredstvo za predstavitev buržoaznih norm kot naravnih zakonov.

Zato se zastavlja vprašanje, kako mit o trajnostnem razvoju vpliva na naše razumevanje in reševanje okoljske krize. Mit o trajnostnem razvoju (katerega del so oblike trajnostnih virov energije, kot so hidroelektrarne, zelena potrošnja) na tej točki preprosto ni samo lažna zgodba, temveč zgodba, ki temelji na prepričanju, ki blaži tesnobo ter usmerja in racionalizira naše vsakdanje prakse. Obravnava mitov, ki povezujejo našo družbo, je tako v svojem bistvu obravnava in kritika uveljavljene ideologije, ki opravičuje, legitimira in usmerja naše delovanje (Essebo in Baeten, 2012). V tem smislu kot jedro problema prepoznavamo in preizprašujemo kapitalizem, splošno sprejeto ideologijo sodobnega sveta in družbeni sistem, ki potrebuje rast in proizvaja negativne posledice za ekosistem in družbo. Razkrivanje tovrstnih družbenih mitov in obravnava kapitalistične ideologije kot interesno zreducirane slike realnosti, ki nam posreduje sebi specifično idejo o idealni družbeni ureditvi, pa sta le prvi korak k spreminjanju okoljske politike in naših življenjskih stilov (Balanč, 2018; Dragoš, 2021; Marvin in Guy, 1997).

Nogueira (2019) predlaga reinterpretacijo pojma trajnostni razvoj, ki presega protislovja sedanjega produkcijskega sistema in idejo o »zelenem razvoju«. Nujno potrebna sta nov odnos med naravo in človekom ter redefiniranje resničnih človeških potreb (in preseganje tistih lažnih potreb, ki so umetno ustvar-

³ V akademskem polju se pojem mit ne uporablja kot sinonim za laž (sam po sebi torej ni v nasprotju z resnico), temveč kot vir oziroma kot eden temeljnih okvirjev za razumevanje in opravičevanje našega dožemanja sveta in naših dejanj v svetu (Essebo in Baeten, 2012).

jene zaradi tržnih interesov) (ibid.). Zamišlja si koncept trajnostnega razvoja, ki upošteva kolektivne interese, fizične omejitve narave in umeščenost človeka in gospodarstva v širši sistem narave. Takšne spremembe zahtevajo poglobljen razmislek, interdisciplinarno mišljenje in korenite spremembe, če ne celo popolne odprave sedanje ekonomske logike (Nogueira, 2019). Kljub vzpodbudnim in optimističnim vodilom k reinterpretaciji koncepta trajnostnega razvoja pa na koncu ne smemo pozabiti tudi na kritiko gibanja odrasti, ki nas opominja na nujnost o prekinitvi avtomatske povezave med rastjo in nečim, kar naj bi bilo boljše od sedanjega stanja. Pri tem je problematičen tudi že predelani koncept »razvoj«, kot ga razumemo v sodobni liberalni družbi, ki zanika vse kolektivne cilje in tudi vse drugo, kar ni vzpenjanje (D'Alisa in dr., 2019). Kadar se pogovarjamo o rasti, moramo upoštevati tudi osnovne zakonitosti naše trenutne družbene gospodarske ureditve – kapitalizma – ki mu je rast inherentna (ibid.). Iz tega sledi: dokler bo »razvoj« za nas avtomatsko pomenil tudi »rast«, noben pridevnik, s katerim skušamo olepšati termin »razvoj« (kot je na primer »trajnostni« in »zeleni«), ne bo zagotovil služenja nekemu drugemu, alternativnemu kolektivnemu cilju (D'Alisa in dr., 2019). Odmišljanje hidroenergije in drugih domnevno trajnostnih virov pridobivanja električne energije kot nekakšnega čudežnega zdravila naše družbe in planeta pa je tako le eden izmed začetnih korakov proti resnično »trajnostnemu razvoju«. Slednji znotraj paradigme, ki ji slepo sledimo danes, preprosto ni mogoč (D'Alisa in dr., 2019).

Zaključek

Narava in stik z naravnim okoljem predstavljata pomembno vrednoto in ključen vidik kakovosti posameznikovega življenjskega sloga v pozni modernosti. Med drugim je narava tesno povezana z novo nastalo industrijo prostega časa, kjer posamezniki naravna okolja pogosto dojemajo kot prostor za »odmik« ali »pobeg« od vsakdanjega delovnega, medijskega ali splošnega življenjskega okolja. Opažena težnja po preživljanju prostega časa v naravi s sabo prinaša željo po ohranjanju naravnih okolij. S tem pa se pojavi ambivalenca med posameznikovi mi deklariranimi željami in vrednotami ter njegovimi dejanskimi vsakodnevnimi praksami. Sodobna potrošniška družba pa ni odgovorna le za vse večje količine materialnih proizvodov in odpadkov, temveč tudi za druge oblike potrošnje in porabe, kot je električna energija. Zaradi povečane porabe električne energije in s tem povezanih vplivov na okolje se razvijajo novi, obnovljivi in domnevno trajnostni načini pridobivanja električne energije, med katere sodi tudi hidroenergija. V skladu z družbeno sprejetim mitom o trajnostnem razvoju, ki blaži naše

okoljske skrbi in racionalizira vsakdanje prakse, hidroenergijo pogosto štejemo za »čist«, »zelen« in spodbujan vir električne energije, obenem pa zanemarjamo, da izraba hidroenergije in gradnja hidroelektrarn vseeno imata pomembne okoljske posledice. Vplivata namreč na ekosisteme, biotsko raznovrstnost, rabo tal, vodne režime, kemijske lastnosti in temperaturo voda, gladino podtalnice, poplave, erozijo, prst, relief, evaporacijo, mikroklimo, potresno ogroženost in sedimentacijo. Ob tem pridemo do sklepa, da je domnevna »trajnost« hidroenergije odvisna od številnih dejavnikov, pri čemer določen energijski vir težko opredelimo kot izključno »trajnosten« ali »netrajnosten«. Koncept trajnosti pa tako od nas zahteva bolj podrobno obravnavo. V razmislek o sodobni problematiki varovanja okolja smo uvedli koncept »Jevonsovega paradoksa«, ki navaja, da izboljšanje učinkovitosti proizvodnih procesov ne prinaša zmanjšanja porabe energije in virov, če tega ne spremljajo temeljite (paradigmatske) spremembe v širšem ekonomskem in družbenem sistemu proizvodnje in potrošnje. Predlagamo, da je rešitev okoljskih izzivov treba iskati v tej smeri – spremembi ekonomskega sistema – šele takrat namreč ukrepanje s t. i. »zelenimi« ukrepi, med katere sodi tudi hidroenergija, postane smiselno.

Literatura

- Addey, Crystal (2022): Environmental perspectives in Ancient Greek philosophy and religion. V: *The Cambridge Companion to Christianity and the Environment*, 115–133. Cambridge University Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/9781108860666.009> (Pridobljeno 13. junij 2024).
- Aggarwal, Priyanka in Aarti Kadyan (2011): Greenwashing: the darker side of CSR. *Indian Journal of Applied Research* 4. Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/275755662_Greenwashing_The_Darker_Side_Of_CSR_references (Pridobljeno 30. oktober 2024).
- Akhtar, Rulia, Sultana, Sayema, Mehedi Masud, Muhammad, Nusrat, Jafrin in Abdullah, Al-Mamun (2021): Consumers' environmental ethics, willingness, and green consumerism between lower and higher income groups. *Resources, Conservation and Recycling* (168). Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2020.105274> (Pridobljeno 2. julij 2024).

- Balanč, Klemen (2018): Princip človeškosti. *Homopolitikus*. Dostopno na: <https://homopolitikus.si/princip-cloveskosti/> (Pridobljeno 25. julij 2024).
- Bermejo, Robert (2014): The commodification of nature and its consequences. V: *The Handbook for the Sustainable Economy*, 19–33. Dordrecht: Springer. Dostopno na https://doi.org/10.1007/978-94-017-8981-3_2 (Pridobljeno 24. julij 2024).
- Bipa, Nusrat Jahan, Stradiotti, Giulia, Righetti, Maurizio in Pisaturo, Giuseppe Roberto (2024): Impacts of hydropeaking: A systematic review. *The Science of the Total Environment* (912). Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2023.169251> (Pridobljeno 15. julij 2024).
- Burford, Michele A. in Lu, Jing (2023): The Nitrogen Cycle. V: *Wetzel's Limnology* (Fourth Edition), Ian D. Jones in John P. Smol (ur.), 325–357. Academic Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/C2019-0-04412-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- D'Alisa, Giacomo, Demaria, Federico in Kallis, Giorgos (2019): *Odrast: Besednjak za novo dobo*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Daly, Herman E. (1996): *Beyond growth: the economics of sustainable development*. Boston: Beacon Press.
- Delmas, Magali A. in Burbano Cuerel, Vanessa (2011): The drivers of greenwashing. *California Management Review* 54(1). Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/228133505_The_Drivers_of_Greenwashing (Pridobljeno 5. november 2024).
- Dragoš, Srečo (2021): Ideologija in strukturno nasilje. *Socialno delo* 60(2): 135–152. Dostopno na: <https://doi.org/10.51741/sd2021.60.2.135-152> (Pridobljeno 26. julij 2024).
- EPA U. S. Environmental Protection Agency (2023): *Importance of Methane*. Dostopno na: <https://www.epa.gov/gmi/importance-methane> (Pridobljeno 5. julij 2024).
- Essebo, Maja in Baeten, Guy (2012): Contradictions of »Sustainable Mobility« – The Illogic of growth and the Logic of Myth. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 103(5): 555–565. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2012.00733.x> (Pridobljeno 20. julij 2024).
- Evropska komisija (2024): *EU in Združeni narodi – skupni cilji za trajnostno prihodnost*. Dostopno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/sustainable-development-goals/eu-and-united-nations-common-goals-sustainable-future_sl (Pridobljeno 10. november 2024).
- Grizetti, Bruna in Poikane, Sandra (2024): The Importance of Inland Waters. V: *Wetzel's Limnology* (Fourth Edition), Ian D. Jones in John P. Smol (ur.), 7–13. Academic Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/C2019-0-04412-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Hagar, Haithm Salah, Foroozesh, Jalal, Kumar, Sunil, Zivar, Davood, Banan, Negar in Dzul Karnain, Iskandar (2022): Microbial H2S generation in hydrocarbon reservoirs: Analysis of mechanisms and recent remediation technologies. *Journal of Natural Gas Science and Engineering* (106). Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jngse.2022.104729> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Hall, Charles A. S. (2004): The Myth of Sustainable Development: Personal Reflections on Energy, its Relation to Neoclassical Economics, and Stanley Jevons. *Journal of Energy Resources Technology* (126): 85–89. Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/228812532_The_Myth_of_Sustainable_Development_Personal_Reflections_on_Energy_its_Relation_to_Neoclassical_Economics_and_Stanley_Jevons (Pridobljeno 15. julij 2024).
- Harrison, David, Opperman, Jeff in Richter, Brian (2007): Can hydropower be sustainable?. *International Water Power and Dam Construction* 59(10): 22–25. Dostopno na: <https://www.conservationgateway.org/Documents/Harrison%20Opperman%20Richter%2007%20Sustainable%20Hydro.pdf> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Hesselberth, Pepita (2021): Retreat Culture and Therapeutic Disconnection. V: *Disentangling: The Geographies of Digital Disconnection*, André Jansson in Paul C. Adams (ur.), 253–272. Oxford: Oxford University Press.
- Hickel, Jason (2021): What does degrowth mean? A few points of clarification. *Globalizations* 18(7): 1105–1111. Dostopno na: <https://doi-org.nukweb.nuk.uni-lj.si/10.1080/14747731.2020.1812222> (Pridobljeno 14. julij 2024).
- Ho, Ezra (2014): Unsustainable Development in The Mekong: The Price of Hydropower. *Consilience: The Journal of Sustainable Development* 12(1): 63–76. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/26476152> (Pridobljeno 2. julij 2024).

- Istvanovics, Vera (2009): Eutrophication of Lakes and Reservoirs. V: *Encyclopedia of Inland Waters*, G. E. Likens (ur.), 157–165. Elsevier. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/B978-012370626-3.00141-1> (Pridobljeno 16. julij 2024).
- Kurdija, Slavko in Bevk, Tadej (2023): Podnebne spremembe in odnos javnosti do rabe obnovljivih virov energije. *Teorija in praksa* 60(4): 691–716. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kuriqi, Alban, Pinheiro, Antonio N., Sordo-Ward, Alvaro, Bejarano, Maria D. in Garrote, Luis (2021): Ecological impacts of run-of-river hydropower plants – Current status and future prospects on the brink of energy transition. *Renewable & Sustainable Energy Reviews* (142). Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.110833> (Pridobljeno 15. julij 2024).
- Lehner, Bernhard (2023): Rivers and Lakes – Their Distribution, Origins, and Forms. V: *Wetzel's Limnology* (Fourth Edition), Ian D. Jones in John P. Smol (ur.), 25–56. Academic Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/C2019-0-04412-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Liu, Minghui, Jiayi, Zhu, Xin, Yang, Dongxu, Chen in Yu, Lin (2024): From green awareness to green behavior: the impact of information disclosure scenarios on greener shopping channel choices. *Sustainability* 16(18). Dostopno na: <https://www.mdpi.com/2071-1050/16/18/7944> (Pridobljeno 9. november 2024).
- Lu, Shibao, Dai, Weidong, Tang, Yao in Guo, Min (2020): A review of the impact of hydropower reservoirs on global climate change. *The Science of the Total Environment* (711): 134996–134996. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.134996> (Pridobljeno 18. julij 2024).
- Lund, Henrik (2007): Renewable energy strategies for sustainable development. *Energy* 32(6): 912–919. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.energy.2006.10.017> (Pridobljeno 18. julij 2024).
- Marcé, Rafael, Gómez-Gener, Lluís in Carey, C. Cayelan (2023): Oxygen. V: *Wetzel's Limnology* (Fourth Edition), Ian D. Jones in John P. Smol (ur.): 237–274. Academic Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/C2019-0-04412-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Marvin, Simon in Guy, Simon (1997): Creating myths rather than sustainability: The transition fallacies of the new localism. *Local Environment* 2(3), 311–318. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/13549839708725536> (Pridobljeno 19. julij 2024).
- Marx, Karl (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Medvešček Rován, Teja (2019): *Vplivi hidroelektrarn na okolje na primeru Hidroelektrarne Brežice*. Ljubljana: Repozitorij Univerze v Ljubljani. Dostopno na: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=110004> (Pridobljeno 18. julij 2024).
- Nogueira, Christiano (2019): Contradictions in the concept of sustainable development: An analysis in social, economic and political contexts. *Environmental Development* (30): 129–135. Dostopno na: <http://dx.doi.org/10.1016/j.envdev.2019.04.004> (Pridobljeno 23. julij 2024).
- Organizacija združenih narodov (2024): *Cilji trajnostnega razvoja*. Dostopno na: https://unis.unvienna.org/unis/sl/topics/sustainable_development_goals.html (Pridobljeno 10. november 2024).
- Ploj, Alen (2018): *HE Brežice – obljube in realnost. Pregled realizacije obljubljenih nadomestnih habitatov in omilitvenih ukrepov*. DOPPS. Dostopno na: https://www.ptice.si/wp-content/uploads/2020/06/2020_16_6_HE_Brezice_obljube_realizacija.pdf (Pridobljeno 24. junij 2024).
- Renöfält Malm, Birgitta, Jansson, Roland in Nilsson, Christer (2010): Effects of hydropower generation and opportunities for environmental flow management in Swedish riverine ecosystems. *Freshwater Biology* 55(1): 49–67. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/j.1365-2427.2009.02241.x> (Pridobljeno 18. julij 2024).
- Sinonimni slovar slovenskega jezika (2024): Založba ZRC, ZRC SAZU. Dostopno na: <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=208&View=1&Query=razvoj> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Studart, Diana, Gunderson, Ryan in Petersen, Brian (2020): Overconsumption as ideology: Implications for addressing global climate change. *Nature and Culture* 15(2): 199–223. Dostopno na: <https://www.proquest.com/docview/2426921329?sourcetype=Scholarly%20Journals> (Pridobljeno 3. november 2024).

Trajnostne prakse v vaški skupnosti: primer Predoslje

Talbot, Carl (1998): *The Wilderness Narrative and the Cultural Logic of Capitalism*. V: *The Great New Wilderness Debate*, John Baird Callicott in Michael P. Nelson (ur.), 325–333. Athens, Georgia: University of Georgia Press.

Trussart, Serge, Messier, Danielle, Roquet, Vincent in Aki, Shuichi (2002): Hydropower projects: a review of most effective mitigation measures. *Energy Policy* 30(14): 1251–1259. Dostopno na: [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(02\)00087-3](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00087-3) (Pridobljeno 20. julij 2024).

Uršič, Matjaž in Hočevar, Marjan (2007): *Protiurbanost kot način življenja*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani: Fakulteta za družbene vede.

Verspagen, Jolanda M. H., Van de Waal, Dedmer B., Finke F., Jan, Visser M., Petra, Van Donk, Ellen in Huisman, Jef (2014): Rising CO₂ Levels Will Intensify Phytoplankton Blooms in Eutrophic and Hypertrophic Lakes. *PLoS One* 9(8). Dostopno na: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0104325> (Pridobljeno 20. julij 2024).

Von Sperling, Eduardo (2012): Hydropower in Brazil: Overview of Positive and Negative Environmental Aspects. *Energy Procedia* (18): 110–118. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2012.05.023> (Pridobljeno 19. julij 2024).

Warwick, F. Vincent, Kumagai, Michio in Couture, Raoul-Marie (2023): Sediments and Microbiomes. V: *Wetzel's Limnology* (Fourth Edition), Ian D. Jones in John P. Smol (ur.), 893–937. Academic Press. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/C2019-0-04412-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).

Winter, Patricia, Selin, Steve, Cervený, Lee in Bricker, Kelly S. (2020): Outdoor recreation, nature-based tourism, and sustainability. *Sustainability* 12(1). Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/338118653_Outdoor_Recreation_Nature-Based_Tourism_and_Sustainability (Pridobljeno 28. julij 2024).

Yoganandham, Govindharaj (2024): Unraveling the tension: corporate greenwashing and its impact on environmental, social, and economic development – an assessment. *International Journal of Early Childhood Special Education* 16(1), 179–184. Dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/378156476_Unraveling_the_Tension_Corporate_Greenwashing_and_its_Impact_on_Environmental_Social_and_Economic_Development_-_An_Assessment (Pridobljeno 1. november 2024).

Abstract

Sustainable Practices in a Rural Community: The Case of Predoslje

Rural communities represent a social element of countryside lifestyle, characterized by a shift from traditional patterns and, due to globalization, adopting urban lifestyle features. A vital countryside is both “socially” and “economically sustainable”. In response to environmental and societal challenges, rural areas must also be “environmentally sustainable”. Through various measures, rural inhabitants are “environmentally conscious”, though this is too narrow for sustainable development. That is enabled by social and organizational capital, representing relationships between individuals, as well as their formal and informal connections.

Using the example of Predoslje village in the municipality of Kranj, we analyze the sustainable practices of the rural community, focusing on the social pillar of sustainable development. Predoslje has a traditional Alpine village layout with compact settlement and surrounding agricultural land. It hosts five active associations, a parish, a primary school, a supply service, and sports facilities. It also connects with neighbouring villages through the Local Community of Predoslje. We find that these elements and shared spaces strengthen the connection among villagers. Based on interviews and field analysis, we identified sustainable practices that contribute to the high satisfaction of the local population and the quality of life in Predoslje. Their synergy enriches the rural community.

Keywords: rural community, Predoslje, sustainability, social capital, quality of life

Barbara Hauptman is a graduate student in the master's program in Geography (Regional Planning and Urban-Rural Studies with Applied Geoinformatics) at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. E-mail: hauptman.barbaraaa@gmail.com.

Taja Ivanc is a graduate student in the master's program in Geography (Regional Planning and Urban-Rural Studies with Geography of Tourism) at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. E-mail: taja.ivanc@gmail.com.

Povzetek

Vaške skupnosti predstavljajo družbeni element življenja na podeželju. Zanje je značilno, da se izvijajo iz tradicionalnih vzorcev in zaradi globalizacije prevzemajo sodobne poteze mestnega načina življenja. Vitalno podeželje je »socialno« in »ekonomsko trajnostno«. Kot odgovor na okoljske probleme in izzive družbe mora sodobno podeželje biti »okoljsko trajnostno«. Preko različnih ukrepov in načinov ravnanja so tudi podeželani »okoljsko ozaveščeni«, kar pa je za trajnostni razvoj preozka perspektiva. To omogočata socialni in organizacijski kapital, ki v praksi predstavljata poznanstva med posamezniki, formalne in neformalne oblike povezovanja.

Na primeru vasi Predoslje v Mestni občini Kranj analiziramo trajnostno delovanje vaške skupnosti, predvsem socialni steber trajnostnega razvoja. Predoslje so gorenjski tip vasi, ki je kompaktno poseljena, okoli nje pa so kmetijske površine. V njej delujejo pet aktivnih društev, župnija in osnovna šola, ima oskrbno ponudbo in športne površine. Povezuje se tudi z društvi iz sosednjih vasi, s katerimi so povezane v Krajevno skupnost Predoslje. Ugotavljamo, da ti elementi in skupni prostori izrazito povezujejo vaščane. Na podlagi intervjujev in terenske analize smo identificirali več trajnostnih praks v vasi, za katere ocenjujemo, da prispevajo k visokemu zadovoljstvu lokalnega prebivalstva in kakovosti življenja v Predosljah, poleg tega pa njihovo součinkovanje bogati vaško skupnost.

Ključne besede: vaška skupnost, Predoslje, trajnost, socialni kapital, kakovost življenja

Barbara Hauptman Ivanc je absolventka magistrskega programa Geografija (Regionalno planiranje in urbano-ruralne študije in Uporabna geoinformatika) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. E-mail: hauptman.barbaraaa@gmail.com.

Taja Ivanc je absolventka magistrskega programa Geografija (Regionalno planiranje in urbano-ruralne študije in Geografija turizma) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. E-mail: taja.ivanc@gmail.com.

Uvod

Slovensko podeželje zaznamuje proces spreminjanja zaradi naravnih in družbenogeografskih dejavnikov, ob tem pa predstavlja stičišče tradicionalnega in sodobnega. Na slovenskem podeželju poteka več procesov vzporedno z globalizacijo. Ti se v vsakem podeželskem prostoru odvijajo različno intenzivno, odvisno od socialnih vezi. Drugi val globalizacije za podeželje predstavlja okrepitev strukturnih pomanjkljivosti in celo prinaša nevarnosti. Nove razvojne strukture na podeželju še niso raziskane, zato ne poznamo njihovih učinkov, ki so nepredvidljivi (Potočnik Slavič, 2018). Po drugi strani je globalizacija razvojna priložnost, ki je na podeželje prinesla tudi t. i. novi lokalizem postmodernih društev. Te so okoljsko ozaveščene, spoštujejo naravo, spodbujajo uporabo lokalnih virov in skrbijo za povezanost lokalne skupnosti, zlasti pri reševanju konfliktov, in so aktivno vpete v odločanje (Barbič v Drnovšek, 2015).

Na podeželju se zaradi globalizacije, prav tako kot v mestu, pričakujejo sodobna opremljenost, »lepa« kulturna pokrajina in družabno dogajanje (Potočnik Slavič, 2018). Ohranjanje kulturne krajine in podeželskega značaja je možno le preko ohranjanja podeželskega načina življenja. Odgovor na globalizacijo in podnebne spremembe so sodobne prilagoditve, ki tvorijo trajnostni razvoj na podeželju. Primeri tega so trajnostno podjetništvo in sodelovanje v skupnosti ter partnerstvo. To vključuje lokalno skupnost, državno upravo in njene organe, strokovnjake, zasebni in nevladni sektor, gospodarstvo in posameznike (Barbič v Drnovšek, 2015). S strateškega vidika je podeželje pomemben vir zagotavljanja stabilnosti in (prehranske in energetske) varnosti. Podeželje postaja hrbtenica trajnostnega razvoja celotne družbe (Tominc in Sotlar, 2022).

Namen raziskave je analizirati trajnostne prakse s poudarkom na socialnem vidiku na primeru vaške skupnosti Predoslje. Vas Predoslje je bila za preučevanje izbrana zaradi bližine mesta Kranj, podeželske prireditve Naaaj dan in več deležnikov, ki so vpeti v lokalno dogajanje. V ta namen smo preučili literaturo o trajnostnem razvoju in trajnostnih praksah na podeželju in na terenu analizirali vas Predoslje z intervjuji ključnih deležnikov in kartiranjem. Spoznavanja preučevanega območja na terenu smo se lotili kvalitativno. Pri tem smo si postavili raziskovalno vprašanje: Na kakšen način vaška skupnost v Predosljah udejanja socialni vidik trajnostnega razvoja in kakšno vlogo ima pri tem socialni kapital?

Metode dela

Pri raziskavi, ki obravnava vidike socialne dinamike vasi Predoslje, smo uporabili kombinacijo kvalitativnih znanstvenih metod dela (intervjuji in terensko kartiranje). Namen uporabe teh metod je bil pridobiti celovito razumevanje socialne strukture in ključnih dejavnikov, ki prispevajo k razvoju vasi in ohranjanju njenega socialnega kapitala.

Intervjuji

Za pridobitev kakovostnih podatkov smo izvedli šest polstrukturiranih intervjujev z vidnejšimi deležniki, ki sodelujejo pri pomembnih dejavnostih v vasi. Intervjuvance smo izbrali na podlagi njihove vloge in funkcije v vasi, kar vključuje tako prostovoljce iz nevladnih organizacij kot predstavnike lokalnega podjetništva in občinskih struktur. Posebej smo pazili, da pridobimo raznolik starostni razpon. Prepoznali smo jih tudi kot pomembne deležnike pri soustvarjanju Naaaj dneva, ki je pomembna podeželska prireditev in že presega lokalno raven. Intervjuvance smo izbrali v marcu 2024, ko smo zbirali literaturo o vasi Predoslje.

Prvi intervjuvanec je bil mlajši aktiven vaščan Predoselj, učitelj v Osnovni šoli Predoslje, član Krajevne skupnosti Predoslje, vpet v delovanje Župnije Predoslje, član Folklorne skupine ISKRAEMECO in član Kulturno-umetniškega društva Predoslje. Drugi intervjuvanec je bil lastnik mesarije in nekdanji poveljnik PGD Predoslje. Tretji intervjuvanec je bil predsednik PGD Predoslje. Z direktorjem Komunale Kranj smo opravili intervju preko spletne platforme Zoom 22. 4. 2024. Predsednik Sveta Krajevne skupnosti Predoslje se nam je javil preko elektronske pošte v aprilu 2024. Z lastnikom Gostilne Krištof smo opravili telefonski pogovor 5. julija 2024. Intervjuje smo beležili preko zvočnih posnetkov.

Terensko delo in kartiranje

Terensko delo je potekalo 19. 4. 2024, ko smo se sprehodili skozi vaško središče, identificirali in opazovali javne prostore ter dokumentirali infrastrukturne značilnosti. Ob tem smo kartirali pomembna socialna vozlišča, kar je omogočilo podrobnejši prikaz vasi kot prostora lokalnega družabnega življenja. V procesu kartiranja smo pripravili shemo vasi s pomočjo programov Inkscape in Canva, pri čemer smo kot podlago uporabili zemljevid Google Maps. S pomočjo kartiranja smo pridobili ključne informacije o prostorskih razmerjih in socialnih vozliščih v vasi. Za obogatitev analize smo uporabili fotografsko gradivo, iz katerega smo izbrali pomembnejše poudarke. Na izbranih fotografijah smo označili

ključne socialne točke, ki smo jih prepoznali v vasi, za kar smo uporabili program Inkscape.

Prikaz in analiza podatkov

Analiza intervjujev in kartiranja je potekala v dveh fazah. Po terenskem delu in opravljanju intervjujev smo aprila in maja 2024 transkribirali zvočne posnetke intervjujev in pripravili povzetke, nato pa smo junija 2024 zaključili kartografski prikaz in analizo socialnih vozlišč v vasi.

Geografski oris vasi Predoslje

Predoslje ležijo v Ljubljanski kotlini, na Kranjsko-Sorškem polju (natančneje Kranjskem) v Mestni občini Kranj in so sedež Krajevne skupnosti Predoslje. Povprečna nadmorska višina znaša 407 m (Google Maps, 2024). Predoslje so nastale na prodnem zasipu (prod, pesek) (OGK 100, 2024) na vzhodnem delu ob izlivu Bele v Kokro. Relief je uravnan, podnebje je zmerno celinsko podnebje osrednje Slovenije (Ogrin in dr., 2023: 12–13). Raba tal je pretežno kmetijska, gre za travnike in njivske površine. Ob vodotokih se je razvilo vaško središče. Predoslje imajo sklenjeno agrarno poselitev gručastega alpskega tipa (Google Maps, 2024).

Leta 2024 je imelo naselje 999 prebivalcev. Prevladovalo je aktivno prebivalstvo med 15 in 64 let – s 611 prebivalci. Selitveni prirast je bil od leta 2008 pretežno negativen, od leta 2021 dalje je pozitiven (8 za leto 2023) (SURS, 2024a). Prvi zapisi o kraju so se pojavili leta 1453, od leta 1851 je imela vaška občina pomembno vlogo gospodarskega središča z mlini, mlekarno, trgovino in gostilnami. Danes prevladuje bivalna funkcija, s sosednjo vasjo Suha pa tvorijo prostorsko in funkcionalno povezano mešano naselje v neposrednem zaledju predmestja Kranja. Vizija Krajevne skupnosti Predoslje poudarja povezavo ekološkega kmetovanja in ekološkega turizma kot razvojno težnjo, saj obiskovalcem omogoča unikatno izkušnjo, domačinom pa omogoča kvalitetno življenje v privlačnem okolju (KS Predoslje, b. d.).

Teoretična izhodišča

Trajnostni razvoj in trajnostne prakse

Trajnostni razvoj je kompleksen koncept, povezan v treh komponentah: okoljski, gospodarski in socialni. Nekateri dodajajo tudi kulturni oziroma etični steber (Servaes v Tominc in Sotlar, 2022; Loucks in Gladwell v Drnovšek, 2015).

Za trajnostni razvoj se uporablja več sinonimov (sonaravni in vzdržni), uporablja pa se tudi izraz »trajnostnost«. Koncept izhaja iz večnamenskosti in sonaravnosti, kar pomeni, da ima vsak sistem več vlog, katerih koristniki smo tudi ljudje. Poskrbeti moramo, da sistem ostaja v svojem naravnem stanju. To lahko dosežemo le ob sonaravni rabi naravnih virov in ekosistemskih storitev (Our common future, 1987; OZN, 2023; Tome, 2010).

Trajnostni razvoj podeželja na splošno razumemo kot rezultat tistih človekovih dejavnosti, pri katerih se uporabljajo viri s podeželskih območij za povečanje blagostanja v skladu s potrebami sedanje generacije, ne da bi se s tem ovirale prihodnje generacije pri zadovoljevanju njihovih potreb (Umanotera, 2013).

Republika Slovenija se zavezuje, da bo do leta 2030 poleg ostalih ciljev namenila sredstva za razvoj podeželskih območij (Agenda za trajnostni razvoj do leta 2030, 2024, 24. člen). Po 34. členu (ibid.) se spodbuja ukrepe za izboljšanje udejanjanja trajnostnih praks za prebivalce. Podeželje tu sicer ni izpostavljeno, je pa v istem členu zapisano, da se bo pri razvoju politik mest in podeželja upoštevalo gibanje in projekcije števila prebivalcev. V Planu B za Slovenijo 2.0 (2010) pa je podeželje izpostavljeno kot »konkurenčna prednost Slovenije« za izvajanje programov.

V strategijah razvoja podeželja je že uveljavljeno poudarjanje vseh treh vidikov trajnosti. A v praksi pogosto niso uravnoveženi; največ pozornosti se posveča gospodarskim vidikom. Predvsem socialne vsebine so v javnih politikah podeželja pogosto v ozadju (Rac in dr., 2022). Prav družbeni odnosi oziroma socialni kapital so ključnega pomena za spopadanje z aktualnimi izzivi in aktiviranjem potencialov na podeželju, vključno s trajnostnim razvojem (Vovk Korže, 2020).

Socialni vidik trajnosti

Socialni vidik trajnostnega razvoja pogosto imenujemo tudi »socialna trajnost«. Ta obsega spodbujanje zaposlovanja in zadovoljstvo na delovnem mestu, zvišanje življenjskega standarda, socialne vključenosti in enakost spolov, socialno pravičnost, razvoj človeškega kapitala in socialni dialog (Evropska komisija, 2019). Zadovoljstvo na delovnem mestu v Gorenjski statistični regiji znaša pov-

prečno 7,9, kar je 0,1 višje od državnega povprečja (SURS, 2024b). Med 17 cilji trajnostnega razvoja OZN (2023) je na 11. mestu cilj: »trajnostna mesta in skupnosti: poskrbeti za odprta, varna, vzdržljiva in trajnostna mesta in naselja«. V skupnosti je pomemben predvsem socialni kapital, ki ustvarja povezave med ljudmi. Bourdieu (v Dragoš in Leskovšek, 2003) s socialnim kapitalom označuje agregat aktualnih ali potencialnih virov, s katerimi razpolagajo trajnejša omrežja, vzdrževana na poznanstvih (Dragoš in Leskovšek, 2003). Parissaki in Humphreys (Mandl in dr. v Potočnik Slavič, 2009) opredelita vrste povezav med ljudmi kot povezovanje (povezave znotraj ozkega socialnega okolja), mostiščenje (povezovanje med različnimi socialnimi skupinami in organizacijami) in prepletanje (povezovanje med različnimi socialnimi skupinami in organizacijami vertikalno po hierarhični lestvici, ki temelji na zaupanju v institucije).

Do sedaj še ni bila oblikovana (enotna) metoda merjenja socialnega kapitala na heterogenem podeželju (Potočnik Slavič, 2009). Socialni kapital predstavlja sodelovanje in mreženje kot redno obliko povezovanja med ljudmi, ki temelji na zaupanju. Organizacijski kapital je ena izmed sestavin in podpora za izgradnjo socialnega kapitala, saj se odraža kot stvarno ali manj stvarno premoženje. Empirično socialni in organizacijski kapital lahko izmerimo kot število delujočih društev, število njihovih članov in sodelovanja med njimi na proučevanem območju (Potočnik Slavič, 2018). Skupina ali skupnost, ki se organizira v društvo, ima veliko boljše pogoje delovanja in možnosti uresničitve svojih idej (Zupančič, 2017).

Na podeželju so društva upokojencev, župnija in gasilska društva prepoznani kot ključni generatorji družabnosti in povezanosti. Zanje je značilno, da jih povezuje medsebojna pomoč in kolektivno delovanje ter da temeljijo na prostovoljstvu. Društva upokojencev so namenjena eni starostni skupini, medtem ko so prostovoljna gasilska društva in župnije izrazito medgeneracijski. Poleg prvotnih aktivnosti vsaka organizacija izvaja družabne aktivnosti, dogodke in izlete. Interakcije v društvih prispevajo h krepitvi zaupanja in vzajemnosti, ki sta bistveni sestavini socialnega kapitala, saj se tako ohranjajo živahne in odporne skupnosti (Dragoš in Leskovšek, 2003; Olney in Burton, 2015). Potočnik Slavič (2009) ugotavlja pozitiven učinek socialnega kapitala kot povečanje možnosti in priložnosti za razvoj posameznika in lokalne skupnosti na podeželju.

Socialni vidik trajnosti preko socialnega kapitala lahko podpira okoljski vidik trajnosti oziroma ozavešča o trajnostnem ravnanju z naravnimi viri.

Okoljski vidik trajnosti

Trajnostni razvoj zajema zadovoljevanje današnjih in jutrišnjih potreb sveta z oblikovanjem sistemov, ki nam omogočajo dobro življenje znotraj omejitev našega planeta (EEA, 2024).

Z intenzifikacijo kmetijstva in povečanimi energetskimi vnosi so se začeli povečevati negativni okoljski učinki kmetovanja. Kmetijstvo ima pomembno vlogo pri ohranjanju kulturne pokrajine in biotske pestrosti. Usmerja se predvsem v ekološko pridelavo. Z naraščajočo uporabo neobnovljivih virov in potrošnjo se povečuje količina odpadkov. V okviru sonaravnega razvoja je potreben premik h krožnemu ravnanju z odpadki. Uveljavljata se strategija integralnega gospodarjenja s 40 % reciklaže in v praksi težko dosegljiva »zero waste« strategija (Špes, 2007). Slovenija je glede proizvodnje odpadkov na prebivalca pod evropskim povprečjem (Eurostat, 2020). Z ločenim zbiranjem odpadkov se je najprej začelo v manjših naseljih. K načelom sonaravnega razvoja je treba stremeti tudi v prostorskem načrtovanju, kjer bi morali težiti k približevanju sfer bivanja, dela, izobraževanja in oskrbe. Slaba organiziranost in nizka uporaba javnega prometa povečujeta prometne obremenitve, ki onesnažujejo okolje (Špes, 2007). Povezana in okoljsko ozaveščena lokalna skupnost je opolnomočena tudi z znanjem, ki spodbuja razvoj lokalnega gospodarstva.

Gospodarski vidik trajnosti

Gospodarski vidik je bistvena sestavina ciljev trajnostnega razvoja po OZN, saj se prepleta z več ključnimi področji. Združeni narodi priznavajo, da je trajnostna in vključujoča gospodarska rast nepogrešljiv pogoj za blaginjo in kakovost življenja (Relx, 2024).

Trajnost je tako ključni poslovni izziv današnjega časa. Ocena poslovnih rezultatov ne bi smela temeljiti le na gospodarski uspešnosti, temveč bi morala upoštevati tudi okoljski in družbeni vpliv (Sheth in dr., 2011). Razvoj moramo razumeti drugače kot le skozi gospodarsko proizvodnjo, saj sta napredek in blaginja možna le kot celovit proces. Ključni so iskanje izvirnih in inovativnih rešitev iz lokalnega okolja, sodelovanje med ljudmi in upoštevanje narave in ekosistemov (Radej v Vovk Korže, 2011). Kot razvojna alternativa trenutnemu modelu svetovnega gospodarstva se kaže model sonaravnega razvoja (Plut, 2008).

Evropska unija si je zastavila najti načine za spremembo ključnih sistemov hrane, energije, mobilnosti in stavb, ki povzročajo velike okoljske in podnebne pritiske (EEA, 2024). Prehranska varnost je ena izmed večjih negotovosti na svetu, ki vodi v neenakost (Our common future, 1987).

Samooskrbnost je torej ključnega pomena, saj združuje socialni kapital z drugimi kapitali (Vovk Korže, 2020). Način pridelave, razdeljevanja in uživanja hrane močno dolgoročno vpliva na okoljsko, socialno, duhovno in ekološko blaginjo skupnosti (Feenstra, 1997). Prehranske verige imajo pomembno vlogo v gospodarstvu podeželskih območij. Spremembe v prehranskih trendih in povpraševanje po zdravih živilih predstavljajo pomembno priložnost za trajno-

stni razvoj podeželskih območij in krepitev gospodarstva (Traill in dr., 2008). Slovenija spada med neto uvoznice hrane, saj z domačo proizvodnjo ne zadosti lastnim potrebam po kmetijskih proizvodih (ARSO, 2020). Karba (2010) izpostavlja, da ima Slovenija zagotovljene vse pogoje za visoko samooskrbnost, vendar je ta nizka tako s prehranskega kot tudi energetskega vidika (Plan B za Slovenijo 2.0., 2010). Vovk Korže (2020) poudarja, da je samooskrba v Sloveniji še toliko pomembnejša zaradi večfunkcionalnosti kmetijstva. Z diverzifikacijo kmetijskih in drugih dejavnosti ter spodbujanjem ustanavljanja mikro podjetij, ki temeljijo na izrabi domačih virov, se aktivira podjetniške potenciale na podeželju. Potočnik Slavič (2018) izpostavlja ekološke kmetije in dopolnilne dejavnosti na kmetiji kot vodilne pri aktivaciji kapitalov (gospodarskega, socialnega ...) in kot odgovor na sodobno potrošništvo, saj ustvarjajo delovna mesta in veljajo za prvo oziroma prehodno obliko razvoja podjetništva na podeželju. Tako rabo in ovrednotenje lokalnih virov, kapitalizacijo in razvoj v smislu neoendogenega razvojnega pristopa zastopa koncept endogenega razvoja podeželja.

Druga oblika podjetništva, ki deluje v okviru trajnostnega razvoja, je socialno podjetništvo. Socialna ekonomija je na slovenskem podeželju prisotna že vse od konca 18. stoletja, ko se je pričelo razvijati zadružništvo, do razcveta pa je prišlo po letu 2011, ko se je sprejel Zakon o socialnem podjetništvu. Prispevek socialne ekonomije na kmetijah so nova delovna mesta za najbolj ranljive skupine in razvoj lokalne skupnosti. Pri tem je ključna podpora, predvsem s strani Kmetijsko gospodarske zbornice Slovenije, občine in lokalnih oz. regionalnih organizacij (Košir, 2021).

Vaška skupnost

Pojmovanje skupnosti je v družboslovju zelo raznoliko. Tönnies (v Mandič in Hlebec, 2018), eden izmed utemeljiteljev sociologije, je skupnosti in družbo smatral kot temeljna in nasprotujoča si modela družbene organizacije. »Skupnost je določena s tradicijo ter s tako nastalimi skupnimi vrednotami in normami, s prostorsko bližino, pogostimi stiki in osebnimi znanstvi; utemeljena je na organski vezi in na naravni volji posameznika. Družba kot drug model organizacije pa temelji na neosebni pogodbeni vezi, v katero vstopajo anonimni ljudje na podlagi razumne volje« (Mandič in Hlebec, 2018: 717).

Z vidika geografije sta pri oblikovanju socialne skupine relevantni predvsem prostorska razsežnost (lokacijski dejavnik) in vrsta preučevanega naselja. Za ljudi na določenem območju je značilno, da se med njimi ustvarijo različne vrste vezi. Za oblikovanje socialne skupine in skupnosti je pogoj, da imajo ljudje podo-

ben način življenja, bolj pa so povezani ob dobri prostorski organizaciji. Ljudje smo navezani na domači kraj, zato se nam ob njem sprožajo različna čustva ali vzbuja misel skupne, lokalne identitete. Primer povezovanja na podeželju je vaška skupnost (Zupančič, 2017). Opredelimo jo kot »prostorsko enoto, ki zajema območje podeželskega naselja, namenjeno samoupravni organiziranosti njegovega prebivalstva« (Geografski terminološki slovar, 2013) oziroma kot »organizirano skupino ljudi, ki živijo na skupnem prostoru, skupaj delajo, posedujejo skupno kulturo in delujejo kot skupna samostojna socialna enota« (Drozg v Rebernik, 2019). Tu je značilen podeželski način življenja, ki naj bi bil stabilen, povezan in slojevit. Življenje v skupnosti na podeželju je osredotočeno na iste ljudi, ki prihajajo v medsebojni stik v različnih situacijah (Potočnik Slavič, 2018). Poleg lokacije so dejavniki povezovanja v vaško skupnost tudi skupni problemi in priložnosti. Čeprav lahko prihaja do nesoglasij, se večinoma oblikuje kolektivna pripadnost, ki izhaja iz prostorske bližine (Zupančič, 2017).

Sodobne vaške skupnosti se primarno večinoma ne ukvarjajo več z agrarno dejavnostjo, so vrsta spalnih naselij, odnosi med vaščani pa so manj intenzivni. Na podeželju imamo nove funkcije (npr. rekreacijsko-izobraževalno in okoljsko), ki so sprožile različne interese, pa tudi konflikte. Odnosi v sodobnih vaških skupnostih postajajo bolj formalni in posredni. Poleg lokacije in razmestitve prostorskih elementov so pomembne struktura naselja in vrste odnosov. Značilni sta večja individualnost in anonimnost, tako posameznik ni odvisen od drugih članov skupnosti (Zupančič, 2017; Potočnik Slavič, 2018; Rebernik, 2019).

Trajnostne skupnosti in ekovasi

Prihodnji razvoj vaških skupnosti bo v času nepredvidljivih sprememb odvisen predvsem od blaginje skupnosti, zmanjšanja vpliva na okolje in povečanja gospodarske vitalnosti (Rogers in Ryan, 2001). V okviru trajnostnega skupnostnega razvoja je smiselno razmišljati o skupnosti v smislu sredstev ali kapitala. Pojavljajo se poskusi uveljavitve skupnostnega kapitala, ki vključuje naravni, fizični, gospodarski, človeški, socialni in kulturni kapital (Roseland, 2005).

Trajnostne skupnosti po Rogers in Ryan (2001) omogočajo zadovoljitev človekovih potreb, ne da bi pri tem ogrozile ekosisteme v daljšem časovnem obdobju, prispevajo k dobremu počutju svojih članov in njihovem osebnemu razvoju, krepijo odgovornost do skupnosti in omogočajo različna izobraževanja, sestavljajo jih različni deležniki, ki sodelujejo in tudi tekmujejo, so tudi finančno uspešni ter na različne načine vlagajo v lokalno skupnost.

Kakovost življenja

Koncept kakovosti življenja je indikator, ki omogoča definiranje in spremljanje neekonomskega vidika družbenega razvoja. Od uveljavitve se je koncept močno spremenil in povezal s koncepti človekovega razvoja in socialne izključenosti. Prav tako je z ravni preučevanja posameznika prešel na preučevanje večje teritorialne enote, večji je tudi poudarek na vpetosti posameznika v družbena omrežja (Mandič in Hlebec, 2018).

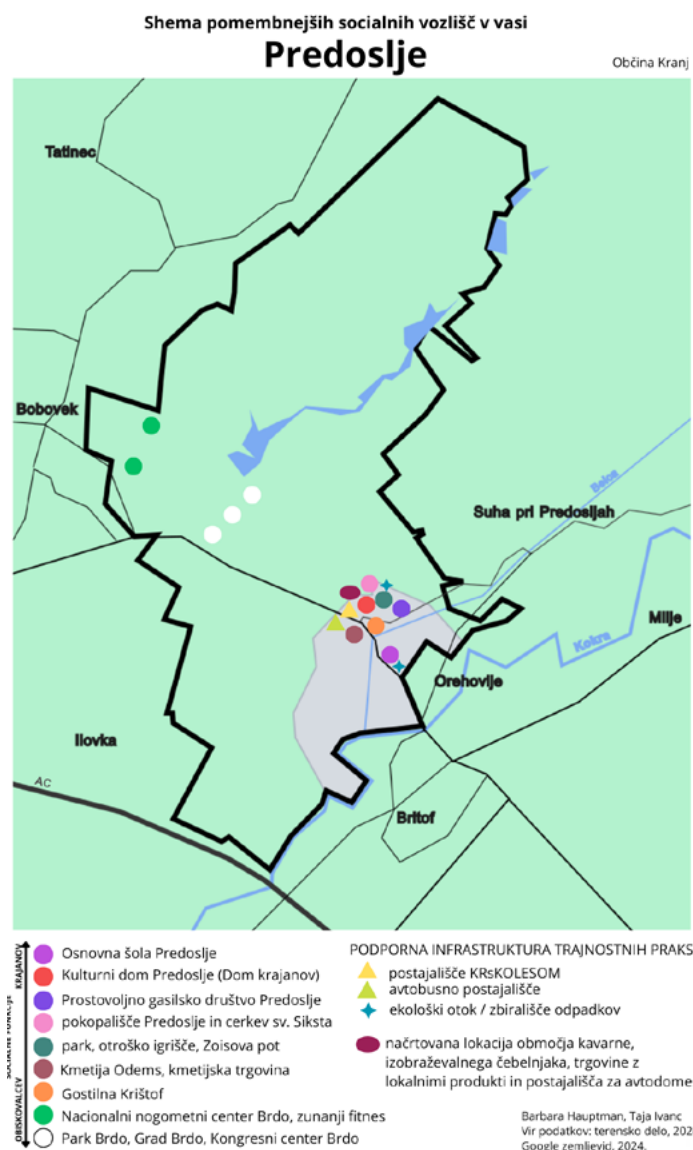
Moser (2009) poudarja, da okoljski dejavniki igrajo ključno vlogo pri določanju kakovosti življenja in da mora biti okolje zasnovano tako, da podpira trajnostne načine življenja. Posamezniki, ki živijo v okolju, ki podpira trajnostne prakse, namreč poročajo o višji kakovosti življenja. Pri tem je ključna uporaba participativnega načrtovanja, kjer so prebivalci vključeni v proces oblikovanja okolja. Uveljavlja se tudi koncept trajnostne kakovosti življenja (Sustainable Quality of Life – SQoL). Gre za kombinacijo socialnih, gospodarskih in okoljskih dejavnikov, ki vplivajo na dobrobit posameznikov in skupnosti. Pomembno je povsem prilagajati se lokalnim potrebam in razmeram (Wiesli in dr., 2021). Wiesli in drugi (2021) so opravili raziskavo o SQoL med prebivalci švicarskih podeželskih območij, ki so izpostavili predvsem pomen socialne kohezije, ohranjanja naravnega okolja, ekonomske stabilnosti in kakovostnih javnih storitev. Lokalni prebivalci so pokazali visoko stopnjo zavedanja o okoljskih vprašanjih. Podobni so bili rezultati študije Trajnostna kakovost življenja v parkih nacionalnega pomena, v kateri so prebivalci biosfernega območja najvišje med dejavniki, ki vplivajo na kakovost življenja, vrednotili socialne mreže (CIPRA, 2021).

Trajnostne prakse v Predosljah

V nadaljevanju se osredotočamo na študijo primera vasi Predoslje. Kartografsko predstavimo razporeditev socialnih vozlišč, jih na podlagi terenskega dela in intervjujev opišemo in opredelimo njihov pomen v povezavi s trajnostnimi praksami. Značilnosti socialnega in organizacijskega kapitala smo oblikovali v shemo, ki ponazarja povezave vaščanov in območja Predoselj.

Shema pomembnejših socialnih vozlišč

Na shemi (glej Sliko 3.1.) je kot osnova prikazano območje vasi Predoslje z označenimi mejami, vodotoki, prometnimi povezavami in sosednjimi vasi ali zaselki. Prikazana je prostorska razporeditev pomembnejših socialnih vozlišč, ki so lokacije, kjer se zadržuje večje število ljudi, kjer lahko opravljajo socialne funkcije. Socialne funkcije, namenjene krajanom, so: Osnovna šola Predoslje,



Slika 3.1.: Shema pomembnejših socialnih vozlišč v vasi Predoslje

Kulturni dom Predoslje (Dom krajanov), Prostovoljno gasilsko društvo Predoslje, pokopališče Predoslje in cerkev sv. Siksta, park, otroško igrišče in Zoisova pot, kmetija Odems in kmetijska trgovina in Gostilna Krištof. Zadnje tri od teh so namenjene tudi obiskovalcem ali turistom v Predosljah. Nacionalni nogometni center Brdo, zunanji fitnes, Park Brdo, Grad Brdo in Kongresni center Brdo pa uporabljajo večinoma le obiskovalci oziroma niso namenjeni krajanom Predoselj. Označena je tudi načrtovana lokacija družabnega prostora za krajanje in tudi obiskovalce, ki bo obsegala kavarno, izobraževalni čebelnjak, trgovino z lokalnimi produkti in postajališče za avtodome. Na shemi je označena tudi infrastruktura, ki je potrebna za trajnostno ravnanje: postajališče KRskOLESOM, avtobusno postajališče in lokaciji ekoloških otokov oziroma zbirališč odpadkov.

Primeri trajnostnih praks

V središču vasi (glej Sliko 3.2.) se nahajata cerkev in kulturni dom kot središče kraja (KS Predoslje, 2024). Tako sta Župnija Predoslje in Kulturni dom Predoslje (Dom krajanov) središče dogajanja v vasi. V Kulturnem domu Predoslje imajo svoje prostore Krajevna skupnost Predoslje, Kulturno-umetniško društvo Predoslje in Folklorna skupina ISKRAEMECO, tu pa ima aktivnosti tudi Društvo upokojencev Predoslje. Dvorana ima bivalni, ekonomski in socialni del, saj se v njej odvijajo različni družabni ali kulturni dogodki, izkoristi se tudi kot prostor za snemanje zvočnih posnetkov. Snemanje poteka tudi v dveh glasbenih studijih v Predosljah (Grabnar in Vlašič), kar je pomembno z vidika prepoznavnosti vasi in števila obiskovalcev. Župnija Predoslje ima novo župnišče, kjer so večji prostori, namenjeni dejavnostim, kot so na primer oratorijska srečanja in vaje pevskega zbora. Župnija oblikuje skupnost že med osnovnošolci, saj jih večina obiskuje verouk, izpostavlja mladi vaščan, ki poučuje kot nadomestni učitelj v OŠ Predoslje in je aktiven član več društev v vasi (osebni intervju, 19. 4. 2024).¹ Ob cerkvi se nahaja tudi pokopališče, ki ga KS upravlja sama (ibid.).² Nasproti cerkve ob kulturnem domu se nahaja parkirišče, namenjeno vaščanom, ki prihajajo v cerkev ali na dejavnosti. Če ni parkirišč v vaseh, lahko prihaja tudi do konflikta med vaščani in obiskovalci, saj ti parkirajo na zasebnih zemljiščih. Ob urejenem parku »Srce podeželja« in dvorišču cerkve stoji informacijska tabla Zoisove poti. Tematska učna pot je bila urejena z namenom predstavitve življenja barona Žiga Zoisa in življenja v Predosljah nekoč in danes. Ob lahki in ne-

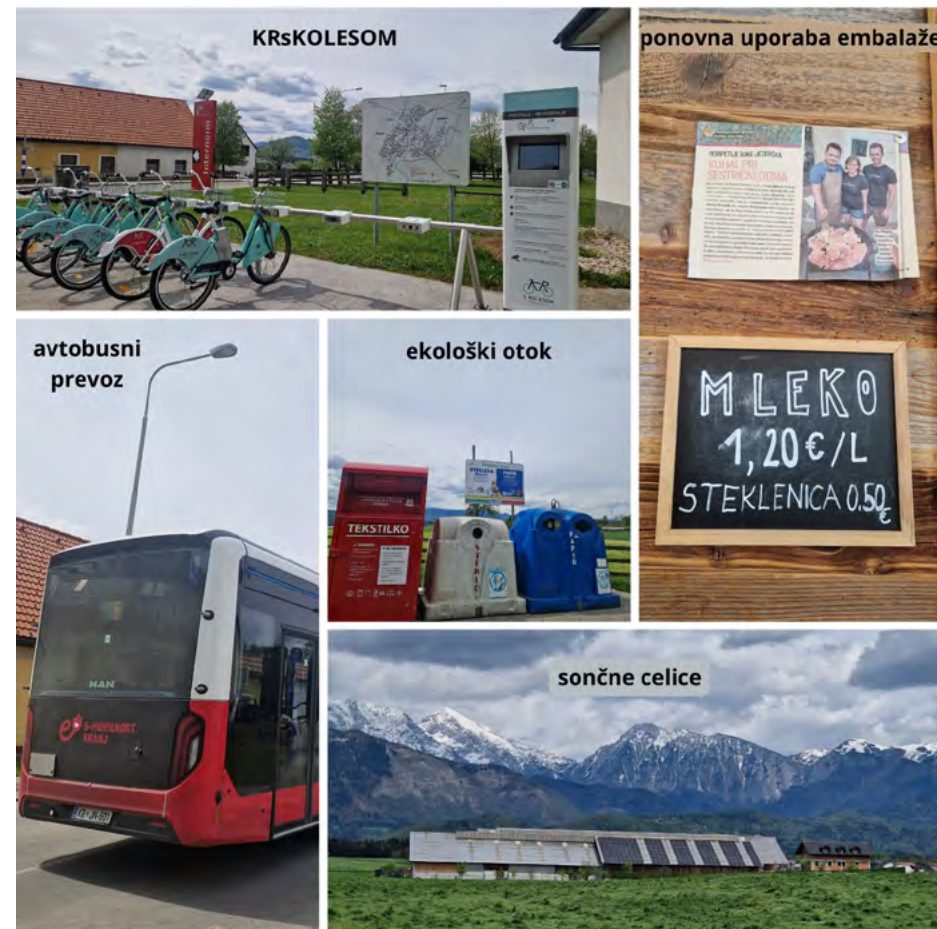
- 1 Zvočni posnetek/transkript je (v goli obliki) na voljo pri avtoricah.
- 2 Zvočni posnetek/transkript je (v goli obliki) na voljo pri avtoricah.



Slika 3.2.: Središče vasi Predoslje

zahtevni dvokilometrski poti je postavljenih več tabel (Visit Kranj, b. d.). Zoisova pot dokazuje pozitiven odnos vaščanov do kulturne dediščine, saj so najbolj ponosni na družino barona Zoisa in posestvo Brdo (ibid.). Skupaj z otroškim igriščem in parkom Zoisova pot predstavlja pomembno zeleno infrastrukturo v vasi (okoljski vidik), ki je namenjena vaščanom in tudi obiskovalcem. Zoisova pot se lahko izpostavi tudi kot turistični produkt vasi, kar je dobro za skupno ekonomijo. Vaščani so najpogostejši uporabniki zunanjih površin, saj tam preživljajo prosti čas, se družijo in tudi prirejajo prireditve (ibid.).

Na Komunalni Kranj izpostavljajo pomen in moč krajevnih skupnosti v MO Kranj. So finančno močnejše in imajo svoj proračun, bolj so organizirane, imajo več lastne iniciative in čuti se več podeželskega duha kot v mestnih krajevnih skupnostih. Sami upravljajo pokopališča, kar prinaša prihodke in finančno samostojnost. »Predoslje so finančno močna krajevna skupnost, zato si lahko privoščijo polprofesionalno organizacijo in aktivnosti. Izpeljali so npr. projekt izgradnje otroškega igrišča in vzpostavitev javnega čebelnjaka« (ibid.). Ob igrišču je postavljen čebelnjak v lasti krajevne skupnosti, ki ga bo vodil eden od čebelarjev. Tako otroci in obiskovalci spoznajo pomen čebel za človeka. »Lahko pokažemo, da smo trajnostna skupnost, ki si želi zdravega okolja, okusne in lokalne



Slika 3.3.: Primeri trajnostnih praks v Predosljah

hrane ter skrbi za medgeneracijska znanja in izobraževanje. V središču vasi bo postavljeno tudi postajališče za avtodome, saj vas postaja zanimiva tudi za turiste« (ibid.). Za potrebe razvijanja turizma, privabljanja obiskovalcev in živosti na podeželju bosta tam postavljeni manjša kavarina in trgovina, kjer se bodo prodajali izdelki vseh članov zadruga pod znamko »Predoslje 100 % lokalno«. Ta deluje na področju kulinarike, domače obrti, kulture in rekreacije.

Ob Kulturnem domu se nahaja postaja za izposojanje koles KRskOLESOM, ki predstavlja infrastrukturo na področju trajnostne mobilnosti (gl. Sliko 3.3.). Gre za projekt, ki ga vodi Center trajnostne mobilnosti Kranj. V Predosljah se nahaja ena postaja, ki pa je tudi najmanj uporabljena postaja v Občini Kranj. Razlog za to je predvsem dejstvo, da imajo prebivalci svoja kolesa, ki jih uporabljajo za zelene razdalje. Najbližja postaja za KRskOLESOM je na Brdu, do tam pa tudi upo-

rabljajo druga prevozna sredstva, medtem ko je do Kranja že prevelika razdalja. Vas je s Kranjem povezana z rednimi linijami mestnega avtobusa. Pred kratkim je bil urejen kolesarski pas na celotni cesti do Kranja, kar je izboljšalo varnost kolesarjev. Zraven se nahaja tudi avtobusno postajališče E-mobilnosti Kranj, ki nudi redne povezave. Uporabljajo ga predvsem starejši občani in dijaki (osebni intervju, 19. 4. 2024).

V središču vasi se nahaja tudi ekološki otok za ločeno zbiranje odpadkov (gl. Sliko 3.3.). Komunala Kranj promovira zmanjšanje količine odpadkov in recikliranje. Boljše rezultate in višjo stopnjo ozaveščenosti opažajo predvsem na podeželju, kar je pomemben podatek. Problem na podeželju pa je stroškovni, saj je treba prevoziti večjo razdaljo za odvoz ločeno zbranih odpadkov od hiše do hiše. V Predosljah bodo pilotno uvedli ločeno zbiranje papirja od vrat do vrat, na ekoloških otokih pa bodo ostali le še stekleni odpadki. Komunala Kranj sodeluje tudi z Lokalno akcijsko skupino pri vzpostavitvi ekoloških otokov oz. skupnih odjemnih mest na podeželju, kjer so zelo razpršena naselja. »Kjer so krajevne skupnosti bolj aktivne, je tudi Komunala Kranj bolj aktivna. Lansko leto smo jim npr. podrli staro čistilno napravo, s čimer smo Krajevni skupnosti naredili uslugo, saj so pridobili dodaten prostor. Možno je poiskati različne oblike sodelovanja« (ibid.).

Vizija KS Predoslje je uveljavitev ekološkega turizma, ki je vezan na ekološko kmetovanje (KS Predoslje, b. d.). V vasi deluje ekološka kmetija pr Šmajd, kjer so se leta 2014 osredotočili na pridelavo in predelavo industrijske konoplje. Leta 2018 so ponudbo konopljinih izdelkov združili pod blagovno znamko EkoKor (EkoKor, b. d.). V vasi je tudi družinska kmetija Odems, ki se usmerja v prirejo senenega mleka in izdelkov, v ponudbi pa imajo tudi jajca, meso in žitarice. Usmerjajo se predvsem v prodajo na domačem dvorišču, kjer imajo od leta 2021 tudi butično trgovino lokalnih izdelkov. V njej prodajajo izdelke iz okolice (od Medvod do Nakla) tudi kot del lokalne blagovne znamke 100 % lokalno. Prevladujejo kupci iz okolice Predoselj. Nudijo tudi naročilo kruha ob petkih, ko je pred »trgovinico« že ob odprtju gneča, in naročilo mesa. Pri prodaji lastnih izdelkov veliko pozornost namenjajo tudi trajnostni uporabi embalaže, in sicer prehodu s plastične na stekleno vračljivo embalažo (gl. Sliko 3.3. in 3.4.). K temu spodbujajo tudi ostale ponudnike v trgovini. Sodelujejo tudi z lokalno OŠ, ki odkupuje njihovo mleko in jogurt. Njihovi jogurti se strežejo tudi na »brunchu« na posestvu Brdo (terensko delo, 19. 4. 2024).

Tudi v Gostilni Krištof (gl. Sliko 3.4.), ki je prejemnica Michelinove zelene zvezdice, cenijo kakovostno lokalno pridelano hrano, ki jo uvrščajo v svojo gostinsko ponudbo, saj se jim zdi tudi z vidika trajnosti ključna prehrana iz narave, ki jo okolica ponuja. Prvi pozdrav iz kuhinje se imenuje »na 100 m«, vse sestavine so torej pridobljene v bližini gostilne, v vasi. S tem v gostilni sporočajo,



Slika 3.4.: Primeri trajnostnih praks v Predosljah

»da vas živi, se mi ukvarjamo z njimi in oni z nami.« Iz vasi ponujajo predvsem izdelke s kmetije Odems in mesarije Hribar. Lastnik mesarije se je pred petimi leti odločil zapreti kmetijo in odpreti mesarijo. Pri tem je precej uspešen, saj na ocenjevanjih dosega visoke ocene. Meso pridobiva od lokalnih kmetov, kupci pa so večinoma iz vasi in Kranja. Sodeluje tudi s posestvom Brdo, saj proizvaja Cojzovo klobaso. V preteklosti je bil poveljnik PGD, trenutno pa je mentor mladine, s čimer izrazito prispeva k družabnemu življenju v vasi, kar je pomemben vidik »socialne trajnosti« (osebno sporočilo, 19. 4. 2024; osebni intervju, 5. 7. 2024).³

V Gostilni Krištof (osebni intervju, 5. 7. 2024) bi si želeli še več ekoloških kmetov v bližini. Pri tem izpostavljajo, da se da bolj kakovostne pridelke tudi veliko

³ Zvočni posnetek/transkript je (v goli obliki) na voljo pri avtoricah.

dražje prodati. Trenutno primanjkuje končnih izdelkov v okolici, ki bi jih lahko vključili v gostinsko ponudbo. V svoji filozofiji trajnosti zajemajo vse vidike trajnosti, predvsem pa izpostavljajo socialni vidik. Ob tem velja poudariti, da gre za zelo uspešno gostilno, ki v vasi spodbuja lokalno ekonomijo.

Ključno se jim zdi povezovanje, zato imajo že 11 let tržnico oziroma hišo za samooskrbo; shrambo, kjer lahko gostje in drugi obiskovalci kupijo izdelke, ki jih uporabljajo v gostilni in so preverjene kakovosti. Ob tem je ključno ozaveščanje kupcev, zakaj se določene sestavine uporabljajo. Prav tako zaposlujejo ljudi, ki so potrebni socialne pomoči (npr. invalidi), in sponzorirajo kulturne igre.

V javnosti prevladuje mišljenje, da je gostilna draga in namenjena »visokim gostom«, a imajo kar nekaj gostov iz okolice in Ljubljane. Gostilno bi lahko opisali kot »kjer se družijo predsednik in sosede« (ibid.). Ob Gostilni Krištof so gostom na voljo tudi polnilnice za električne avtomobile, skrbijo za ločevanje odpadkov in čim manjšo porabo energije pri pranju (ibid.). Mestna občina Kranj spodbuja razvoj socialnega podjetništva in temu vsako leto nameni del proračunskih sredstev (Mestna občina Kranj, b. d.). V Predosljah ni registrirano nobeno socialno podjetje, v sosednji vasi Britof pa sta dve, in sicer IMPACT – zavod za družbeno podjetništvo in Center STONOGA – zavod za povezovanje in medgeneracijsko sodelovanje, ki deluje tudi v Predosljah in na Brdu. Z Gostilno Krištof so sodelovali pri vzpostavitvi tržnice. Tam so si jo zamislili kot blagovno izmenjavo, s katero bi spodbujali druženje in povezovanje med kmeti. Kasneje je to preraslo in povezali so se s Stonogo, ki je prevzela logistični vidik. Tržnica je potekala v objektih nekdanje mlekarne. Po nekaj letih uspešnega sodelovanja zdaj Stonoga pelje zgodbo sama naprej na Brdu, kjer je vse nekoliko bolj profesionalno. Še vedno pa jo občasno organizira tudi v Predosljah, kjer je bolj v ospredju vaško vzdušje. Skrb vzbuja, da bi tržnica postala preveč komercialna in izgubila lokalni element. Ob tem v Gostilni Krištof poudarjajo, da je pomembno, da se filozofija pelje dalje, tudi če sami niso več del tega. Podobno je bilo z »Večerjo na zajli«, kjer so se trije gostinci, ki uporabljajo isti vir vode iz Alp, povezali. Pri tem so vključili še kulturni element s folkloro in prevoznike gondole na Krvavec. »Ključno mi je, da zadovoljim vse potrebe ljudi. To so ti prijemi, da ljudje prihajajo in rečejo, da je zdrava okolica. Dobri gostilničarji in dobri kmetje obstajajo zaradi dobrih povezav« (ibid.).

Kot dober primer druženja in sodelovanja lahko izpostavimo gasilce; takih povezav bi si želeli tudi med kmeti (ibid.). V vasi najdemo stari in novi objekt Prostovoljnega gasilskega društva Predoslje (gl. Sliko 4). Otroci se v velikem številu vključujejo v aktivnosti in vzgojo za prostovoljne gasilce, kar se kaže tudi kot uspešnost na tekmovanjih. Sodelujejo pri vseh pomembnih dogodkih v vasi, lokalno prebivalstvo pa poudarja pomemben vidik socialnega elementa druženja v gasilskih društvih (ibid.). V starem gasilnem domu PGD Predoslje se nahajajo

dve sobi, ki hranita pomembnejše eksponate razvoja gasilstva v vasi in pridobljena priznanja, ter hodnik z razstavo. Predsednik PGD Predoslje poudarja, da gre za zbirko lokalnega pomena, ki jo obišče več vrtčevskih ali osnovnošolskih skupin (osebno sporočilo, 19. 4. 2024).

Osnovna šola Predoslje Kranj je najmanjša osnovna šola v MO Kranj, v sklopu šole deluje tudi Vrtec Predoslje. Šola ima veliko zunanega prostora na igrišču, nahaja se v bližini gozda, kar učencem in otrokom omogoča aktivne odmore na svežem zraku. Organizirajo tudi učilnico v naravi, naravoslovne dneve ipd. Ob praznikih pripravljajo prireditve, prav tako je bila večja prireditev lani ob 50-letnici šole (ibid.). Sodelujejo tudi s Komunalo Kranj, kjer se zavedajo, da se okoljska vzgoja začne zgodaj, zato izvajajo različne aktivnosti ozaveščanja za izobraževalne ustanove. Pri tem izpostavljajo prav OŠ Predoslje kot eno izmed najbolj aktivnih v Mestni občini Kranj. Vsako leto tam namreč organizirajo celodnevne tehnične oziroma naravoslovne dneve. V sklopu teh na komunalni pripravijo več delavnic na temo trajnosti za različna področja komunalnih storitev. Tako otroci spoznajo, kako potekajo ravnanje z odpadki in odvoz v tovornjakih, ravnanje z vodo (kanalizacijo, vodovodom) ipd. (osebni intervju, 22. 4. 2024). V šolskem prostoru opažajo tudi priseljevanje ukrajinskih, ruskih in albanskih družin v vas. Njihova integracija poteka počasneje (osebni intervju, 19. 4. 2024).

Na področju turizma je še veliko neizkoriščenega potenciala. V vasi so zgolj apartmaji Mojčin pisker. Turisti v vas zahajajo predvsem v navezavi na posestvo Brdo, kjer se nahaja tudi hotel s 122 sobami, ali v Gostilno Krištof (ibid.). Ta ima v vasi Šmartno pri Cerkljah na Gorenjskem že dobro leto v ponudbi Eko Glamping Resort Krištof. Prevladujejo predvsem gostje gostilne ter željni miru in narave (osebni intervju, 5. 7. 2024). Tudi v viziji KS Predoslje je predvsem razvoj ekološkega turizma (KS Predoslje, b. d.), medtem ko bi razvoj množičnega turizma na območju lahko deloval v nasprotju s trajnostnimi cilji. Tako se vsak deležnik (v tem primeru gostinski ponudnik) trudi regulirati rast in poudarjati razvoj lokalne skupnosti glede na svoje (sektorsko) znanje.

»Vaščani imajo dober odnos do kulturne dediščine, saj so zlasti ponosni na družino barona Zoisa in posestvo Brdo. Sploh med starejšimi ljudmi je pozitivna zavest o Zoisih in radi se spominjajo prihoda Tita« (osebni intervju, 19. 4. 2024). Vaščani si želijo večjega turističnega obiska na posestvu Brdo, saj so nanj ponosni in predstavlja del njihove identitete, imajo pa tudi ekonomsko priložnost za prodajo lastnih pridelkov in izdelkov (npr. kmetija Odems in mesarija Hribar). Na posestvu Brdo so organizirani različni dogodki (npr. Dobrote slovenskih kmetij), namenjeni obiskovalcem in vaščanom. Kompleks posestva Brdo pri Kranju vključuje Nacionalni nogometni center Brdo, zunanji fitnes, Kongresni center Brdo, Grad Brdo in Park Brdo. Te strukture koristijo obiskovalci, vaščani pa imajo svoje prostore druženja.

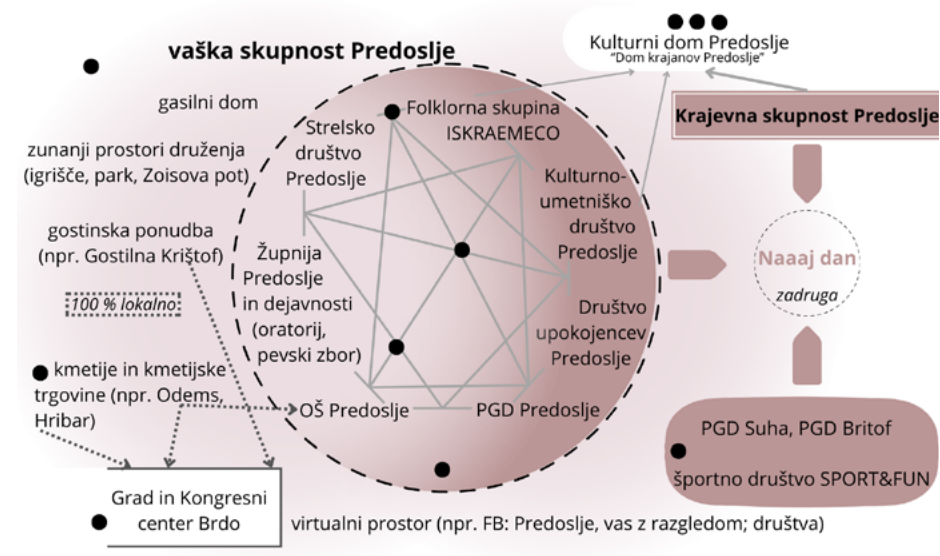
Socialni in organizacijski kapital v Predosljah

Na podlagi terenskega dela in izvedenih intervjujev smo oblikovali shemo Socialni in organizacijski kapital v Predosljah (gl. Slika 3.5.). Prikazuje povezave med društvi in organizacijami znotraj vasi Predoslje in sosednjimi vasmi. Poleg tega so prikazani kraji druženja ali obveščanja. Med pomembnejšimi je Kulturni dom Predoslje. Črne pike na shemi prikazujejo, kje vse se lahko nahaja posameznik znotraj ali zunaj prepleta vaše skupnosti. Ključni elementi pri mreženju so društva, ki delujejo na območju Predoselj oz. ki sestavljajo in sooblikujejo vaško skupnost. Ta so se za namen organizacije festivala »Naaaj dan« povežala in ustanovila zadrugo skupaj s PGD Suha in PGD Britof, Športnim društvom SPORT&FUN ter KS Predoslje. To je prireditev, ki tradicionalno, že 22 let, poteka zadnji vikend v avgustu. V začetku je bil dan organiziran kot enodnevna veselica, danes pa je prireditev z dvema odroma in večjo ponudbo, usmerjeno tudi za družine. Prizorišča so na trgu, igrišču in travniku za Kulturnim domom, ki je last krajevne skupnosti. Denar od krajevne skupnosti namenijo izvedbi festivala, po koncu pa si društva med sabo razdelijo dobiček in tako pokrijejo stroške (osebni intervju, 19. 4. 2024; osebno sporočilo, april 2024). Dogodek tako predstavlja ključno stičišče socialnega in organizacijskega kapitala. Tu se koncentrirata poraba finančnih sredstev, zagotovljenih tudi s strani krajevne skupnosti oziroma občine, in aktivnost prostovoljcev, ki je merjena s številom prostovoljskih ur. Tako so priprave na dogodek in sama izvedba dogodka za vaščane (prostovoljce oziroma organizatorje) čas opolnomočenja z organizacijskim kapitalom, pa tudi čas intenzivnih socialnih interakcij, ki povečujejo socialni kapital.

Raznolikost društev in organizacij v Predosljah in njihova aktivnost ter povezovanje so ključnega pomena za lokalno skupnost. Tudi posameznika pridobljene izkušnje in sodelovanje z različnimi institucijami (podjetji, NVO, vladnimi organizacijami) opolnomočijo z vidika izobraževanja in ozaveščanja, kar za marsikoga predstavlja odskočno desko pri zaposlovanju.

Poleg društev imajo v vaški skupnosti pomembno vlogo dejavnosti OŠ Predoslje in Župnije Predoslje. Osnovnošolci se pogosto družijo ob dejavnostih znotraj župnije ali društev. Pogosta praksa je, da učitelji iz lokalnega okolja, zaposleni na osnovni šoli, poznajo učence preko aktivnosti izven šole, kar še posebno prispeva k trdnejšim socialnim povezavam znotraj vaše skupnosti. Preko društvenega delovanja prihaja do medgeneracijskega učenja in sodelovanja v Predosljah. Ker se Folklorna skupina ISKRAEMECO in Kulturno-umetniško društvo Predoslje ukvarjata neposredno s (kulturno, lokalno) dediščino, opažamo visoko stopnjo poznavanja, razumevanja in želje po ohranjanju dediščine. Hkrati pa ta dejavnik krepi identiteto ljudi v Predosljah (osebno sporočilo, 19. 4. 2024; osebni intervju, 19. 4. 2024; 2024; osebno sporočilo, april 2024). Predvsem

SOCIALNI IN ORGANIZACIJSKI KAPITAL V PREDOSLJAH



Slika 3.5.: Socialni in organizacijski kapital v Predosljah

skozi aktivnosti krepitve identitete pa se povečuje zadovoljstvo vaščanov in dviguje kakovost življenja na preučevanem območju.

Velik pomen za socialni in organizacijski kapital na preučevanem območju ima tudi pomemben deležnik (Gostilna Krištof), ki deluje kot gonilo inovacij na področju trajnosti in prispeva k prepoznavnosti območja. Gostilna Krištof je oblikovala poglobljen koncept trajnostnega upravljanja, ki zajema čedalje več ravni človekovega življenja (prehrana, zdravje, nočitve, dediščina, druženje). Ocenjujemo, da je za preučevano območje izredno prodorna predvsem z vidika prepoznavnosti po Sloveniji. Menimo, da je za območje dovolj, da ima eno gonilo in tako tudi glavno usmeritev, saj bi ob več različnih praksah in tako tudi mišljenjih, ki se razhajajo, prišlo do manj povezane skupnosti.

Sklep

Trajnostni razvoj se počasi udejanja v vseh vidikih človekovega življenja, tudi bivanja in aktivnosti v vaški skupnosti. Prepoznamo ga kot trajnostne prakse na gospodarskem, okoljskem in socialnem področju, na katerega smo se osredotočili v raziskavi. V vaški skupnosti ga oblikujeta socialni in organizacijski kapital,

ki sta tesno povezana s konceptom kakovosti življenja in konceptom trajnostne kakovosti življenja.

Preučevano območje vasi Predoslje predstavlja dinamično vaško skupnost, v kateri smo identificirali trajnostne prakse, ki spodbujajo kakovost življenja. Podatki SURS v zadnjih letih beležijo selitveni prirast. Prav tako lokalno prebivalstvo zaznava visoko kakovost življenja in privlačnost za mlade družine zaradi bližine ključnih storitvenih dejavnosti in dobrih prometnih povezav. V vasi deluje učinkovita lokalna samouprava z zelo dejavnimi društvi, ki še dodatno krepijo dobro vzdušje in odnose v vasi. Prav povezovanje in sodelovanje sta ključna vidika socialnega kapitala in socialnega vidika trajnosti, ki je v Predosljah najbolj izrazit. Socialni steber oziroma socialna kohezija je ključnega pomena za krepitev okoljske zavesti. Po Rogers in Ryan (2001) lahko Predoslje opredelimo kot trajnostno (vaško) skupnost, saj prepoznavamo skrb za okolje in ekosistem, kakovost življenja, izobraževanje in vlaganje v lokalno skupnost v ekonomskem in socialnem smislu.

Skozi terensko analizo, intervjuje in preučevanje literature smo raziskovali, kako je vaška skupnost v Predosljah povezana s praksami trajnostnega razvoja in kakšno vlogo pri tem igra socialni kapital. Na podlagi identificiranja trajnostnih praks (zlasti socialnega stebra) ugotavljamo, da so Predoslje primer vaše skupnosti, za katero velja, da:

- ima močne socialne vezi (povezanost, sodelovanje, pomoč), ki predstavljajo socialni steber trajnosti,
- ima izrazit občutek lokalne pripadnosti (»Ponosni smo na pomembne kulturne objekte, tudi cerkev, župnišče, novo osnovno šolo.« (osebni intervju, 19. 4. 2024; 2024)),
- je privlačna za priseljevanje mladih, ki imajo željo po podeželskem načinu življenja, obenem pa nudi sodobni standard (primerljivo s Kranjem),
- je trajnost vidna v pokrajini, ima trajnostne okoljske prakse (sončne elektrarne, mobilnost, ekološki otok) in zelene površine, namenjene kmetijstvu in preživljanju prostega časa,
- je trajnost v mentaliteti (vzpostavljanje samooskrbe, lokalno nakupovanje, znamčenje, vzgoja – dobre prakse v šoli, ekonomsko povezovanje ...),
- ima dobre naravne pogoje za samooskrbo (relief, voda, podnebje, prst).

Kot stičišče povezovanja vaše skupnosti Predoslje, društev znotraj nje in sosednjih društev želimo izpostaviti festival »Naaaj dan«, ki je primer sodelovanja in organizacije »od spodaj navzgor«, kar je izrednega pomena pri trajnostnih praksah zlasti na podeželju. Krajevna skupnost Predoslje je prepoznala potencial v porabi finančnih sredstev za organizacijo dogodka. To pomeni, da sredstva, ki so namenjena vaščanom, niso porabljena neposredno (na primer za infrastrukturo). To je eden od načinov posredne investicije oziroma opolnomočenja posa-

meznikov, ki so gostoljubni in predani svojemu delu ter nenazadnje sposobni – ob podpori – organizirati dogodke, ki so privlačni. Tako si trajnostna skupnost tudi sama dviguje kakovost življenja. Namen »Naaaj dneva« je ustvariti lokalni dogodek za domačine in tudi obiskovalce. Organizatorji pri tem delujejo prostovoljno, kar še dodatno okrepi njihove socialne vezi in pripadnost skupnosti. Preko festivalske aktivnosti, društvene aktivnosti, možnosti rekreacije, trajnostne mobilnosti, medgeneracijskega sodelovanja in skrbi za zdravje se močno dviguje kakovost življenja v Predosljah.

Raziskavo bi lahko nadgradili z anketiranjem prostovoljcev na »Naaaj dnevu« in tudi ugotavljali doprinos njihovih znanj pri njihovem profesionalnem in osebnostnem razvoju. Prav tako bi bilo zanimivo vas primerjati s praksami v drugih vaseh po Sloveniji in ugotoviti možnosti nadgradnje v certificiranje kot ekovas.

Viri in literatura

- ARSO (2020): *Stopnja samooskrbe s hrano*. Dostopno na: <https://kazalci.arso.gov.si/sl/content/stopnja-samooskrbe-s-hrano> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Ministrstvo za zunanje in evropske zadeve (2024): *Agenda za trajnostni razvoj do leta 2030*. Dostopno na: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZZ/Dokumenti/multilateral/razvojno-sodelovanje/publikacije/Agenda_za_trajnostni_razvoj_2030.pdf (Pridobljeno 20. julij 2024).
- CIPRA (2021): *Raziskava o trajnostni kakovosti življenja*. Dostopno na: <https://www.cipra.org/sl/novice/raziskava-o-trajnostni-kakovosti-zivljenja> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Dragoš, Srečo in Leskošek, Vesna (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Drnovšek, Rada (2015): *Trajnostni regionalni razvoj kot paradigma razvoja v Sloveniji*. Dostopno na: http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska/pdfs/mag_drnovsek-rada.pdf (Pridobljeno 10. julij 2024).
- EkoKor. *O nas*. Dostopno na: <https://ekokor.si/o-nas/> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- EEA (2024): *Sustainability*. Dostopno na: <https://www.eea.europa.eu/en/topics/at-a-glance/sustainability> (Pridobljeno 10. julij 2024).

- Eurostat (2024): *Waste statistics*. Dostopno na: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Waste_statistics (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Evropska komisija (2019): *Trajnostna rast za vse: možnosti za prihodnost socialne Evrope*. Dostopno na: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21412&langId=sl> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Feenstra, Gail W. (1997): *Local Food Systems and Sustainable Communities*. *American Journal of Alternative Agriculture* (12): 28–36. Dostopno na: <http://dx.doi.org/10.1017/S0889189300007165> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Geografski terminološki slovar (2013). Dostopno na: <https://doi.org/10.3986/978-961-254-470-6> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Google Maps (2024). Dostopno na: <https://maps.google.com> (Pridobljeno 10. 7. 2024).
- Košir, Sara (2021): *Socialno podjetništvo na podeželju*. Dostopno na: <https://repositorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=138983> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Krajevna skupnost Predoslje. Dostopno na: <https://www.kspredoslje.si/ks-predoslje/> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Mandič, Srna in Hlebec, Valentina (2018). Skupnost in kakovost življenja: med tradicijo in inovacijo. *Teorija in praksa* 55(4): 715–731. Ljubljana: FDV, Univerza v Ljubljani.
- Mestna občina Kranj. *Socialno podjetništvo*. Dostopno na: <https://www.kranj.si/podrocja-mok/gospodarske-dejavnosti/socialno-podjetnistvo> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Meško, Gorazd in Kokoravec, Iza (ur.) (2022): *8. Nacionalna konferenca o varnosti v lokalnih skupnostih: Cilji trajnostnega razvoja in varnost v lokalnih skupnostih*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Moser, Gabriel (2009): *Quality of life and sustainability: Toward person-environment congruity*. *Journal of Environmental Psychology* 29(3): 351–357. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.02.002> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Naaaj dan. Dostopno na: <https://naaajdan.si/> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Ogrin, Darko, Repe, Blaž, Štaut, Lenart, Svetlin, Domen in Ogrin, Matej (2023): *Podnebna tipizacija Slovenije po podatkih za obdobje 1991–2020*. V: *Dela*, Dejan Cigale in Mojca Ilc Klun (ur.), 5–45. Ljubljana: Založba UL.
- Olney, Fred in Burton, Lewis (2011): *Parish Church and Village Community: The Interchange of Social Capital in a Rural Setting*. *Rural Theology* 9(1): 27–38. Dostopno na: <https://doi.org/10.1558/ruth.v9i1.27> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Osnovna geološka karta [OGK] 100. Dostopno na: <https://ogk100.geo-zs.si/> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- United Nations (1987): *Our common future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Dostopno na: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- OZN. *Trajnostni razvoj*. Dostopno na: https://unis.unvienna.org/unis/sl/topics/sustainable_development_goals (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Potočnik Slavič, Irma (2009): *Socialni kapital na slovenskem podeželju*. *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani* (31): 21–36. Ljubljana: Založba UL.
- Potočnik Slavič, Irma (2018): *Endogeni razvojni potenciali slovenskega podeželja*. *GeograFF 7*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Rac, Ilona, Černič Istenič, Majda in Erjavec, Emil (2022): *Socialna vprašanja na podeželju: stališče*. Univerza v Ljubljani. Dostopno na: https://rural-interfaces.eu/wp-content/uploads/2022/11/MAP_PP_SL_Slovenian-version.pdf (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Rebernik, Dejan (2019): *Geografija naselij*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Relx. *Economic Aspect*. Dostopno na: <https://sdgresources.relx.com/economic-aspect> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Rogers, Maureen in Ryan, Roberta (2001): *The Triple Bottom Line for Sustainable Community Development*. *Local Environment* 3(6): 279–289. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/13549830120073275> (Pridobljeno 10. julij 2024).

- Roseland, Mark (2012): *Towards Sustainable Communities: Solutions for Citizens and their Governments*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Sheth, Jagdish N., Sethia, Nirmal K. in Srinivas, Shanthi (2011): Mindful consumption: a customer-centric approach to sustainability. *Journal of the Academy of Marketing Science* (39): 21–39. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s11747-010-0216-3> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- SURS (2024a): *Prebivalstvo po spolu in po starosti, občine in naselja, Slovenija, letno*. Dostopno na: <https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/12885> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- SURS (2024b): *Kakovost življenja*. Dostopno na: <https://pxweb.stat.si/sistat/sl/Podrocja/Index/53/kakovost-zivljenja> (Pridobljeno 10. julij 2024).
- Špes, Metka (2007): Pomen vzdrževanja dinamičnega ravnovesja za sonaravni razvoj. *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani* (28): 273–285. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Tome, Nina (ur.) (2010). *Plan B za Slovenijo 2.0. Trajnostni razvoj – edina globalna strategija preživetja in ključna primerjalna prednost Slovenije*. Dostopno na: <https://www.umanotera.org/wp-content/uploads/2014/10/zbornik-plan-b-2.0.pdf> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Tominc, Bernarda, Sotlar, Andrej (2022): Trajnostni razvoj podeželja kot strateškega vira za zagotavljanje stabilnosti in varnosti družbe. V: 8. Nacionalna konferenca o varnosti v lokalnih skupnostih: Cilji trajnostnega razvoja in varnost v lokalnih skupnostih, Gorazd Meško in Iza Kokoravec (ur.), 147–164. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Traill, W. B., Arnoult, Matthieu H. P., Chambers, Stephanie A., Deaville, E. R. (2008): The potential for competitive and healthy food chains of benefit to the countryside. *Trends in Food Science & Technology* (19): 248–254. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2012.11.004> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Umanotera (2013): *Trajnostni razvoj podeželja. Slovenija znižuje CO₂*. Dostopno na: <http://www.arhiv.slovenijaco2.si/index.php/dobre-prakse/trajnostni-razvoj-podeelja.html> (Pridobljeno 15. julij 2024).
- Visit Kranj. *Zoisova pot*. Dostopno na: <https://www.visitkranj.com/aktivni-oddih/zoisova-pot-2/> (Pridobljeno 15. julij 2024).
- Vovk Korže, Ana (2011): Dimenzije trajnosti. *Revija za geografijo* 6(2): 7–18. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Vovk Korže, Ana (2020): How to understand sustainable development in practice? V: *15th IRDO International Science and Business Conference Social Responsibility and current challenges 2020: Personal and social responsibility for sustainable future*. Maribor: Inštitut Irdo.
- Wiesli, Thea X., Liebe, Ulf, Hammer, Thomas in Bär, Roger (2021): Sustainable Quality of Life: A Conceptualization That Integrates the Views of Inhabitants of Swiss Rural Regions. *Sustainability* 2021 13(16): 1–18. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/su13169187> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Zupančič, Jernej (2017): *Socialna geografija: Človek, prostor in čas*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Družbeni elementi trajnostnih potrošniških praks

Povezava med trajnostno potrošnjo, oglaševanjem in ekonomskim statusom

Abstract

Social Elements of Sustainable Consumption Practices: The Link Between Sustainable Consumption, Advertising and Economic Status

Sustainable consumption is an integral part of sustainable development and an important factor in improving the current situation and stopping further damage caused by anthropogenic global warming. But the concrete facts of sustainable consumption still require in-depth analysis from a social science perspective. In the following article, we tackle important questions concerning sustainable consumption in connection with advertising, economic status and social class, and we try to answer through focus groups what really motivates individuals to make sustainable purchases. We discover many findings, including the fact that economic status not only plays an important role in an individual's motivation to buy sustainable products, but that this relationship is much more complex than it seems at first glance, and we strongly confirm the power of values and norms on decision-making regarding sustainability shopping.

Key words: sustainability, sustainable consumption, sustainable advertising, social class, Economic status

David Pučko is a first-year master's student of Sociology of Everyday Life and Gender at the Faculty of Social Sciences. He also completed his undergraduate studies in Sociology at the same faculty, for which he received the award for best achievement in his generation. He is usually interested in topics, such as queer studies and gender studies, as well as economic inequality and social conflicts in general. E-mail: puco2002@gmail.com.

Teja Sapač graduated from the Faculty of Social Sciences, majoring in Communication – Marketing Communication and Public Relations. After completing her undergraduate studies, she is continuing her studies at the same faculty, namely in the master's program Sociology – Management of Human Resources, Knowledge and Organizations. She is also a member of the Debate Society of the University of Ljubljana, in which she serves as the current sitting president. Teja is the currently the national debate champion at the academic level, and she has also participated in prestigious competitions, such as the European university debate championship. E-mail: tejasapac@gmail.com.

Povzetek

Trajnostna potrošnja je sestavni del trajnostnega razvoja ter pomemben faktor v izboljšanju trenutnega stanja in zaustavitvi nadaljnje škode, ki jo je povzročilo antropogeno globalno segrevanje, vendar pa konkretna dejstva trajnostne potrošnje še vedno zahtevajo poglobljeno analizo z družboslovne perspektive. V sledečem prispevku se lotimo pomembnih vprašanj, ki zadevajo trajnostno potrošnjo v povezavi z oglaševanjem, ekonomskim statusom ter družbenim razredom, in preko fokusnih skupin poskušamo odgovoriti, kaj v resnici motivira posameznike k trajnostnemu nakupovanju. Odkrivamo številne ugotovitve, med drugim dejstvo, da ekonomski status ne igra samo pomembne vloge v posameznikovi motivaciji pri nakupovanju trajnostnih izdelkov, temveč da je ta zveza veliko kompleksnejša, kot se zdi na prvi pogled, ter močno potrjujemo moč vpliva vrednot in norm na odločanje glede trajnostnega nakupovanja.

Ključne besede: trajnost, trajnostna potrošnja, trajnostno oglaševanje, družbeni razred, ekonomski status

David Pučko je študent prvega letnika magistrskega študija Sociologije vsakdanjega življenja in spola na Fakulteti za družbene vede. Na isti fakulteti je zaključil tudi dodiplomski študij Sociologije, za kar je prejel tudi priznanje za najboljši uspeh v generaciji. Ponavadi se zanima za teme, kot so kvir študije in študije spola, zanimajo pa ga tudi ekonomska neenakost in družbeni konflikti nasploh. E-mail: puco2002@gmail.com.

Teja Sapač je diplomirala na Fakulteti za družbene vede na smeri Komunikologija – Tržno komuniciranje in odnosi z javnostmi. Po dokončanem dodiplomskem študiju nadaljuje svojo študijsko pot na isti fakulteti, in sicer na magistrskem programu Sociologija – Menedžment človeških virov, znanja in organizacij. Dodatno se izpopolnjuje s članstvom v Debatnem društvu Univerze v Ljubljani, v katerem je prevzela tudi predsedniško funkcijo. Trenutno je Teja aktualna državna prvakinja v debati na študijski ravni, udeležila se je pa še prestižnih tekmovanj, kot je Evropsko univerzitetno debatno prvenstvo. E-mail: tejasapac@gmail.com.

Uvod

Zaradi rastoče grožnje podnebnih sprememb se države, organizacije in raziskovalci usmerjajo v iskanje novih rešitev za trenutno situacijo (Fankhauser, 2016). Med temi se kot ključni koncept pojavlja trajnostni razvoj. Vsebuje številne vidike, od gradnje boljše infrastrukture do ekonomskih reform (Miltin, 1992), pomemben vidik, ki pa je prisoten v vsakdanjem življenju večine prebivalstva, je trajnostna potrošnja. Od ekološko prijaznih avtomobilov do lokalno pridelane hrane trajnostna potrošnja postaja bolj dostopna večjemu številu ljudi.

To v članku povežemo z ekonomskim statusom in oglaševanjem ter s te perspektive obdelamo pomembna vprašanja, ki krožijo okoli trajnostne potrošnje. Kdo so tisti, ki kupujejo trajnostno, kaj so njihove motivacije, kakšno vlogo pri tem igra oglaševanje in kakšen vpliv ima ekonomski položaj posameznika?

Prispevek bo najprej opisal samo trajnost in trajnostno potrošnjo ter kaj vpliva na trajnostno potrošnjo, potem pa še, kaj je trajnostno oz. zeleno oglaševanje. Empirični del se bo posvetil analizi fokusnih skupin, ki so potekale na temo trajnosti, kako jo sodelujoči dojemajo in kako jo vnašajo v svoje potrošniške navade. Analiza se specifično osredotoči na dva dejavnika, ekonomski status in oglaševanje.

Teoretični del

Kaj sta trajnost in trajnostna potrošnja?

Opredelitev Združenih narodov (World Commission on Environment and Development, 1987) trajnost definira kot »razvoj, ki sedanjim generacijam omogoča zadovoljevanje svojih potreb, ne da bi se zaradi tega zmanjšala zmožnost prihodnjih generacij, da zadovoljijo svoje«. Splošno lahko trajnostni razvoj opredelimo kot razvoj, ki izboljša kvaliteto življenja, ne da bi to poslabšal v prihodnosti (Deakin, 2001; Miltin, 1992; Paris in dr., 2003). Trajnost se tako ne more enostavno enačiti z ohranjanjem okolja, ampak se osredotoča na zadovoljitve potreb človeštva in gospodarsko rast brez popolnega uničenja Zemljinih naravnih virov in ogrožanja zdravja ljudi, živali in rastlin (Portney, 2015).

Popularnost trajnosti znotraj gospodarstva narašča tudi zaradi javnega mnenja, ki je vse bolj na strani trajnostne potrošnje in proizvodnje (Kemper in dr., 2019). Nedvomno je, da so potrošniki pripravljene sprejeti spremembe znotraj lastne porabe, tudi take, ki vodijo v višje cene (Joshi in dr., 2015; Kemper in dr., 2019; Xiao in dr., 2022), kar je vodilo v več trajnostnih izdelkov, ki trdijo, da so

okolju prijazni. Opažamo oblikovanje podjetij in znamk, ki prijaznost do okolja in zaščito naravnih virov vidijo kot del svoje korporativne identitete (Kemper in dr., 2019). Trajnost je postala ena izmed temeljnih pričakovanj, ki jih ima družba do organizacij. Če ta ne zadostijo standardom, se lahko njihovo poslovanje oteži, prav tako pa lahko vodi v konflikte z različnimi deležniki (Javernik in dr., 2011; Xiao in dr., 2022).

Pod trajnostno proizvedene izdelke štejejo ti, ki so narejeni iz naravnih in recikliranih sestavin, jih lahko ponovno uporabimo, ne škodijo okolju, niso bili testiranih na živalih, imajo okolju prijazno embalažo ... Težava je, da te opredelilne pogosto niso popolnoma resnične in zanesljive, saj znotraj industrije manjka standardizacija (Mishra in dr., 2014).

Družbeno odgovorno oglaševanje je za mnoga podjetja le odziv na civilne in politične pritiske, da si lahko pridobijo želene pozicije in se diferencirajo od konkurence. Družbena odgovornost lahko postane atribut podjetja, za katerega so kupci pripravljeni plačati več in ohranjati lojalnost do organizacije. Zeleno znamčenje in osrediščenje trajnostnih atributov podjetja je močno učinkovita strategija, a tudi ena izmed najbolj zahtevnih. Te obljube so tarča kritik, če se izve, da so lažne ali zavajajoče. Pogost je izraz »greenwashing«, ki se uporablja za podjetja, ki zavajajo javnost glede lastnih okoljevarstvenih praks in produktov (Javernik in dr., 2011).

Kaj vpliva na trajnostno potrošnjo?

Na splošno večina raziskav motivacije za participacijo v trajnostni potrošnji deli v dve do tri večje kategorije (Joshi in dr., 2015; Liobikienė in dr., 2017; Xiao in dr., 2022; Zhuang in dr., 2021). Dejavnike, ki vplivajo na posameznikovo pripravljenost kupiti trajnostne izdelke, lahko delimo na tri kategorije: individualne spremenljivke, družbene spremenljivke in zunanje spremenljivke.

Prva kategorija se nanaša na posameznikove osebne lastnosti in prepričanja ter vključuje spremenljivke, kot so spol, navade, ekonomski status in ekološka informiranost (Peattie, 2010; Singh in dr., 2017; Zhao in dr., 2021). Glede spola lahko trdimo, da ženske izkazujejo višjo raven zanimanja za trajnostno potrošnjo (Anantharaman, 2018; Chekima in dr., 2016; Tripathi in dr., 2016), medtem ko je za moške značilna negativna predispozicija do kupovanja trajnostnih izdelkov (Zhao in dr., 2021).

Čeprav je vpliv navad pomemben, pa ta ni uniformen med vsemi raziskavami (Peattie, 2010). Za ekonomsko potrošnjo je bolj pomemben skupek posameznikovih navad kot pa specifične navade, vseeno pa so med temi najpomembnejše navade, povezane s potrošnjo (Joshi in dr., 2015), kar pa ne pomeni samo, kaj

posamezniki kupujejo, temveč tudi, česa ne kupijo, kaj ponovno uporabijo in koliko morajo kupovati (Joshi in dr., 2015).

Ekološka informiranost pomeni posameznikovo osebno seznanjenost z dejstvi, povezanimi z ekološko konzervacijo (Abdul-Muhmin, 2006; Joshi in dr., 2015; Singh in dr., 2016), vključuje pa elemente, kot so znanje o ekološki konzervaciji in globalnem segrevanju, ocena resnosti grožnje lokalnemu okolju in svetu nasploh (Abdul-Muhmin, 2006).

Druga kategorija se nanaša na posameznikovo okolje in tako vključuje spremenljivke, kot so kultura, norme in socialni vpliv (Peattie, 2010; Xiao in dr., 2022). Kultura »lahko oblikuje odnos potrošnikov in nakupovalne navade zelenih izdelkov, ker vpliva na to, kako se ljudje obnašajo, razmišljajo in komunicirajo z drugimi« (Xiao in dr., 2022: 2042). Peattie (2010: 207) trdi, da »okoljske vrednote odražajo posebne kulturne tradicije« in da so te tradicije različne v različnih državah (Xiao in dr., 2022). Pomembno vlogo igrajo tudi mediji, ki so »osrednji akterji pri gradnji sodobne potrošniške kulture in s tem pri kakršnih koli potezah za ustvarjanje bolj trajnostne potrošniške kulture« (Peattie, 2010: 212).

Norme se nanašajo na prepričanja in vedenja, »za katera dojemamo, da so moralno pravilna ali kar bi morali storiti« (Peattie, 2010: 211), medtem ko vrednote predstavljajo temeljna prepričanja, ki odsevajo različne kulturne tradicije (Peattie, 2010). Določene altruistične in biosferične vrednote so močno povezane s trajnostnimi praksami (Tripathi in dr., 2016), medtem ko so egoistične (Tripathi in dr., 2016) in tudi mizoginistične (Zhao in dr., 2021) vrednote močno povezane z izrazito netrajnostjo potrošnje.

Pomemben je tudi socialni vpliv, opredeljen kot pritisk, katerega vir je pogosto lokaliziran na specifične osebe okoli nas (Xiao in dr., 2022). Socialni vpliv močno vpliva na našo kapaciteto za trajnostno potrošnjo, saj vpliva tako na neposredno željo kupovati trajnostne izdelke kot posredno na znanje, ki ga posameznik ima o tem, kakšni trajnostni izdelki so sploh na razpolago (Xiao in dr., 2022).

Načeloma lahko v sklopu zunanjih spremenljivk govorimo o treh: ceni trajnostnih izdelkov, naboru trajnostnih izdelkov in oglaševalnih strategijah (Liobikienė in dr., 2017). Nabor na primer pomeni, kateri izdelki so na razpolago. To je pomembno, ker lahko zeleni izdelki spadajo v različne kategorije, pomembne za različne družbene skupine. Liobikienė in drugi (2017) trajnostne produkte delijo v dve skupini, luksuzne dobrine in nujne dobrine, kakšne trajnostne izdelke podjetje proizvaja, pa vpliva na to, kdo lahko sodeluje v trajnostni porabi.

V nadaljevanju se bo ta članek izmed množice različnih spremenljivk, organiziranih v tri zgoraj razdelane skupine, bolj podrobno osredotočil na dva vidika, ki vplivata na trajnostno potrošnjo. Najprej bomo podrobneje razdelali ekonomske spremenljivke in pogledali, kako te vplivajo na trajnostno

potrošnja, nato pa bomo pod drobnogled postavili še vplive in načine oglaševanja trajnosti in trajnostne potrošnje.

Družbeni razred in trajnostna potrošnja

Kot prvo lahko pogledamo na ekonomski položaj. Raziskave ga opredelijo na številne načine, še najpogostejši pa je višina plače (Singh in dr., 2016). Na splošno lahko trdimo, da je ekonomski položaj med najpomembnejšimi spremenljivkami za sodelovanje v trajnostni potrošnji (Liobikienė in dr., 2017; Singh in dr., 2016), saj v številnih primerih odpravi cenovno nedostopnost sodelovanja v trajnostni potrošnji (Sharma, 2021), seveda pa to velja tudi v nasprotno smer, saj višji ekonomski položaj pogosto pomeni tudi višji vpliv na okolje (Peattie, 2010).

Za celovito razumevanje vplivov ekonomskih spremenljivk pa moramo pogledati tudi na družbeni razred. Trajnostno vedenje in specifično trajnostno usmerjena potrošnja sta v kolektivni zavesti skoraj vedno povezana z ljudmi višjega sloja, medtem ko je revščina povezana z neekološkim vedenjem (Pfeifer, 2011 v Beasy, 2019), saj večina institucij ne upošteva lokalne oblike znanja, trajnostno vedenje pa je omejeno samo na konvencionalne oblike korporativne participacije (Beasy, 2019). V tej raziskavi ne nameravamo slediti enakim predstavam, priznavanje njihovega obstoja pa je vseeno pomembno za popolno razumevanje trajnostne potrošnje.

V prejšnjem razdelku smo omenili, da je ozaveščenost eden izmed najpomembnejših faktorjev, ki prispevajo k trajnostnemu vedenju (Abdul-Muhmin, 2006; Liobikienė in dr., 2017). Pomembna sestavina ozaveščenosti je okoljsko znanje (Abdul-Muhmin, 2006; Singh in dr., 2016). Tukaj imajo ljudje višjih družbenih razredov izrazito prednost, saj imajo pogosto več priložnosti pridobiti dobro izobrazbo ter pogosteje participirajo v skupinah, v katerih je okoljska ozaveščenost pomembna tema (Sharma, 2021). Ljudje višjih razredov imajo tudi več priložnosti sledenja svetovnim novicam, kar pomeni, da so bolj ozaveščeni o globalnih okoljskih problemih, po drugi strani pa ravno ta ekonomska privilegirana osebam višjega sloja omogoča, da se izognejo številnim okoljskim težavam, ki se pojavljajo v bližnjem okolju (Ferguson in dr., 2021; Stern, 2003). Ljudje iz nižjih družbenih razredov so bolj direktno izpostavljeni tem problemom in se tako morajo z njimi soočiti skoraj vsakodnevno, kar pomeni, da so v tem smislu bolj ozaveščeni.

Višina cene vpliva na zmožnost in željo posameznikov, da sodelujejo v trajnostni potrošnji (Joshi in dr., 2015; Sharma, 2021), obenem pa ta deluje tudi kot signalizator kvalitete. Cena je močno povezana z ekonomskim položajem in družbenim razredom (Banerjee in dr., 1994; Chekima in dr., 2016), saj višje cene

ljudem z nižjim ekonomskim statusom onemogočajo sodelovanje v trajnostni potrošnji. Tu igra ključno vlogo kategorizacija trajnostnih izdelkov, ki so na razpolago. Zelene produkte lahko razdelimo na nujne in luksuzne dobrine (Liobikienė in dr., 2017), kar diktira, kdo lahko dostopa do izdelkov in kdo jih želi kupiti. Luksuzne dobrine so veliko bolj atraktivne ljudem višjega ekonomskega statusa (Liobikienė in dr., 2017), saj imajo več razpoložljivega dohodka, ki ga lahko porabijo na izdelkih, ki niso nujno potrebni za preživetje.

Trajnostni produkti so pogosto dražji od »navadnih« izdelkov (Liobikienė in dr., 2017), saj so videni kot statusni simboli (Sharma, 2021), kar pomeni, da so pogosto cenovno nedostopni ljudem nižjega ekonomskega statusa (Joshi in dr., 2015). Po drugi strani pa določene raziskave ugotavljajo, da je pripravljenost plačati višjo ceno za trajnostne produkte bolj odvisna od ozaveščenosti kot samega ekonomskega statusa (Peattie, 2010), tako da tudi tukaj večjo vlogo igra družbeni razred in ne samo ekonomski status.

Če govorimo o potrošnji, moramo omeniti tudi razliko v kvaliteti. Ljudje višjega ekonomskega statusa si lahko privoščijo tudi izdelke višje kvalitete, kar pomeni, da ti izdelki, specifično če govorimo o oblačilih, kozmetiki in različnih aparatih, ostanejo uporabni daljši čas (Sharma, 2021; Xiao in dr., 2022; Yan in dr., 2021). Nasprotno pa velja za osebe nižjega ekonomskega statusa, saj so prisiljene v nakup izdelkov slabše kvalitete, ki jih morajo hitreje tudi zamenjati, kar poviša njihov vpliv na okolje.

Pomemben je tudi sam proces odločanja med izdelki. Različne izdelke lahko kategoriziramo tudi po tem, kako dolgo ali premišljeno se ljudje odločajo za njihov nakup. V tem smislu lahko izpostavimo živila in kozmetiko, ki kot izdelki terjajo nizko stopnjo premisleka (Liobikienė in dr., 2017) in so tako lažje vključeni v bolj stresne in negotove rutine ljudi nižjega ekonomskega statusa, ki pogosto nimajo enake količine časa ali energije za dolge premišljene odločitve.

Trajnostni izdelki lahko služijo tudi kot orodje diferenciacije in asimilacije (Pybus in dr., 2022; Sharma, 2021; Yan in dr., 2021). »Kaj ljudje kupujejo ali ne kupujejo ter kako uporabljajo in se znebijo trajnostnih izdelkov, lahko odraža njihovo družbeno identiteto in jo signalizira drugim« (Xiao in dr., 2022: 2047). Skozi njih se ločimo od oseb, ki ne kupujejo trajnostnih izdelkov, in se povežemo s tistimi, ki so »ekološko ozaveščeni«. Ljudje višjih družbenih razredov pogosto kupujejo trajnostne izdelke in sodelujejo v trajnostnih praksah z eksplicitnim namenom, da se diferencirajo od oseb nižjega družbenega sloja (Peattie, 2010). Anantharaman (2018: 7) to predstavi na primeru kolesarjenja. Pri ljudeh nižjega sloja gre za dejavnost, ki je potrebna za njihovo življenje, ljudje višjega statusa pa kolesarijo, ker je to delovanje okolju prijazno. Tako pripadniki višjega sloja tukaj postavijo konceptualno mejo med sabo in nižjim slojem, čeprav oboji sodelujejo v kolesarjenju. Trajnostna potrošnja je na

ta način še najbolj privlačna srednjemu razredu, kot ga opredelijo Yan in drugi (2021), saj zanj služi eksplicitno v oba namena – kot sredstvo diferenciacije od nižjih slojev in asimilacije v svoj razred in kot povezava z višjimi razredi.

Oglaševanje trajnosti

Raziskave potrjujejo, da mediji igrajo pomembno vlogo pri konstrukciji sodobne potrošniške kulture (Peattie, 2010: 212), podatki o učinkovitosti oglaševanja pa so zelo mešani. Obstajajo raziskave, ki kažejo močne povezave med trajnostnim oglaševanjem in pripravljenostjo kupiti zelene izdelke (Sharma, 2021), pri katerih se velikokrat poudarja tudi pomen uporabe čustvenih odzivov (Zhao in dr., 2021). Hkrati pa vidimo raziskave, ki ugotavljajo ravno obratno, da »trajnostno oglaševanje ni imelo pomembnega vpliva na namero potrošnikov za nakup« (Liobikienė in dr., 2017: 114).

Zaradi večanja zanimanja za trajnost se podjetja prilagajajo na trajnostno proizvodnjo in znamčenje, saj jim izogibanje tega lahko predstavlja tveganje za nadaljnje poslovanje. Potreba po trajnostnih izdelkih naj bi v prihodnosti le še rasla. Zelene obljube morajo postati središče podobe znamke in morajo biti izpolnjene (Danciu, 2015).

Večina trajnostnih obljub oziroma trditev, ki se jih podjetja poslužujejo, spada v eno izmed naslednjih šestih kategorij po Carlsonu in drugih (1993):

| Vrsta obljube | Opis |
|---------------------|---|
| Usmerjene v produkt | Osredotočenost na trajnostne lastnosti produkta. |
| Usmerjene v proces | Trajnostne lastnosti same proizvodnje, distribucije, nastanka ... |
| Usmerjene v imidž | Organizacija je povezana z okoljevarstveno pobudo, ki ima splošno podporo. |
| Okoljsko dejstvo | Obljuba vsebuje resnično dejstvo. |
| Kombinacija | Vsebuje kombinacijo naštetih kategorij. |
| Drugo | Nič od naštetega, osredotoča se na komuniciranje obljube na drugačen način. |

Tabela 1: Kategorije trajnostnih obljub

V večini oglasov je močan poudarek na obljubah, ki so usmerjene v izdelek, kar kaže na to, da je fokus na razlagi prednosti, ki jih izdelek doprinese kupcu, in ne na samem procesu izdelave izdelka (Leonidou in dr., 2014).

Način komunikacije je lahko racionalen, čustven ali moralen, kar daje različno pobudo za trajnostni nakup. Dodatno se lahko določi še gonilna sila trditve, ki se lahko deli na ohranjanje planeta, živali, rastlin ali človeške blaginje (Leonidou in dr., 2014). Med podjetji in družbo obstaja družbena pogodba, ki organizacijam zagotavlja legitimnost, če uspešno zadovoljujejo pričakovanje družbe (Deegan in dr., 1996). Taktike komuniciranja se lahko delijo na:

- krepitev javne podobe – organizacije, ki se povezujejo s pozitivnimi družbenimi vrednotami, tako da prikažejo lastne dosežke, povezane z okoljevarstvenimi pobudami;
- izognitev – organizacije, ki preusmerjajo pozornost z določene problematike na druge nepovezane zadeve;
- zanikanje – organizacije, ki zavračajo obtožbe in zanikajo odgovornost za škodljive posledice poslovanja (Cho, 2009).

Potrošniki imajo zase nižje standarde kot za trajnostne znamke, saj pričakujejo, da znamka izpolni vse svoje obljube glede okoljskih koristi (Danciu, 2015), vseeno pa je »greenwashing« pogost. Raziskave kažejo veliko prisotnost lažnih trditev; v analizi Lauren Baum (2012) je bilo zavajajočih kar 75 % obljub. Izogibanje lažnim trditvam je koristno za podjetje, saj pripomore k zmanjšanju nezaupanja med potrošniki, kar ima pozitivne vplive na nakupno vedenje strank (Leonidou in dr., 2014).

Znamkam in načinu, kako jih potrošniki zaznavajo, pripomore tudi uporaba motivov narave, ki sprožijo pozitiven čustveni odziv, saj je okoljevarstvena težnja pogosto prepletena z občutki ljubezni do narave (Schmuck in dr., 2018).

Empirični del

Metodologija

Za zbiranje podatkov je bil uporabljen kvalitativni pristop preko poglobljenih fokusnih skupin. Raziskava je bila izvedena s priložnostnim vzorcem 14 oseb, ki so bile razporejene v tri skupine, pri čemer je bila pozornost usmerjena na to, da so bile fokusne skupine med sabo tem bolj raznolike. V prvi fokusni skupini je sodelovalo pet članov: dva v partnerski zvezi, dva moška, oba pod 35 let, in tri ženske, pri čemer sta dve bili starejših let. Med temi so bili en študent računalništva in štirje zaposleni, večina se je uvrstila v nižji srednji razred, poistovetili

pa so se tudi z delavskim razredom. Druga skupina je bila sestavljena iz petih oseb: en moški in štiri ženske, dve mlajših in trije starejših let, vsi zaposleni v različnih administrativnih in strokovnih pozicijah, vsi sodelujoči razen ene pa so se označili kot pripadniki višjega srednjega razreda. Slednja se ekonomsko ni točno opredelila, je pa nakazala, da se ni poistovetila z ostalimi. Tretja skupina je bila sestavljena iz štirih članov, dveh moških in dveh žensk. Med njimi je bil še najmanjši razkorak po družbenem razredu; dva študenta in dve zaposleni, vendar vsi iz nižjega srednjega razreda.

Raziskovalec je fokusno skupino začel na osnovi prej pripravljenega polstrukturiranega vprašalnika. Ta je bil razdeljen na sedem sklopov: pet, ki so naslavljali tematiko raziskave, uvod in zaključek. Prvi sklop je naslavljala osnovne opredelitve o tem, kaj trajnost pomeni, drugi je obravnaval vprašanja okoljskega zavedanja, tretji je naslavljala individualne socialne in zunanje spremenljivke pri trajnostnem vedenju, četrti se je specifično osredotočil na ekonomske spremenljivke, peti pa na osebne izkušnje trajnostnega nakupovanja in oglaševanja. Vprašalnik je bil zasnovan tako, da je lahko vsak raziskovalec po lastni presoji prosto prehajal po različnih sekcijah in se prilagodil odgovorom vsake fokusne skupine ter pustil tudi prostor za dodatna vprašanja. Fokusne skupine so potekale preko aplikacije ZOOM, trajale so približno eno uro in so (razen krajših tehničnih težav na začetku prve skupine, ki so bile zelo hitro odpravljene) potekale brez težav.

Analiza fokusnih skupin

Analiza fokusnih skupin je pokazala, da večina sodelujočih gleda na trajnost kot okoljevarstveno prakso, ki vključuje neonesnaževanje, ohranjanje narave in surovin, ali na splošno, da je namen dolgotrajno ohranjanje in vzdrževanje produktov, sam koncept trajnostne potrošnje pa jim je bil manj blizu in ga ne poznajo najbolje, velikokrat zaidejo s teme trajnostne potrošnje nazaj na samo trajnost. Trajnostno in okolju prijazno so močno povezovali z zdravjem, še posebej hrano, ki mora biti domača, eko in podobno. Glede ekološkega zanimanja je večina intervjuvancev pokazala, da se zavedajo predvsem lokalnih in delno tudi globalnih ekoloških problemov.

Intervjuvanci so izpostavili tudi lastne navade, tako v pozitivnem kot negativnem smislu. Navade, kot sta vožnja avtomobila in rutinsko nakupovanje, so tako pogosto omenjali kot ovire, ki jim preprečujejo, da bi bili bolj trajnostni. Večina intervjuvancev je omenila vsaj nekaj slabih navad in jih tudi karakterizirala kot nezaželene, samo eden izmed intervjuvancev pa je lastnim netrajnostnim navadam pripisal nevtralno vrednost.

Glede socialnih faktorjev je večina intervjuvancev priznavala vpliv kulture, na bolj ali manj eksplicitne načine. Posebej močan je bil vpliv norm. Določeni intervjuvanci so v sferi norm izpostavljali tudi državne reforme in zakonske ukrepe kot rešitev za boljšo prihodnost. Večina intervjuvancev je zanimala, da čutijo zunanjo težnjo k trajnostnemu vedenju, določeni pa so dodali, da čutijo notranji pritisk, kar lahko znova kaže na moč skupnih vrednot in ekološke oza-veščenosti. Vseeno pa vsaj v tem aspektu vsi intervjuvanci niso čutili socialne-ge pritiska, zaradi katerega bi se vedli bolj trajnostno. Rezultat je bil pomenljivo drugačen v drugi skupini intervjuvancev, saj so ti našli kar nekaj socialnih pritiskov, ki vplivajo na njihovo odločanje.

Ekonomski faktorji

Glede vpliva ekonomskih spremenljivk raziskava potrjuje, da ljudje višji družbeni razred povezujejo s trajnostnim vedenjem. Pripadniki vseh treh skupin so se med sabo strinjali, da ljudje višjih družbenih razredov bolj pazijo na trajnostno potrošnjo, zanimive pa so bile druge karakteristike, ki so jih vezale v to prepričanje. Trajnostnega vedenja tudi niso povezovali preprosto z višjim ekonomskim statusom, kot to ponazori Matevžev komentar:

Matevž: Ja, jaz bi rekel tako, da je odvisno od posameznikov, odvisno tudi od tega, kako so nas vzgajali. In lahko si najde verjetno nešteto primerov, da je ena premožna družina, ni razgledana, ker se je na hitro obogatila. Kupuje še vedno slabše izdelke kakor ena družina, k se je mogoče nečesa, pač, kako bi rekel, ne vem, ne kupuje, ne kupuje dragih oblačil in dragih, ne vem, avto, ampak da pa na sebe in na izdelke in na suplemente in je zdravo, tako da ...

Načeloma so bili sodelujoči mnenja, da so revni ljudje manj trajnostno angažirani, so pa pri tem izpostavili tudi, da trajnostna potrošnja za revnejše posameznike pogosto ni dostopna. V skupinah, ki so vključevale posameznike nižjega srednjega sloja, so ti podali tudi konkretne primere lastnih izkušenj.

Aleks: ... Pač vedno probaš čim bolj, čim ceneje priti čez mesec, pa tudi pol kasneje. Seveda gledaš na ceno, ampak se mi zdi, da bi morali bolj delati na tem, da bi pač neke nove metode oziroma da bi pač izboljšali te metode, da bi bilo čimbolj cenovno primerljivo, ker pač do določene mere bi lahko bilo še celo ceneje kot normalna proizvodnja ...

Glede norm je bila druga skupina edina, ki je postavila kakršno koli moralno dolžnost glede trajnostnega vedenja, medtem ko sta ga ostali skupini sicer podpirali, vendar sta bili veliko bolj nepripravljeni osebe, ki se vedejo netrajnostno, označiti kot nemoralne. Razlika je bila tudi v tem, komu so sodelujoči pripisovali odgovornost za trajnostno vedenje. Druga skupina je to aktivnost videla kot lastno odgovornost, ostali skupini pa sta večji del odgovornosti prenesli na višje sloje.

Na splošno sodelujoči trajnostnih izdelkov niso videli kot statusnih simbolov. Zanimiva je jukstapozicija druge fokusne skupine s prvo in tretjo, saj je bila ta skupina edina, v kateri so intervjuvanci eksplicitno izrazili, da je razlog oseb za nakupovanje trajnostnih izdelkov diferenciacija ali ločitev od večine, kar postane še bolj pomembno, če dodamo mnenje iz iste skupine, da bi ljudje višjega ekonomskega statusa morali služiti kot zgled tistim, ki prihajajo iz nižjega.

Skupini iz nižjega srednjega razreda sta pri vprašanju, ali poznajo cenovno dostopne načine trajnosti, lahko našteali kar nekaj različnih praks, ki so trajnostne, čeprav ne vključujejo visokih stroškov. Druga skupina pa je tukaj naletela na težave, saj se večina ni spomnila nobenih načinov, na katere trajnostna potrošnja ne bi bila dostopna. Posamezniki iz nižjih slojev so na enak način tudi slabše ocenjevali svojo sposobnost aktualizirati dejanske spremembe in tako bili manj pripravljeni sodelovati v trajnostni potrošnji kot posamezniki višjih slojev.

Oglaševanje

Sodelujoči so seznanjeni s konceptom trajnosti in trajnostnih izdelkov. Lastnosti, ki jim jih pripisujejo, so možnost ponovne uporabe, lokalna pridelava, okolju prijazna produkcija, možnost recikliranja, servisiranje in vzdržljivost. Omenili so tudi, da zeleni izdelki nosijo certifikate in dokazila, za katera verjamejo, da se mora uvesti strožji nadzor. Na trajnost so najbolj pozorni pri nakupovanju hrane, le malo pa jih ve našteji vsaj eno trajnostno znamko.

Do korporativnih obljub o trajnosti so nezaupljivi, a ne popolnoma. Razlog za trajnostno znamčenje se je pripisoval večji konkurenčni prednosti in izboljšanju ugleda organizacije ter percepcije potrošnika. Znamkam, ki so se jim morda prej zdele trajnostne, z leti manj zaupajo. Omenila se je možnost, da trajnostna naravnost podjetij izhaja iz osebnih prepričanj vodij korporacij, a je bila ta v manjšini, večinsko prepričanje pa je bilo, da se trajnost uporablja kot marketinška taktika in da velike korporacije spodbujajo potrošnja z namenom povečanja profita. Kljub temu pa oznaki trajnosti vseeno pripisujejo večjo vrednost. Povprečno so bile vse fokusne skupine pripravljene plačati več za trajnostne iz-

delke, kar pomeni, da vsaj na neki točki verjamejo v verodostojnost oznake. Pomembna je tudi samoocena moči trajnostnega oglaševanja, saj so se vsi označili kot odporni proti vplivu trajnostnih oznak.

Cvetka: Ja, pri prehrani, bom rekla, je kar nekaj teh, ne, ko se mogoče jaz niti osebno ne zavedam, ko kupim, pa potem sem bolj pozorna, doma pa vidim, aha, pa saj ima v bistvu oznako, da je biološko, da je zeleno, ampak zdaj tak na hitro se res ne bi spomnila nobenega.

Enako prepričanje imajo glede trajnostnega oglaševanja, za katerega trdijo, da ga opažajo, vendar pa ga ne vidijo kot nekaj, kar ima močan vpliv na njih. Vse skupine vseeno pripisujejo velik pomen trajnostnemu delovanju kot temeljni sestavini zagotavljanja boljše prihodnosti, pri čemer največji del tega delovanja pripisujejo trajnostni potrošnji. V veliko primerih se vpliv oglasov premesti na kulturne vplive. Veliko jih je kot problem za trajnost izpostavilo potrošniško kulturo, določeni pa so problem našli v kapitalizmu samem. Tudi med svojimi rešitvami so poudarjali pomen vzgoje boljše generacije in spremembo kulturnih vrednot, vendar pa so kulturne usmeritve omenjali tudi kot faktor, ki omejuje trajnost trenutnega prebivalstva.

Omejitve

Kot prvo lahko kot možno omejitev omenimo dejstvo, da so bile fokusne skupine zasnovane na priložnostnem vzorcu, ki je bil ustvarjen na podlagi sekundarnih povezav obeh raziskovalcev. Fokusne skupine so bile vseeno organizirane na način, ki bi minimiziral ta problem, saj je vsak raziskovalec intervjuval večino oseb, ki jih je priskrbel drugi raziskovalec, vendar pa ta delitev vseeno ni bila popolna. Poleg tega je bila raziskava zaradi priložnostnega vzorca omejena tudi v tem, katere perspektive so bile zastopane znotraj pogovorov, zato predlagamo, da nadaljnje raziskave poskušajo vključiti tudi perspektive različnih družbenih skupin.

Zaključek

Če povzamemo svoje ugotovitve glede osnovnih karakteristik, lahko povemo, da naši rezultati večinoma zrcalijo že obstoječe ugotovitve z nekaj pomembnimi dodatki. Raziskava je pokazala, da je večina posameznikov seznanjena s konceptom trajnosti in da znajo argumentirati, zakaj se jim trajnost zdi pomembna, prav tako pa znajo identificirati lastna in tuja trajnostna vedenja.

Pomembna ugotovitev je, da ljudje sami sebe v veliki meri označujejo za trajnostne in to vidijo kot odliko. Kljub zanikanju, da imajo trajnostne odločitve moralno vrednost, implicitno označujejo trajnostna vedenja kot dobra, netrajnostna pa kot slaba. Trajnostno potrošnjo vidijo kot nekaj, kar ima korist za potrošnika, najpogosteje, da je bolj zdravo. To je potencialno lahko povezano s tem, da večino oblik trajnostnega vedenja pripisujejo individualnim dejanjem, ne pa aktivni spremembi sistema.

Glede ekonomske intersekcije lahko trdimo, da obstaja predstava, da so prakse, ki jih lahko označimo kot trajnostne, bolj dostopne ljudem višjega ekonomskega statusa. Večina se je strinjala, da trajnostno vedenje vsaj delno vidijo kot breme, glede omejitev trajnostne potrošnje jih je kar nekaj izpostavilo faktorje, kot sta čas in cena, večina participantov pa je delila tudi mnenje, da so bogatejši povprečno bolj izobraženi, kar jim daje več informacij in izboljša zanimanje za trajnostno potrošnjo.

Ljudje višjega sloja nimajo samo večje zmožnosti sodelovati v trajnosti, temveč do tega čutijo tudi večji pritisk, do takšne točke, da trajnostna potrošnja za njih lahko predstavlja moralno dolžnost in pričakovanje, kar ne velja za osebe nižjega sloja. Zadnja trditev, ki jo lahko izpeljemo iz analize vpliva ekonomskih spremenjivk, je, da te ne vplivajo samo na posameznikovo stopnjo interesa za trajnostno potrošnjo, temveč temeljno spremenijo, kaj posamezniki kot trajnostno potrošnjo razumejo in kakšne možnosti vidijo za lastno trajnostno delovanje.

Ko pride do oglaševanja in drugih marketinških praks, je pomembno poudariti, da sodelujoči trdijo, da v svojem življenju opažajo trajnostne trende na tem področju, ampak trdijo tudi, da oglaševanje na njih ne vpliva, temveč da njihove trajnostne prakse izhajajo iz drugih motivacij. Oglaševanju ne pripisujejo velike moči oziroma verjamejo, da so nanj imuni.

Zeleni izdelki so dojeti kot nekaj, kar nima slabega vpliva na okolje, sama proizvodnja je sekundarni pomislek. Obljube korporacij glede trajnosti vidijo kot nezanesljive in zavajajoče, torej imajo potrošniki nizko zaupanje v organizacije. Obstaja prepričanje, da je zeleno znamčenje le taktika za vabo potencialnih strank k nakupu.

Glede trajnostnih izdelkov kot statusnih simbolov lahko povemo, da nihče pri sebi ni označil statusne vrednosti kot motivacije za trajnostno nakupovanje,

omenili pa so razkazovanje lastnega statusa ali moralne superiornosti kot eno izmed motivacij za trajnostno nakupovanje drugih.

Literatura

- Abdul-Muhmin, Alhassan (2007): Explaining consumers' willingness to be environmentally friendly. *International Journal of Consumer Studies* 31: 237–247. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2006.00528.x> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Anantharaman, Manisha (2018): Critical sustainable consumption: a research agenda. *Journal of Environmental Studies and Sciences* 8: 553–561. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s13412-018-0487-4> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Banerjee, Bobby in McKeage, Kim (1994): How Green Is My Value: Exploring the Relationship Between Environmentalism and Materialism. *NA – Advances in Consumer Research* 21: 147–152. Dostopno na: <https://doi.org/10.4236/jss.2015.310013> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Baum, Lauren (2012): It's Not Easy Being Green... Or Is It? A Content Analysis of Environmental Claims in Magazine Advertisements from the United States and United Kingdom. *Environmental Communication* 6(4): 423–440. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/17524032.2012.724022> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Beasy, Kim (2020): Interpretations of sustainability beyond the middle class. *Australian Journal of Environmental Education* 36(3): 246–263. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/aee.2019.25> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Budinsky, Jennifer in Bryant, Susan (2013): »It's Not Easy Being Green«: The Greenwashing of Environmental Discourses in Advertising. *Canadian Journal of Communication* 38(2): 207–226. Dostopno na: <https://doi.org/10.22230/cjc.2013v38n2a2628> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Carlson, Les, Grove, Stephen in Kangun, Norman (1993): A Content Analysis of Environmental Advertising Claims: A Matrix Method Approach. *Journal of Advertising* 22(3): 27–39. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/00913367.1993.10673409> (Pridobljeno 24. november 2024).

- Chekima, Brahim, Wafa, Syed Azizi, Wafa, Syed, Khalid, Igau, Oswald, Aisat, Chekima, Sohaib in Sondoh, Stephen Laison (2016): Examining green consumerism motivational drivers: does premium price and demographics matter to green purchasing? *Journal of Cleaner Production* 112(4): 3436–3450. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.09.102> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Cho, Charles (2009): Legitimation Strategies Used in Response to Environmental Disaster: A French Case Study of Total SA's Erika and AZF Incidents. *European Accounting Review* 18(1): 33–62. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/09638180802579616> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Danciu, Victor (2015): Successful Green Branding, a New Shift in Brand Strategy: Why and how it works. *Romanian Economic Journal* 18(56). Dostopno na: <https://EconPapers.repec.org/RePEc:rej:journl:v:18:y:2015:i:56:p:47-64> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Deakin, Elizabeth (2001): *Sustainable Development and Sustainable Transportation: Strategies for Economic Prosperity, Environmental Quality, and Equity*. UC Berkeley: Institute of Urban and Regional Development. Dostopno na: <https://escholarship.org/uc/item/Om1047xc> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Deegan, Craig in Rankin, Michaela (1996): Do Australian companies report environmental news objectively? *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 9(2): 50–67. Dostopno na: <https://doi.org/10.1108/09513579610116358> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Fankhauser, Sam (2016): Adaptation to climate change. *Annual Reviews of Resource Economics* 9: 209–230. Dostopno na: <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-100516-033554> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Ferguson, Lauren, Taylor, Jonathon, Zhou, Ke, Shrubsole, Clive, Symonds, Phil, Davies, Mike in Dimitroulopoulou, Sani (2021): Systemic inequalities in indoor air pollution exposure in London, UK. *Buildings & cities* 2(1): 425–448. Dostopno na: <https://doi.org/10.5334/bc.100> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Javernik, Pina, Podnar, Klement in Jančič, Zlatko (2011): Etične percepcije potrošnikov v viralnem marketinškem komuniciranju. *Akademija MM* 10(17): 13–25. Dostopno na: <http://www.dlib.si/?urn=urn:nbn:si:doc-mrkqahyw> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Joshi, Yatish in Rahman, Zillur (2015): Factors Affecting Green Purchase Behaviour and Future Research Directions. *International Strategic Management Review* 3(1–2): 128–143. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.ism.2015.04.001> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Kemper, Joya in Ballantine, Paul (2019): What do we mean by sustainability marketing? *Journal of Marketing Management* 35(3–4): 277–309. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/0267257X.2019.1573845> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Koklič Kos, Mateja, Golob, Urša, Podnar, Klement in Žabkar, Vesna (2019): The interplay of past consumption, attitudes and personal norms in organic food buying. *Appetite* 137: 27–34. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2019.02.010> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Leonidou, Leonidas, Leonidou, Constantinos, Hadjimarcou, John in Lytovchenko, Irina (2014): Assessing the greenness of environmental advertising claims made by multinational industrial firms. *Industrial Marketing Management* 43(4): 671–684. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2014.02.003> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Liobikienė, Genovaitė in Bernatoniene, Jurga (2017): Why determinants of green purchase cannot be treated equally? The case of green cosmetics: Literature review. *Journal of Cleaner Production* 162: 109–120. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.204> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Miltin, Diana (1992): Sustainable Development: Guide to the Literature. *Environment and Urbanization* 4(1): 111–124. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/095624789200400112> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Mishra, Pavan in Sharma, Payal (2014): Green marketing: Challenges and opportunities for business. *BVIMR Management Edge* 7(1). Dostopno na: <https://ierj.in/journal/index.php/ierj/article/view/1042> (Pridobljeno 24. november 2024).

- Parris, Thomas in Kates, Robert (2003): Characterizing and Measuring Sustainable Development. *Annual Review of Environment and Resources* 28: 559–586. Dostopno na: <https://doi.org/10.1146/annurev.energy.28.050302.105551> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Peattie, Ken (2010): Green Consumption: Behavior and Norms. *Annual review of environment and resources* 35: 195–228. Dostopno na: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-032609-094328> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Portney, Kent (2015): *Sustainability*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Pybus, Katie, Power, Madeleine, Pickett, Kate in Wilkinson, Richard (2022): Income inequality, status consumption and status anxiety: An exploratory review of implications for sustainability and directions for future research. *Social Sciences & Humanities Open* 6(1). Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.ssho.2022.100353> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Schmuck, Desirée, Matthes, Jörg in Naderer, Brigitte (2018): Misleading Consumers with Green Advertising? An Affect–Reason–Involvement Account of Greenwashing Effects in Environmental Advertising. *Journal of Advertising* 47(2): 127–145. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/00913367.2018.1452652> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Schulz, Christian in Bailey, Ian (2014): The green economy and post-growth regimes: Opportunities and challenges for economic geography. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 96(3): 277–291. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/geob.12051> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Sharma, Ajai Pal (2021): Consumers' purchase behaviour and green marketing: A synthesis, review and agenda. *International Journal of Consumer Studies* 45: 1217–1238. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/ijcs.12722> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Singh, Manvendra Pratap in Tripathi, Avinash (2016): Determinants of sustainable/green consumption: a review. *International Journal of Environmental Technology and Management* 19(3/4): 316–358. Dostopno na: <https://doi.org/10.1504/IJETM.2016.10003118> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Stern, Rachel (2003): Hong Kong haze: Air Pollution as a Social Class Issue. *Asian Survey* 43(5): 780–800. Dostopno na: <https://doi.org/10.1525/as.2003.43.5.780> (Pridobljeno 24. november 2024).
- WORLD COMMISSION ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT (1987): *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford. Dostopno na: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Xiao, Jing, Yang, Zhi, Li, Zhen in Chen, Zhi (2023): A review of social roles in green consumer behaviour. *International Journal of Consumer Studies* 47(6): 2033–2070. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/ijcs.12865> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Yan, Li, Keh, Hean Tat in Chen, Jiemiao (2021): Assimilating and Differentiating: The Curvilinear Effect of Social Class on Green Consumption. *Journal of Consumer Research* 47(6): 914–936. Dostopno na: <https://doi.org/10.1093/jcr/ucaa041> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Zhao, Ziyue, Gong, Yuanchao, Li, Yang, Zhang, Linxiu in Sun, Yan (2021): Gender-Related Beliefs, Norms, and the Link With Green Consumption. *Frontiers in Psychology* 12. Dostopno na: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.710239> (Pridobljeno 24. november 2024).
- Zhuang, Wencan, Luo, Xiaoguang in Riaz, Muhammad Usman (2021): On the Factors Influencing Green Purchase Intention: A Meta-Analysis Approach. *Frontiers in Psychology* 12. Dostopno na: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.644020> (Pridobljeno 24. november 2024).

Trajnostna kozmetika med prakso in teorijo

Abstract

Sustainable Cosmetics Between Practice and Theory

The article discusses environmental issues, of which the cosmetics industry bears a large part. In regards to that, cosmetics that are based on sustainability throughout their whole life cycle have been in development for a while now, yet its progress is not as far along so as to become the new norm. The objective is mainly to present the level of its development and the main obstacles in said life cycle and in consumer behaviour that are preventing it from achieving said goal. Social marketing is presented as an effective tool when it comes to changing consumer behaviour, yet it's not the only factor in its success. When analyzing the sustainable life cycle of a cosmetic product, two main issues stand out: problems with ingredients and packaging. Analyzing consumer behaviour when it comes to not-buying such products, resistance to higher prices, inability to separate between titles green, organic and sustainable, as well as for the consumer harder to obtain information about the product's impact on the environment can be observed. Sustainable cosmetics can be expected as part of everyday life in the near future as consumers as well as companies have shown a great interest in it. However, there is still a need for technology to be developed to achieve the expectations.

Keywords: sustainable cosmetics, life cycle, social marketing, consumerism, obstacles of purchase

*Iva Špilak is a student of sociology at the Faculty of Social Sciences.
E-mail: iva.spilak2002@gmail.com.*

*Anja Drnovšek is a student of the Faculty of Pharmacy, University of Ljubljana.
E-mail: anja.drnovsek51@gmail.com.*

Both of them share a common interest in cosmetology and different social issues, such as the environmental crisis, of which a large part represents the cosmetic industry.

Povzetek

Članek se dotika okoljske problematike, za katero je eden izmed glavnih krivcev kozmetična industrija. V zvezi s tem se je začela razvijati kozmetika, ki temelji na trajnosti skozi vse faze življenjskega cikla, vendar ta še ni dodobra razvita. S pregledom literature članek poskuša odgovoriti na vprašanje, ali se trajnostna kozmetika dovolj hitro razvija, da bi lahko postala norma za kozmetiko. Cilj je predvsem ugotoviti, kako zelo je ta razvita ter kaj so glavne ovire v življenjskem ciklu in potrošnikovem vedenju, ki ji preprečujejo, da bi postala norma za kozmetiko. Predstavljen je pomen socialnega marketinga, ki se je izkazal za učinkovitega pri spreminjanju potrošnikovega vedenja, ni pa edini dejavnik, ki lahko vpliva na uspešnost trajnostne kozmetike. Ob analizi življenjskega cikla trajnostne kozmetike sta bili zaznani predvsem problematiki s sestavinami in embalažo, v katero je kozmetična formula zapakirana. Ob analizi potrošnikovega vedenja za (ne)nakup trajnostnega kozmetičnega izdelka so bili zaznani občutljivost za višje cene tovrstnih izdelkov, posameznikovo neločevanje med pojmi zeleno, organsko in trajnostno ter potrošnikom težko dostopni podatki o vplivu izdelka na okolje. Trajnostna kozmetika se v prihodnosti lahko pričakuje kot del vsakdana, saj se zanjo zanimajo tako potrošniki kot tudi podjetja, le tehnologija v procesu proizvodnje se mora dovolj razviti, da lahko izpolni vsa pričakovanja.

Ključne besede: trajnostna kozmetika, življenjski cikel, socialni marketing, potrošnja, ovire nakupa

Iva Špilak je študentka sociologije na Fakulteti za družbene vede.

E-mail: iva.spilak2002@gmail.com.

Anja Drnovšek je študentka farmacije na Fakulteti za farmacijo na Univerzi v Ljubljani.

E-mail: anja.drnovsek51@gmail.com.

Povezujeta ju ljubezen do kozmetologije in zanimanje za razne družbene problematike, kot je na primer podnebna kriza, h kateri v veliki meri prispeva tudi kozmetična industrija.

Uvod

V zadnjem času je veliko govora o globalnih podnebnih spremembah in raznih problematikah okolja, ki pestijo današnjo družbo ter ogrožajo življenje prihodnje generacije. »To niso le promet, tekstilna industrija in živinoreja, temveč tudi kozmetična industrija, ki se je ljudje zaradi medijev, potrebe po doseganju lepotnih idealov in dobrih marketinških strategij vse več poslužujejo. Tako je kozmetična industrija ena izmed vodilnih, ko pride do onesnaževanja okolja« (Rocca in dr., 2022: 1).

Ob tem večina ljudi pomisli na kozmetične sestavine, ki niso okolju prijazne, ter na vso plastično embalažo, ki jih obdaja. Vendar pa posledice, ki jih kozmetična industrija predstavlja okolju, segajo veliko globlje. Prvi problem je že sama pridelava potrebnih sestavin, saj ta lahko prispeva k njegovemu onesnaženju. Seveda ne gre pozabiti na transport, ki je prisoten v vseh fazah življenjskega cikla kozmetičnega izdelka, na samo uporabo slednjega s strani potrošnika in na (ne)zmožnost ponovne uporabe kozmetičnega izdelka ali njegovega recikliranja (Rocca in dr., 2022: 7–10).

Zaradi vse večje ozaveščenosti ljudi o okoljskih težavah, ki pestijo naš planet, in posledično njihovega interesa za nakup bolj zelenih in trajnostnih izdelkov ter interesa podjetij, ki v svoje delovanje poskušajo implementirati vse več trajnostnih praks, bova v članku s pomočjo sekundarne analize aktualne strokovne literature z različnih področij, med drugim sociologije, farmacije, kozmetologije in ekologije, poskušali odgovoriti na vprašanje, ali se razvoj trajnostne kozmetike razvija dovolj hitro, da bi ta lahko postala norma in posledično zadovoljevala potrebe sodobnega prekomernega potrošništva. V sklopu tega se članek v nadaljevanju osredotoča predvsem na ovire glede sestavin in embalaže, s katerimi se kozmetična industrija najbolj sooča, ko pride do trajnosti.

Kozmetični izdelek je v nadaljevanju članka definiran po definiciji Evropskega parlamenta in Sveta iz uredbe (ES) št. 1223/2009 z dne 30. novembra 2009 o kozmetičnih izdelkih:

Kozmetični izdelki lahko vključujejo kreme, emulzije, losjone, gele in olja za kožo, obrazne maske, obarvane podlage (tekočine, paste, prah), pudre za ličenje, pudre za po kopanju, pudre za higieno telesa, toaletna mila, dezodorante, mila, parfume, toaletne vodice in kolonjsko vodo, pripravke za kopeli in prhanje (soli, pene, olja, gele), depilatorje, dezodorante in izdelke proti potenju, barvila za lase, izdelke za kodranje, ravnanje in fiksiranje las, lasne utrjevalce, izdelke za pranje las (losjone, suhe šampone, šampone), lasne regeneratore (losjone, kreme, olja), izdelke za britje (kreme, pene, losjone), ličila in izdelke za odstranjevanje ličil,

izdelke za nanašanje na ustnice, izdelke za nego zob in ustne votline, izdelke za nego in barvanje nohtov, izdelke za zunanjo intimno higieno, izdelke za sončenje, izdelke za porjavitev brez sončenja, izdelke za beljenje kože ter izdelke proti gubam.

Trajnostna potrošnja in socialni marketing

Trajnostna potrošnja je »uporaba storitev in povezanih izdelkov, ki ustrezajo osnovnim potrebam in prinašajo boljše kakovost življenja ob minimalni uporabi naravnih virov in strupenih materialov ter emisij odpadkov in onesnaževalcev v življenjskem ciklu storitve oz. izdelka, da ne bi ogrozili potrebe prihodnjih generacij« (Nagypál in dr., 2015: 208). Taka vrsta potrošnje ima dva glavna cilja: 1) zmanjšanje obsega potrošnje dobrin in spreminjanje potrošniških navad, vzorcev potrošnje ter 2) doseči trajni vrednostni sistem, ki bi temeljil na trajnosti (Nagypál in dr., 2015: 209).

Trajnostna potrošnja se kaže v različnih kategorijah posameznikove potrošnje in življenjskega stila. Skozi potrošnjo oseba ustvarja lastno identiteto, vendar koncepta potrošnik ne smemo zamenjati z izrazom trajnostni porabnik (Podnar, 2019: 13). Pri potrošniku gre za posameznika, ki kupuje ali uporablja storitve, ki so mu ponujene na trgu, iz golega razloga zadovoljevanja lastnih potreb, medtem ko trajnostni porabnik svojo identiteto ustvarja skozi (ne)potrošnjo, čeprav je del potrošne kulture (Podnar, 2019: 13). Gre za družbeno odgovornega posameznika, ki je potencialni vir moči vpliva za doseganje nujnih okoljskih sprememb (Podnar, 2019: 13).

Trajnostni razvoj je mogoče doseči le, če porabniki ponotranjijo ideologijo trajnostnega razvoja, se temu primerno začnejo obnašati v svojih vsakodnevnih praksah in posledično pod vprašaj postavljajo trenutno stanje potrošniške kulture. Ker se marketing odziva na potrebe in zahteve porabnikov z željo, da bi dvignil potrošnjo in ustvaril dobiček, imajo porabniki največjo moč, da ustvarijo pritisk, da se slednji preusmeri k trajnosti. Seveda pa doseganje trajnosti pri porabnikih ni enostavno; potrebna sta stalno prizadevanje različnih družbenih akterjev in strok za okoljsko in družbeno ozaveščenost porabnikov ter tudi popularizacija same ideje o trajnostni naravnosti (Podnar, 2019: 17–18).

Ravno ta potencial ima socialni marketing, imenovan tudi marketing družbenih sprememb. Kot namiguje samo ime, gre za »uporabo marketinških tehnik, postopkov in orodij, katerih namen je vplivanje na prostovoljno vedenje različnih deležnikov za izboljšanje kakovosti njihovega lastnega življenja in življenja

celotne družbe« (Podnar, 2019: 18). Gre za intradisciplinaren pristop, ki omogoča poglobljeno razumevanje številnih družbenih problemov, od teh, ki so opazni na ravni posameznikovega vedenja, do problemov, ki zadevajo celotno svetovno prebivalstvo (Kamin, 2016: 191). Oblikuje programe za naslavljanje posameznikov, lokalnih skupnosti, političnih struktur itd. z namenom spreminjanja vedenja ljudi v smeri trajnostnih pozitivnih sprememb, za oblikovanje programa pa je pomembno razumevanje razsežnosti problema, ki lahko sega od posameznika do strukturnih ravni družbe (Kamin, 2016: 192). Socialnomarketinški pristop je usmerjen v končne uporabnike, zato je osnovni korak pristopa usmerjen k razumevanju družbenega problema na način, kot ga vidijo in doživljajo različne skupine ljudi (ibid.). Zato ni nujno, da bo le informiranje ljudi o pomenu trajnostne kozmetike vodilo do spremembe v njihovem vedenju, če na primer dejanski problem tiči v cenovni nedostopnosti trajnostnih izdelkov.

Pri načrtovanju intervencij za promocijo izbranega vedenja v določeni družbi se socialni marketing opira na razne teorije, ki pojasnjujejo vedenje ljudi (ibid.). Ena od teorij je tudi teorija kapitala, saj se socialni marketing neposredno vključuje v kulturni kapital posameznikov, ki se nanaša na simbolne in informacijske vire ljudi za svoje delovanje, ki jih pridobijo in akumulirajo s socialnimi interakcijami in učenjem v različnih družbenih razmerah, s katerimi se srečujejo (Kamin in Anker, 2014: 95). Na primeru teorije kapitala je razvidno, kako pomembna sta poznavanje problema in oblikovanje pravilnega modela intervencije za izboljšanje stanja, saj ob neupoštevanju izhodišč in virov, s katerimi razpolagajo ljudje, vplivamo tam, kjer so problemi najmanjši, oziroma bodo priporočilom sledili tisti, ki problema sploh nimajo (Kamin, 2016: 202).

Motivi, ki potrošnika ženejo k nakupu trajnostnih izdelkov, so kulturni, tržni, osebni ali kombinacija vseh treh (Rocca in dr., 2022: 5). Vedenjski odzivi potrošnika pri odločanju glede tega, kateri izdelek, kje in kdaj ga kupiti in po kakšni ceni, so odvisni od njegovih odločitev in psiholoških dejavnikov, kot so zaznavanje, motivacija, odnos in učenje. Na te vplivajo razni zunanji dražljaji (npr. okolje in trženje), kulturni in družbeni dejavniki (npr. kultura, družbeni razred, status, družbene vloge, družina itd.) ter osebni dejavniki (npr. spol, starost, poklic, premoženje in odnos do potrošnje, življenjski stil, osebnost, samopodoba, pričakovanja ipd.) (Rocca in dr., 2022: 5).

Potrošniki vse bolj razmišljajo o prihodnosti prihodnjih generacij in posledično pri svojih odločitvah razmišljajo o zaščiti okolja, kar potrjuje tudi študija iz leta 2023, ki so jo izvedli v mestu Ho Chi Minh. V slednji so raziskovali pripravljenost potrošnikov plačati določeno ceno za različne kozmetične izdelke glede na njihove določene atribute. Vključene so bile osebe, rojene med letoma 1997 in 2012. Pokazala se je pomembna razlika, koliko so pripravljeni plačati za izdelek, pred in po tem, ko so udeležence obvestili o določenih vidikih izdelka. Prišli so

do zaključka, da se posamezniki bistveno manj odločajo za nakup izdelka, če ima ta negativen vpliv na okolje. Izkazalo se je, da ima socialni pritisk, ko pride do varstva okolja, največji vpliv, da se posamezniki odločajo za nakup trajnostnih izdelkov, za katere so med drugim pripravljene plačati več. Pokazalo se je tudi, da druga vprašanja, kot so etične dileme in spiritualna vrednost, nimajo enako velikega vpliva kot vprašanje okolja (Tran in dr., 2023: 2).

Poleg dobre okoljske ozaveščenosti in znanja, kar lahko vpliva na celoten proces odločanja potrošnika ob nakupu okolju prijaznega izdelka, pa ne gre zanemariti cenovne občutljivosti potrošnika, saj so tovrstni izdelki dražji (Martins in Marto, 2023: 2; Tran in dr., 2023: 6–7). Posledično lahko trdimo, da se trajnostnega načina življenja lahko poslužujejo predvsem osebe z več viri, predvsem finančnimi, in da je trajnost praksa srednjega in višjega razreda, saj si ti to lahko privoščijo. Zaradi vseh pritiskov s strani potrošnikov in raznih direktiv trajnostna naravnost podjetij več ne predstavlja neke konkurenčne prednosti, temveč je ta postala nova norma in zakonska obveza, ki jo porabniki pričakujejo (Martins in Marto, 2023: 2; Podnar, 2019: 19). V skladu s tem so se podjetja prisiljena razvijati v trajnostni smeri, da so sposobna zadovoljevati zahteve in potrebe trga. Prav tako moramo pri vsem govoru o trajnostni potrošnji biti pozorni na to, da država in podjetja ne prelagajo odgovornosti trajnosti na nas, potrošnike.

Življenjski cikel trajnostne kozmetike

Kozmetična industrija zaradi svoje nenehne rasti in visoke porabe naravnih virov predstavlja enega izmed glavnih sektorjev, ki prispeva k degradaciji okolja, zato je potrebna dolgoročna vizija za trajnostno delovanje (Rocca in dr., 2022: 1).

Trajnost je trendovska tema, ki se je najbolj razširila med pandemijo covid-19, ko se je povečala skrb za zdravje ljudi in planeta (Martins in Marto, 2023: 22). Podobno kot veganska kozmetika, ki je predvsem trend iz leta 2021, se je propagirala na lepotnih forumih s strani raznih lepotnih influencerjev in kozmetičnih gurujev (Ngo-Tji-Ngoc in dr., 2024: 1).

Ko govorimo o kozmetiki, moramo biti pozorni na pojme, kot so organsko, zeleno, naravno, vegansko, saj se ti pojmi ne enačijo s pojmom trajnosti (Martins in Marto, 2023: 3). Oznake naravno, zeleno, vegansko se nanašajo predvsem na izvor in vrsto kemijskih praks, ki se uporabljajo za pridobivanje sestavin za izdelke, in ne pomenijo, da so nujno tudi trajnostni – to pomeni le, da vsebujejo organske in/ali naravne sestavine ter se izogibajo sintetičnim (Martins in Marto, 2023: 3). Ko je govor o trajnostni kozmetiki, se uporabljajo sestavine, pri katerih so obravnavane vse razsežnosti trajnosti (npr. okoljske, etične, socialne in

ekonomske) v vseh fazah življenjskega cikla izdelka (Martins in Marto, 2023: 3). »Kozmetična podjetja morajo svojo trajnostno vizijo razširiti na celotno dobavno verigo, saj mora vprašanje trajnosti zajemati celoten življenjski cikel izdelka in s tem vse vključene akterje v dobavni verigi« (Rocca in dr., 2022: 2). Ob tem ne smemo pozabiti na dejstvo, da se celovitejše trajnostne preobrazbe lahko lotijo večja in bogatejša podjetja, saj manjša podjetja nimajo dovolj virov za tako celovito preobrazbo (Martins in Marto, 2023: 22). Slednja trajnostne prakse implementirajo na področja, kjer se jim – ekonomsko gledano – najbolj izide.

Trajnostne surovine

Življenjski cikel trajnostne kozmetike se začne že pri izbiri primernih surovin. Pri tem je treba slediti ključnim točkam, kot je pozornost na: 1) sestavo in biorazgradljivost surovin, 2) vire surovin (npr. živalski, rastlinski, mikrobn, sintetični, naravno pridobljeni ipd.), 3) način sintetiziranosti, ekstrakiranosti in prečiščenosti surovin ter 4) družbene in gospodarske učinke, ki jih imata pridelava in uporaba tovrstnih surovin (Martins in Marto, 2023: 4). Trend vse večjega povpraševanja po bolj zelenih in trajnostnih izdelkih je podjetja prisilil k uporabi naravnih sestavin v svojih izdelkih, vendar se pojavlja problem neenotnosti med različnimi standardi za opredelitev kozmetičnega izdelka kot organskega, naravnega ali trajnostnega, saj se standardi lahko razlikujejo na primer glede na geografsko območje, državo ali regulativno agencijo. Posledično je zaradi neobstoja enotnega standarda glede formulacije več skupin izdalo lastne smernice glede surovin in postopkov njihovega pridobivanja (Rocca in dr., 2022: 8).

Treba se je zavedati, da niso vse naravne surovine trajnostne in vse sintetično pridobljene netrajnostne – primer tega sta sljuda in palmovo olje, ki sta naravni sestavini, vendar obe netrajnostni (Martins in Marto, 2023: 4). Specifično, palmovo olje je pogosto uporabljena sestavina v različnih panogah, kot so na primer farmacevtska, kozmetična in prehrabna. V kozmetiki je pogosto osnova poltrdnih oblik, kot so kreme in mazila, deluje kot vlažilno v šamponih, kremah in robčkih, ali kot emulgator. Glavno prednost predstavljata odsotnost vonja in okusa, zaradi česar podjetja še vedno izkazujejo veliko zanimanja zanj in so se kljub težavam, ki bodo opisane v nadaljevanju, pripravljena usmeriti v trajnostno proizvodnjo le-tega (Cazzolla Gatti in dr., 2019: 1).

Problem palmovega olja za trajnost ne predstavlja sestavina sama, saj gre za naravno snov, ki ne potrebuje predobdelave, konzervansov ali drugih načinov stabilizacije. Prav tako je dolgo obstojno in dobro kompatibilno z različnimi tipi embalaže in ne predstavlja tveganja za človeško zdravje. Problem je standardni način pridobivanja, saj predstavlja zelo veliko breme za okolje in družbo;

konkretno – v jugovzhodni Aziji se izsekavajo večje površine, da se ustvarijo nasedi oljnih palm, pri čemer se uporablja t. i. tehnika *slash and burn*, pri kateri se področje izseka in požge ostanek. To predstavlja veliko nevarnost, da ogenj uide izpod nadzora in se tako še dodatno ogroža okolje in ljudi. V Indoneziji in Maleziji tako pridobivanje ogroža tudi biotsko raznovrstnost; natančneje zadnje tri obstoječe vrste orangutanov na Zemlji (Cazzolla Gatti in dr., 2019: 2).

Okoljevarstvena skupina Roundtable on Sustainable Palm Oil se je zavzela za premik k trajnostnemu pridobivanju palmovega olja in vzpodbuja podjetja, da zadostijo njihovim kriterijem za trajnost. Sicer je to spodbudilo implementacijo sprememb, ampak še vedno so posledice starega načina pridobivanja preveč prevalentne. Prav tako so novi načini finančno in časovno zelo potratni in se jih zato veliko podjetij kljub interesu še ne more posluževati. Poleg tega bi to pomenilo višje cene izdelkov, kar bi lahko potrošnike odvrnilo od nakupa ali celo postavilo v situacijo, da bi raje kupovali izdelke, za katere je bilo palmovo olje pridobljeno na stari način (Cazzolla Gatti in dr., 2019: 1–2). Palmovo olje je torej primer kozmetične sestavine, pri kateri je trajnost možna, ampak so posledice iz preteklosti še vedno zelo močno prisotne, interesi za premik v trajnost pa še zmeraj zelo majhni.

Trajnostne sestavine za kozmetične izdelke je možno dobiti tudi iz alternativnih surovin z uporabo t. i. zelene kemije ali recikliranja. Zelena kemija je s strani Ameriškega kemijskega združenja opredeljena kot »načrtovanje, razvoj in izvajanje kemičnih izdelkov in procesov, ki zmanjšujejo ali odpravljajo uporabo in ustvarjanje nevarnih sestavin« (American Chemistry Society, b. d.). Nekatera podjetja, ki se poslužujejo zelene kemije, so Natura-tec, Evonik, Earthoil Plantations in KLK Kolb (Martins in Marto, 2023: 5).

Predelava industrijskih odpadkov in stranskih produktov, ki nastanejo predvsem v agroživilski industriji, kot so na primer usedlina porabljene kave, stranski proizvodi industrije oljčnega olja, lupina grozdja ali drugega sadja, je še en način ekonomičnega in dostopnega pridobivanja kvalitetnih in trajnostnih surovin za izdelke v kozmetičnih podjetjih (ibid.). Specifično, kakavovi stroki so dober primer uporabe stranskega produkta, ki je škodljiv za okolje, vendar je ta v kozmetiki dobra sestavina, ki služi za zmanjševanje in preprečevanje nastanka gub (Rocca in dr., 2022: 8).

Sestavine v formulaciji kozmetičnega izdelka izpolnjujejo več funkcij, kot so varnost, učinkovitost, senzorične lastnosti in fizikalno-kemijska stabilnost, zato tipičen kozmetični izdelek vsebuje od 15 do 20 različnih sestavin, vključno z vodo, emolienti, topili, površinsko aktivnimi snovmi, konzervansi, barvili, dišavami in podobno (Martins in Marto, 2023: 5). Pri zamenjavi katere koli izmed sestavin s trajnostno alternativno sestavino je tako treba v celoti raziskati, kako bo to vplivalo na značilnosti formulacije, zaradi medsebojnega delovanja le-teh (ibid.).

Proizvodnja

Glavna vprašanja trajnosti med proizvodnjo kozmetičnih izdelkov so povezana s porabo energije in vode ter njenim onesnaženjem, izpusti emisij in toplogrednih plinov ter ravnanjem z odpadki (Martins in Marto, 2023: 17; Rocca in dr., 2022: 8). Industrija si vse bolj prizadeva za razvoj in uporabo inovativnih tehnologij, ki bi zmanjšale okoljski, ogljični in vodni odtis, zato so v ta namen razvili različne strategije, ki prispevajo k trajnosti (Martins in Marto, 2023: 17).

Prizadevajo si za uporabo obnovljivih virov energije, kot so na primer veter, sonce in geotermalna energija, za napajanje industrijskih procesov. Z izolacijo stavb in zniževanjem temperature med proizvodnjo poskušajo zmanjšati porabo energije ter tudi zniževati emisije ogljikovega dioksida. Stare naprave zamenjujejo z energetsko učinkovitejšo opremo, ki ne onesnažuje okolja, prav tako pa poskušajo zmanjšati uporabo vode pri proizvodnji izdelka. K temu sodijo razni izdelki brez vode, optimizacija proizvodnih in čistilnih procesov, razvoj strategij za zajemanje in shranjevanje deževnice ter uvedba tovarn z vodno zanko s krožnim upravljanjem, ki omogoči neprekinjeno kroženje in ponovno uporabljanje že uporabljene vode (Martins in Marto, 2023: 17; Rocca in dr., 2022: 8–9). Vsi ti ukrepi predstavljajo velik finančni zalogaj za samo podjetje, zato si lahko tako korenite in celostne trajnostne spremembe privoščijo le finančno stabilnejša podjetja, manjša pa sledijo tem trendom počasneje, kot je bilo omenjeno že prej.

Distribucija

Faza distribucije ima velik vpliv na trajnost kozmetičnih izdelkov, predvsem zaradi svojega ogljičnega odtisa, ki ga prispeva izgorevanje fosilnih goriv, kar je eden izmed glavnih virov globalnega segrevanja. Transport je prisoten na vseh ravneh življenjskega cikla kozmetičnega izdelka – od transporta surovin od pridelovalca do proizvodnega obrata ali drugih tovarn, kjer se surovine najprej predelajo, nato transport teh sestavin in embalaže ali embalažnih materialov do tovarne kozmetike. Temu sledi še prevoz končnih izdelkov do distribucijskih centrov in od tam naprej do trgovcev, od koder pride do nas, porabnikov. Seveda ne smemo pozabiti še na transport, ki je vključen v fazo po uporabi izdelka – transport rabljene embalaže na odlagališča ali v obrate za recikliranje ali kompostiranje (Martins in Marto, 2023: 18).

Veliko podjetij se zaradi ohranjanja okolja odloča za prehod s tovornjakov in letal na ladje in vlake. Podobna alternativa je uporaba električnih in hibridnih vozil ali vozil na alternativno energijo. Na primer v projektu L'Oréal za prihodnost se dobavne verige usmerjajo na zeleni transport; vedno, kadar je to mo-

goče, uporabljajo železniški in pomorski promet ali pa se poslužujejo tovornjakov s pogonom na zemeljski plin. Imajo tudi namen začeti uporabljati že dolgo obljubljen vozila na vodik. Dober primer 100 % okolju prijaznega transporta je tovarna Vichy v Franciji, ki se poslužuje vozil, ki uporabljajo plin, pridobljen iz oljne repice (Martins in Marto, 2023: 18).

Eden izmed pozitivnih načinov zmanjšanja ogljičnega odtisa pri distribuciji je uporaba večjih tovornjakov za bolj kompaktno izdelke, saj jih je možno s točke A na točko B pripeljati več, kar zmanjša število potrebnih voženj. Dodaten pomemben pristop je prav tako zmanjšanje razdalje med distribucijskimi centri in trgovci z izgradnjo velikih skladišč, kjer se izdelki shranjujejo, dokler jih trgovci ne potrebujejo (Martins in Marto, 2023: 19).

Kozmetična embalaža

Funkciji embalaže sta zaščita izdelka za ohranjanje kakovosti formule in informiranje potrošnika o tem, kako izdelek uporabljati in kaj narediti z embalažo po uporabi (Martins in Marto, 2023: 19). Embalaža ima izjemno velik vpliv na trajnost kozmetičnih izdelkov in v ta namen obstajajo številne pobude, ki se ukvarjajo izključno s tem. Ena izmed teh je SPICE (Sustainable Packaging Initiative for Cosmetics). Gre za pobudo za uporabo trajnostne embalaže za kozmetiko, ki je nastala v partnerstvu L'Oréala in Quantisima ter trenutno vključuje devetindvajset kozmetičnih znamk, ki pomagajo pri ustvarjanju metod in orodij za trajnostno embalažo za kozmetiko (Martins in Marto, 2023: 19).

Večina kozmetičnih izdelkov je še vedno v plastiki, ki je sovražnik okolja številka ena, saj onesnažuje ekosisteme in ogroža biotsko raznovrstnost, a ni zlahka nadomestljiva (Martins in Marto, 2023: 19). Ima več zaželenih lastnosti, kot so odpornost, prožnost in dobro razmerje med trdnostjo in težo, povrhu pa je tudi lahko dostopna in dobro ščiti kozmetično formulo pred plini in drugimi hlapnimi spojinami (ibid.).

Posebno pozornost je treba nameniti izbiri materialov, ki bi povečali pripravljenost potrošnikov za nakup, zaščitili formulo kozmetičnega izdelka in zmanjšali vpliv na okolje. Ob tem se pojavljata vprašanji, kateri material je najprimernejši za uporabo zaradi trajnostne kozmetike, ki je večinoma izdelana iz naravnih materialov in posledično zlahka pokvarljiva, ter s katerim materialom formula izdelka ne bo reagirala (Rocca in dr., 2022: 9).

Obstaja že kar nekaj alternativnih materialov za embalažo; mednje sodijo steklo, biopolimeri in plastika rastlinskega izvora. Med najbolj trajnostne možnosti sodijo morske alge, koruzni škrob, gobja vlakna, koščice avokada ter bambus (Rocca in dr., 2022: 9). Nekateri avtorji trdijo, da se kozmetična embalaža

premalo zbira in reciklira, zato je uporaba trajnostnih materialov, ki jih je mogoče reciklirati, pomemben izziv in priložnost za trajnost. Ponavadi se embalaža ob koncu uporabe izdelka sežge, saj jo je težko ponovno uporabiti in reciklirati, predvsem zaradi kontaminacije s formulo kozmetičnega izdelka. Po drugi strani ima trda embalaža več trajnostnega potenciala, saj jo je mogoče oprati in ponovno reciklirati, čeprav za omejen čas. Velik problem netrajnosti predstavlja predvsem uporaba prekomernih plasti embalaže, zato se pojavlja vse večji trend v razvoju lahkih in trpežnih materialov (Rocca in dr., 2022: 9).

Ovire pri doseganju trajnosti embalaže

V medijih je moč zaznati čedalje več reklam za trajnostne embalaže, zato bo v nadaljevanju predstavljenih nekaj primerov poskusa rešitev in problematik na tem področju. Glavni vir kontaminacije izdelka z mikrobi predstavlja izpostavljenost zunanjim dejavnikom, kot so na primer roke, robčki ali razni aplikatorji. Kontaminacija izdelka se preprečuje z ozkim ustjem tub, aplikatorji za enkratno uporabo ali majhno embalažo, ki se po uporabi zavrže. Z namenom, da bi se zmanjšala količina odpadne embalaže, so marsikateri znamke uvedle programe za njihovo večkratno uporabo. Problem je, da proizvajalec v tem primeru ne more ponovno zagotoviti sterilnosti, saj izdelek ni več neprodušno zaprt, veliko pa je odvisno tudi od uporabnika samega (Martins in Marto, 2023: 182–192).

Nekateri znamke so z namenom zmanjšanja količine zavržene embalaže začele proizvajati izdelke z večjo količino, ampak to pomeni, da bo uporabnik dlje časa uporabljal nek izdelek, posledično bo lahko večkrat prišlo do kontaminacije, mikroorganizmi pa bodo imeli več časa za razrast. Odvisno od vrste mikroorganizma ima lahko to posledice za zdravje uporabnika ali pa se izdelek preprosto zavrže, preden bi se lahko porabil v celoti (ibid.: 192–193).

Prav tako lahko pogosto zasledimo nove, že zgoraj omenjene materiale, iz katerih je izdelana celotna embalaža ali njen del, kar naj bi vodilo v bolj trajnostno kozmetiko, vendar v primeru raznih sinteznih preservativov pogosto zasledimo neskladja teh materialov s kozmetičnimi sestavinami. To lahko vodi do izluščenja snovi embalaže v kozmetični izdelek, pri čemer sta lahko ponovno ogrožena njegovo delovanje in varnost, lahko pa se uniči integriteta embalaže, kar vodi v nestabilnost izdelka ali nefunkcionalnost embalaže. Še en problem trajnostnih materialov za izdelavo embalaže je, da niso dolgo obstojni. Primer tega je LDPE (*low-density polyethylene*), ki se uporablja za »stopperje« embalaže za glose za ustnice, ki se po določenem času degradira in preide v produkt, kar lahko ob uporabi vodi v avtoimunske ali alergijske reakcije pri uporabnikih. Pri krajši uporabi to ni problem, če pa se taka snov uporabi v embalaži, ki naj bi se

uporabljala dlje časa, lahko vodi v že omenjene težave (ibid.: 200–202). Najpogosteje uporabljena kozmetična sestavina je voda, ki se uporablja skoraj v vseh oblikah kozmetike, od krem, gelov in šamponov do obličev in serumov ter še bi lahko naštevali. Voda je nepogrešljiva kot sestavina mnogih izdelkov, saj je inertna, nima vonja ali okusa, lahko spremeni konsistenco izdelka in je na splošno zelo poceni. Obravnavana je tudi kot trajnostna sestavina, saj njeno pridobivanje, uporaba in odstranjevanje ne predstavljajo večjega pritiska za okolje, zato je s tega stališča idealna trajnostna sestavina (Yablonski in dr., 2011: 179).

Problem se pojavi pri embalaži kozmetičnih izdelkov, ki vsebujejo vodo, saj je že v majhnih količinah idealno gojišče za različne mikroorganizme, ki lahko vplivajo na stabilnost samega izdelka ter s tem na njegovo učinkovitost in/ali varnost njegove uporabe. Ta težava se rešuje s primerno embalažo ali uporabo internih snovi, kot so na primer konzervansi, ki preprečujejo razrast mikroorganizmov (Yablonski in dr., 2011: 180–182). Konzervansi, ki se uporabljajo danes, so največkrat sinteznega izvora in lahko predstavljajo večje breme za okolje in tveganje za potrošnika; v uporabi pa so tudi konzervansi rastlinskega izvora, ki so pogosto dražji in niso dolgo obstojni (Yablonski in dr., 2011: 189).

Embalaža se glede trajnosti zelo razvija; na trg prihajajo nove možnosti, ki so zelo priljubljene med potrošniki. Problemi se pojavijo glede same kompatibilnosti s sestavinami in mikrobiološke stabilnosti, kar sta dva zelo pomembna aspekta izdelka v njegovem življenjskem ciklu (Xu in dr., 2023: 2–4).

Potrošnikova uporaba kozmetičnih izdelkov

Tudi potrošnik s svojo uporabo kozmetičnega izdelka vpliva na njegovo trajnost. Od tega je predvsem odvisna poraba vode in energije, ki je potrebna za ogrevanje slednje (Rocca in dr., 2022: 9). Kozmetični izdelki, ki so namenjeni izpiranju, kot so na primer šamponi, balzami, mila in razni obrazni pilingi, najbolj vplivajo na trajnostno uporabo izdelkov s strani porabnika; predvsem pri pilingih za obraz se pojavlja težava, da večinoma vsebujejo plastiko, ki se spira in posledično onesnažuje okolje, vendar je to enostavno nadomestiti z raznimi biorazgradljivimi snovmi (ibid.: 9–10).

Kot potrošniki lahko s svojimi praksami in uporabo kozmetičnih izdelkov sami vplivamo na doprinos k večji trajnosti. Namesto ločenega šampona in balzama, ki zahtevata dvojno spiranje, lahko uporabljamo izdelke 2 v 1, zmanjšamo temperaturo vode na primer ob tuširanju, zapiramo pipo med ščetkanjem zob, uporabljamo naravno barvo za lase in podobno (ibid.).

Faza po potrošnikovi uporabi

Faza po uporabi ima velik vpliv na trajnost in vsaka uspešna trajnostna strategija temelji na tako imenovanih »treh R-jih« – zmanjšaj, recikliraj in ponovno uporabi (*Reduce, Recycle and Reuse*) (Martins in Marto, 2023: 19). Ta faza se navezuje predvsem na problematiko pakiranja kozmetičnih izdelkov. V prvi vrsti je treba zmanjšati količino uporabljene embalaže za kozmetične izdelke, saj velikokrat ni potrebe, da je izdelek zapakiran v plastično škatlico in prav tako v notranjosti odet v plastično vrečko (Martins in Marto, 2023: 20). Dober primer tovrstne prakse je moč opaziti pri nekaterih dezodorantih, pri katerih uporabniku ostane embalaža, ki jo lahko po porabljenem izdelku vedno znova napolni s produktom, ki je pakiran v papirnati embalaži. Potrošnikom so že na voljo tudi trda mila, šamponi, detergenti, dezodoranti in različni balzami. Dodatna prednost teh oblik je, da dlje časa ostanejo primerni za uporabo, saj ni prisotne vode, ki bi pospešila kvarjenje. Slabost po drugi strani je, da za to niso primerni vsi kozmetični izdelki – primer tega so različni serumi, parfumi, laki in podobno. Pri nekaterih se ta problem poskuša rešiti s tem, da se izdelujejo v obliki koncentratov, vendar ti med potrošniki niso priljubljeni, prav tako pa zahtevajo posebno embalažo (Aguiar in dr., 2023: 41). Za doseganje »filozofije« treh R-jev je seveda prav tako potrebna uporaba biorazgradljivih materialov, ki jih je možno odvreči v okolje brez večjih negativnih posledic (Martins in Marto, 2023: 20).

Izzivi pri nakupu trajnostne in zelene kozmetike ter vloga finančnih trgov

Kljub temu da je dostopnih veliko informacij o trajnosti in trajnostnih kozmetičnih izdelkih, obstaja še veliko vrzeli, ki jih je treba odpraviti, če res želimo delovati trajnostno. Kot je bilo omenjeno prej, je ena izmed večjih ovir dejstvo, da večina potrošnikov ne loči med zelenimi, organskimi, okolju prijaznimi in trajnostnimi oznakami. Medtem ko se prve nanašajo na sestavine, se slednja nanaša na celotni življenjski cikel kozmetičnega izdelka. O tem je potrošnike treba bolje podučiti, vendar krivda ni čisto na njihovi strani. Kljub velikemu številu informacij so zaradi slabe organiziranosti slednje težko dostopne, saj primanjkuje namenskih baz, ki bi vsebovale kvalitetne podatke. Prav tako se potrošniki ne morejo zanesti na simbole, ki bi zagotavljali točne informacije o vplivu produkta na okolje na podlagi njegovega celotnega življenjskega cikla, saj ti dajejo informacije o le določenih vidikih vpliva produkta na okolje. Veliko tako imenovanih »mehkih lastnosti« (Nagypál in dr., 2015: 210) izdelka, kamor običajno spadajo

njegove okoljske značilnosti, postaja potrošnikom vse bolj skritih in težje neposredno zaznavih (Lioblikiené in Bernatoniné, 2017: 116; Martins in Marto, 2023: 22; Nagypál in dr., 2015: 210).

Zaupanje blagovni znamki je potrošnikom enako pomembno ali celo pomembnejše kot trajnost izdelka, saj znamki zaupajo, da bo izdelek kakovosten in varen za uporabo. Ravno sestavine so eden izmed najpomembnejših atributov, saj so te neposredno povezane z zdravjem ljudi. Ko pride do zdravstvene zavesti, je ta ena izmed najpomembnejših dejavnikov, ki vplivajo na odnos do nakupa zelenega izdelka, saj potrošniki verjamejo, da so ti boljši za njihovo telo, varnejši od tradicionalne kozmetike in vzpodbujajo bolj zdrav življenjski slog (Lioblikiené in Bernatoniné, 2017: 115–116). Seveda tudi skrb za okolje prispeva k naklonjenosti do zelene in trajnostne kozmetike, kar je povezano z že prej omenjenim kulturnim kapitalom osebe. Ne gre pa zanemariti finančne sposobnosti potrošnika ob nakupu.

Po gospodarski krizi leta 2009 so potrošniki zelene in trajnostne kozmetike postali vse bolj občutljivi na cene tovrstnih izdelkov, saj je od leta 2011 možno opaziti upočasnitev njihove prodaje. Cenovno občutljivost potrošnikov lahko trgovci izkoristijo s tem, da implementirajo popuste, večje oglaševanje in razvoj novih izdelkov, ki bi potrošnike prepričali, da so finančno sposobni kupiti trajnostne izdelke za svojo osebno nego (Lioblikiené in Bernatoniné, 2017: 116).

Kljub temu da je cena lahko ovira pri nakupu trajnostnih izdelkov, imajo lahko notranji in družbeni dejavniki pomembno vlogo, ko pride do premagovanja tovrstne ovire, saj so osebe, ki jim osebno zdravje in okolje veliko pomenita, manj dovzetne za višje cene. Ko ljudje verjamejo, da imajo več časa in denarja, se njihove vedenjske namere povečajo (ibid.).

Dejstvo je, da je v današnjem času vse povezano s kapitalom in finančno sposobnostjo, zato pri uspehu trajnostnega razvoja ni nič drugače. Prav tako se je treba vprašati, kakšno naklonjenost kažejo finančni trgi za preusmeritev v trajnostni razvoj. Podjetja imajo bistveno vlogo, ko pride do trajnostnih sprememb, in takih podjetij je iz leta v leto več (Martins in Marto, 2023: 2). Tržni delež trajnostnih naložb narašča in naj bi še naraščal v prihodnosti (Busch in dr., 2016: 304). Tudi vse države članice OZN so leta 2015 sprejele Agendo trajnostnega razvoja 2030 z namenom prizadevanja k vrnitvi k okoljskemu ravnotežju, ki se je podrlo s prekomerno prenaseljenostjo planeta, izčrpavanjem virov in podnebnimi spremembami (Martins in Marto, 2023: 2). Omenjena agenda vsebuje sedemnajst ciljev trajnostnega razvoja in je poziv vsem državam, da se združijo v globalno partnerstvo z namenom iskanja strategij za izboljšanje izobraževanja in zdravja, zmanjšanje neenakosti, spodbujanje gospodarske rasti in obravnavanje podnebnih sprememb ter ohranjanje oceanov in gozdov (Martins in Marto, 2023: 2). Če želimo dati možnost trajnostnemu razvoju, mora koncept trajnostne naravnosti in z njo tudi trajnostna poraba monopolizirati trg (Podnar, 2019: 18).

Zaključek

Kozmetična industrija je ena od najbolj problematičnih industrij za okolje. Niso problematični samo odpadki, ampak tudi pridobivanje, proizvodnja, sestavni deli izdelkov in uporaba sama. Kot kažejo trenutni trendi, so izdelki, ki ne bremenijo okolja, zelo priljubljeni tako s strani potrošnikov kot tudi s strani finančnih trgov, saj se trajnostne naložbe iz leta v leto povečujejo. Na trgu je moč opaziti veliko izdelkov, ki trdijo, da so okolju prijazni in trajnostni, a če pogledamo bolj natančno, lahko hitro opazimo, da se trajnost iz teorije ne prevaja preveč dobro v prakso.

Ko govorimo o trajnostnih izdelkih, se nanašamo na celotni življenjski cikel kozmetičnega izdelka – od pridobivanja sestavin in vse do njegove končne uporabe (Rocca in dr., 2022: 2). Kozmetična industrija je začela netrajnostne in okolju neprijazne sestavine nadomeščati s trajnostnimi, ki nimajo škodljivih posledic za okolje ob sami pridelavi, a kljub temu da se nekatere sestavine označujejo kot trajnostne (na primer opisani primer palmovega olja), lahko imajo nezaželeno škodljive učinke na okolje in družbo zaradi prevladovanja starih metod pridobivanja kljub raznim zakonskim regulativam. V proizvodnji so stare, okolju neprijazne stroje zamenjali z novimi, ki so mnogo varčnejši z energijo, ter uporabili inovativne načine porabe vode za zmanjšanje vodnega in energetskega odtisa. Za zmanjšanje ogljičnega odtisa se za distribucijo sestavin do tovarn in za distribucijo končnega izdelka na trgovske police poslužujejo več pomorskega in železniškega prometa ter drugega zelenega načina tovorjenja. Tudi ko pride do embalaže, poskušajo plastiko, ki je trenutno privilegirano material za te namene, nadomestiti z alternativnimi, kot so npr. steklo, bambus ali drugi biorazgradljivi materiali. Ob tem pa jim predstavlja izziv, da bo ta material dobro zaščitil formulo kozmetičnega izdelka in da ne bo prišlo do nezaželenih interakcij. Tudi potrošniki sami lahko s svojo uporabo vplivamo na trajnost kozmetičnega izdelka. Pri tem lahko vplivamo predvsem na energetske in vodni odtis z najrazličnejšimi praksami, ki se jih lahko poslužujemo v vsakodnevnem življenju. Ob koncu življenjskega cikla kozmetičnega izdelka pa je pomembno, da ga je možno reciklirati ali ponovno uporabiti (Martins in Marto, 2023: 3–20; Rocca in dr., 2022: 8–11).

Ob pregledu literature je opazno, da se največji problem doseganja trajnosti pojavlja ravno pri sestavinah in embalaži. Pri izdelavi trajnostnega izdelka se pojavijo številne ovire, ki so lažje ali težje premagljive. Tehnologija trajnostnih izdelkov še ni najbolj popolna in lahko povzroči težave tako za izdelek sam kot tudi za uporabnika. Prav tako je pomembno poudariti, da so nekatere oblike kozmetike bolj primerne za trajnostne rešitve kot druge. Dejstvo je, da sta teorija in želja po trajnosti v družbi zelo prevalentni in da se trajnost na papirju

zdi lahko dosegljiva. V praksi pa se zaenkrat spopadamo s preveč izzivi in zato nezmožnostjo popolne implementacije te teorije. Trajnostna kozmetika lahko v prihodnosti definitivno postane norma, vendar pa njen razvoj še ni tako daleč. Ravno iz tega razloga imajo pomembno vlogo naklonjenost finančnih trgov, ki financirajo tovrstne inovacije, kot tudi potrošniki, ki zaradi svojega vrednotnega obrata ob delovanju socialnega marketinga od podjetij zahtevajo trajnostno kozmetiko, za katero so tudi pripravljeni plačati več, če to pomeni, da s tem pomagajo pri ohranjanju okolja, in če to pomeni, da je ta boljša za njihovo zdravje. Vseeno pa je treba ohranjati razumno in dostopno ceno trajnostnih izdelkov, če želimo, da se jih poslužuje še več oseb, ki jim je ta trenutno nedostopna. Trajnostna kozmetika je torej nekaj, kar lahko v prihodnosti pričakujemo kot del vsakdana – kljub vsem omenjenim oviram. Tako proizvajalci kot tudi uporabniki so že pokazali zanimanje zanjo, tehnologije izdelave pa se, čeprav v zaostanku, čedalje bolj razvijajo in približujejo trajnostni teoriji.

Literatura

- Aguiar, Joana B., Martins, Ana M., Almedia, Cristina, Riberio, Helena M. in Marto, Joana (2022): Water sustainability: A waterless life cycle for cosmetic products. *Sustainable Production and Consumption* (32): 41–42. Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S235255092200094X> (Pridobljeno 27. julij 2024).
- American Chemistry Society (2022): *What Is Green Chemistry?* Dostopno na: <https://www.acs.org/greenchemistry/what-is-green-chemistry.html> (Pridobljeno 8. junij 2024).
- Cazzolla Gatti, Roberto, Liang, Jingjing, Velichevskaya, Alena in Mo, Zhou (2019): Sustainable palm oil may not be so sustainable. *Science of The Total Environment* 652: 48–51. Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048969718341159> (Pridobljeno 8. junij 2024).
- Evropski parlament in Svet (2009): Uredba (ES) št. 1223/2009 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 30. novembra 2009 o kozmetičnih izdelkih (prenovitev). *Uradni list Evropske unije* L 342 (59). Dostopno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32009R1223> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Kamin, Tanja in Thomas, Anker (2014): Cultural Capital and Strategic Social Marketing orientations. *Journal of Social Marketing* 4(2): 94–100.
- Kamin, Tanja (2016): Socialnomarketinški pristop k doseganju in vzdrževanju vedenjskih sprememb. V: *Mladinsko delo in zdrav življenjski slog: zaključna publikacija: 1. del*, Daša Kokole, Jan Pelozo in Luka Vitez (ur.), 191–205. Mladinsko združenje Brez izgovora. Dostopno na: https://www.noexcuse.si/wp-content/uploads/2021/04/ZZM-zaklj.publ_-1.del_.pdf (Pridobljeno 25. oktober 2024).
- Lioblikienė, Genovaite in Bernatoniė, Jurga (2017): Why determinants of green purchase cannot be treated equally? The case of green cosmetics: Literature review. *Journal of Cleaner Production* (162): 109–120. Dostopno na: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959652617311563?casa_token=dSNOxFiHJYEAAAAA:XMqWafSOIElyBstTXvhTJlusibanROhkxvKni9qEjtOQVbiS-dQEGAE7nww03Aw37_vi33nP3lA (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Martins, Ana M. in Marto, Joana M. (2023): A sustainable life cycle for cosmetics: From design and development to post-use phase. *Sustainable Chemistry and Pharmacy* (35): 1–23. Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352554123002127> (Pridobljeno 6. julij 2024).
- Nagypál, Noemi C., Görög, Georgina, Harazin, Piroška in Barany, Rita P. (2015): »Future Generations« and Sustainable Consumption. *Economics & Sociology* 8(4): 207–224. Dostopno na: <https://www.proquest.com/docview/1781206457?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Scholarly%20Journals> (Pridobljeno 6. julij 2024).
- Ngo-Thi-Ngoc, Huyen, Nguyen-Viet, Bang in Hong-Thach, Hao (2024): Purchase Intention for Vegan Cosmetics: Applying an Extended Theory of Planned Behaviour Model. *SAGE Open* 14(1): 1–11. Dostopno na: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/21582440241240548> (Pridobljeno 8. julij 2024).
- Podnar, Klement (2019): Trajnostni porabnik in poraba v kontekstu trajnostnega marketinga. *Akademija MM* 14(28): 11–21. Dostopno na: <https://www.proquest.com/openview/76f6ed67b6b05d4a44743d697b0f85b3/1?cbl=1936341&pq-origsite=gscholar> (Pridobljeno 6. julij 2024).

Zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov

Priložnosti in omejitve sistema subvencionirane študentske prehrane

- Rocca, Roberto, Acrebi, Federica, Fumagalli, Luca in Taisch, Marco (2022): Sustainability paradigm in the cosmetics industry: State of the art. *Cleaner Waste Systems* (3): 1-14. Dostopno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2772912522000574> (Pridobljeno 7. julij 2024).
- Tran, Hien Thi Bich, Nguyen, Phuong Ngoc Duy, Vo, Trung Quang, Nguyen, Vol Nhu, Nguyen, Thao Ho Dieu, Kristina, Susi Ari in Endarti, Dwi (2023): A study of consumer behavior and willingness to pay towards cosmetic products of generation Z in Hochiminh city. V: *BIO Web of Conferences* 75(05001): 1-11. EDP Science. Dostopno na: https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/pdf/2023/20/bioconf_biomic2023_05001.pdf (Pridobljeno 12. julija 2024).
- Xu, Dandan, He, Sheng, Leng, Weiqi, Chen, Yuhe in Wu, Zaixing (2023): Replacing Plastic with Bamboo: A Review of the Properties and Green Applications of Bamboo-Fiber-Reinforced Polymer Composites. *Polymers* 15(21): 1-19. Dostopno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10647463/pdf/polymers-15-04276.pdf> (Pridobljeno 12. julij 2024).
- Yablonski, John I. in Mancuso, Sharon E. (2011): Microbial Risks and Eco-Friendly Packaging. V: *Formulating, Packaging, and Marketing of Natural Cosmetic Products*, Nava Dayan in Lambros Ksromidas (ur.), 179-211. John Wiley & Sons, Inc. Dostopno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9781118056806.ch11> (Pridobljeno 12. julij 2024).

Abstract

Healthy and Sustainable Student Nutrition: Opportunities and Constraints of a Subsidised Student Meal System

The study explores the determinants within the physical, social, political, and student environments that enable or hinder healthy and sustainable eating within the Slovenian subsidised student meal system. The research is grounded in an ecological model, which links individual dietary behaviour with the context and its broader environment. Methodologically, the study draws on data from focus groups. Key identified barriers include limited access to healthy, sustainable food, high costs, slow service, and a lack of transparency from providers. At the social level, students are influenced by their cohabitants and the often-negative attitudes of catering staff. Within the student environment, part-time work and irregular schedules further disrupt healthy eating patterns. At the political level, students propose improved regulation, oversight, education, and provider support, as well as enhanced student education on sustainable diets. Emerging trends, including a shift towards flexitarian eating, were also noted. The study urges relevant stakeholders to implement multi-level interventions that promote healthier and more sustainable eating practices among students.

Key words: subsidized student meal system, healthy and sustainable food, dietary behaviour, ecological model, focus groups

Julija Rebeka Kelečević holds a master's degree from the Faculty of Social Sciences. Towards the end of her studies, she focused on researching healthy and sustainable food systems. Her thesis examined the dietary behaviour of students within the subsidised student meal system. For her work, she received the Hanno Hardt Award for outstanding academic achievements in the Media and Communication Studies programme and was also nominated for the Faculty's Prešeren Award. She is currently a Research and Development Associate at the National Institute of Public Health. E-mail: julija.kelecevic1@gmail.com.

Povzetek

Delo raziskuje, kateri dejavniki fizičnega, družbenega, političnega in študentskega okolja omogočajo oziroma ovirajo zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov prek slovenskega sistema subvencionirane študentske prehrane. Konceptualno ogrodje dela predstavlja ekološki model, ki povezuje individualno vedenje s širšim kontekstom in okoljem, znotraj katerega se vedenje dogaja. Metodološki del temelji na fokusnih skupinah. Analiza razkriva ključne ovire znotraj fizičnega okolja, predvsem omejeno dostopnost zdrave trajnostne hrane, visoko ceno, počasno postrežbo in pomanjkanje transparentnosti s strani ponudnikov. Na družbeni ravni na prehranjevanje študentov najbolj vplivajo sobivajoči ter pogosto problematičen odnos gostinskih delavcev do študentov. Znotraj študentskega okolja sta ključni oviri študentsko delo in neredni urniki. Na politični ravni študenti predlagajo izboljšanje regulacije, nadzora, izobrazbe, motivacije in podpore ponudnikov pri zagotavljanju zdrave trajnostne hrane ter izobrazbe študentov na področju trajnostne hrane. Identificirana je bila tudi nova raven vpliva, in sicer kolektivni prehranski trendi, znotraj katere je prepoznan premik k fleksitarijanski prehrani. Delo poziva odgovorne k večnivojskim spremembam, ki bi podprle bolj zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov.

Ključne besede: subvencionirana študentska prehrana, zdrava trajnostna hrana, prehransko vedenje, ekološki model, fokusne skupine

Julija Rebeka Kelečević je magistrirala na Fakulteti za družbene vede. V zaključku študija se je osredotočila na raziskovanje zdravih in trajnostnih prehranskih sistemov, v zaključni nalogi pa se je posvetila raziskovanju prehranskega vedenja študentov znotraj sistema subvencionirane študentske prehrane. Za magistrsko nalogo je prejela priznanje Hanna Hardta, ki se podeljuje za izstopajoče študijske dosežke na smeri Medijskih in komunikacijskih študij. Hkrati je bilo delo nominirano tudi za fakultetno Prešernovo nagrado. Avtorica je trenutno zaposlena na Nacionalnem inštitutu za javno zdravje kot razvojnoraziskovalna sodelavka v Centru za komuniciranje. E-mail: julija.kelecevic1@gmail.com.

Uvod

Ob neizpodbitnih dokazih o vplivu sodobnih prehranskih sistemov na okolje in človeško zdravje se vodilni raziskovalci in organizacije strinjajo, da je takojšen prehod k zdravim in trajnostnim sistemom življenjskega pomena. Globalna proizvodnja hrane je namreč največje posamezno gonilo degradacije okolja in prestopanja planetarnih meja, hkrati pa predstavlja tudi večje tveganje za obolevnost in umrljivost kot tvegano seksualno vedenje ter uživanje alkohola, drog in tobaka skupaj (Willett in dr., 2019: 447). Natančneje, prehranski sistemi ustvarijo približno tretjino vseh toplogrednih emisij na svetovni ravni (Crippa in dr., 2021: 198) ter hkrati negativno vplivajo na biotsko raznovrstnost, pokrivnost tal, razpoložljivost sladke vode, zakisovanje oceanov ter cikle dušika in fosforja (Vermeulen in dr., 2012: 196). Poleg tega je nezdrava prehrana tudi glavni dejavnik tveganja za razvoj številnih kroničnih nenalezljivih bolezni, kot so debelost, sladkorna bolezen, srčno-žilne bolezni in rak (Branca in dr., 2019), ki povzročijo več kot 80 % vseh prezgodnjih smrti, čeprav jih je mogoče preprečiti (WHO, 2023).

Ob črnoledih napovedih se poraja vprašanje, kakšne spremembe so potrebne za prehod k zdravim in trajnostnim prehranskim sistemom. Skupina 37 znanstvenikov, združenih pod imenom Komisija EAT-Lancet (2020: 12), na primer pravi, da če bi želeli do leta 2050 vzpostaviti zdrave trajnostne prehranske sisteme in nahraniti 10 milijard ljudi, bi morali vsaj podvojiti porabo zdrave hrane, kot so sadje, zelenjava, stročnice in oreščki, hkrati pa bi morali prepoloviti svetovno porabo manj zdrave hrane, kot so dodani sladkorji in rdeče meso. A le sprememba prehrane ne bo dovolj. Potrebne so tudi drastične spremembe vzdolž prehranskih verig, vključno s spremembami pri pridelavi, skladiščenju, transportu, trgovini in prodaji na drobno (Global Panel on Agriculture and Food Systems for Nutrition, 2016: 17).

Vsi ti posegi v prehranske sisteme morajo biti podprti tudi z intervencijami na področju izobrazbe in vedenja potrošnikov-državljanov (Halloran, 2018: 102–107). Mnogi raziskovalci se strinjajo, da mladi pri tem predstavljajo izjemno pomembno skupino, saj bodo ravno oni odraščali v svetu, ki ga zaznamujejo posledice sedanjega prehranskega sistema (Black in dr., 2015: 2379), hkrati pa so mlade bodoče izobraževalne, politične, družbene in finančne elite, ki bodo krojile trajnostno potrošnjo in politiko prihodnjih družb (Kamenidou, 2019: 2). Franchini in drugi (2023) zato pravijo, da so javni organi, vključno z univerzami, do določene mere družbeno odgovorni za ozaveščanje o trajnosti, gradnji podpornega okolja za zdravo in trajnostno prehranjevanje ter angažiranje skupnosti.

Pri tem je pomembno tudi, da je mladostništvo zelo primerno obdobje za spreminjanje prehranskega vedenja posameznikov, saj se viša raven samostojnosti

pri sprejemanju prehranskih odločitev in se hkrati razvija želja po avtonomiji ter ustvarjanju lastne identitete (De Vet in dr., 2014; Stok in dr., 2010). Mladi so tudi že razvili večji del samoregulativnih mehanizmov, zaradi katerih lahko odložijo ali preglasijo takojšnjo gratifikacijo v skladu s svojimi dolgoročnimi cilji (Baumeister in Vohs, 2007). Sistemi študentske prehrane zato predstavljajo odlično vstopno točko za začetek izobraževanja mladih državljanov-potrošnikov o zdravi in trajnostni prehrani ter sooblikovanje njihovih prehranjevalnih navad (The Barilla Center for Food & Nutrition Foundation, 2018: 18). Po svetu najdemo več primerov dobrih praks šolske prehrane (na primer v Braziliji ter na Finskem in Švedskem), ki jim je skupno to, da so brezplačni, univerzalni in pokrivajo osnovne prehranske potrebe vsakega študenta z vplivom na dolgoročni razvoj (Halloran in dr., 2018: 102). Hkrati spodbujajo tudi izobraževanje in podpirajo gospodarstvo s pomočjo večsektorskega pristopa in povezav z lokalnim kmetijstvom (ibid.).

Klic k reformi sistema

Na prelomu leta 2023 je sistem subvencionirane študentske prehrane (v nadaljevanju SŠP) postal predmet burnih razprav. Povod za razburjenje je bil dvig subvencije in najvišjega doplačila za obrok, s čimer je država želela preprečiti odhajanje gostincev iz sistema SŠP, saj ti niso mogli več poslovati z dobičkom zaradi vsesplošne druginje (K. in Kodba, 2023). Kljub kasnejši redni uskladitvi doplačila z inflacijo aktivistične študentske organizacije ostajajo trdno odločene, da je treba sistem prenoviti. Njihov argument je, da sistem že dolgo več ne služi svojemu namenu, ki naj bi bil zdravo prehranjevanje študentov, ki imajo malo finančnih sredstev in malo časa za prehranjevanje (Logar in dr., 2018: 10), temveč služi zasebnim interesom. Namesto tega zahtevajo sistem, ki je neprofiten, socialno in zdravstveno vključujoč ter zmožen zagotoviti zdrave, raznolike in celovite obroke (MF Monitor, b. d.). Aktivistične organizacije na problematiko opozarjajo tudi s samoorganiziranimi študentskimi menzami, ki se jih je v času pisanja zvrstilo že 18.

Da je sistem potreben prenove, se strinjajo tudi nekateri novinarji (24UR Inšpektor, 2018; Gradišek, 2022; Oblak, 2023; Pušnik, 2022; Pušnik in Murovec, 2022) ter vladne (MDDSZ, 2024a; NIJZ, 2022; NIJZ, 2023) in nevladne organizacije (Kremić, 2023; ZPS, 2018). Njihove argumente podpirajo tudi zdravstvene študije, ki že vrsto let konsistentno kažejo, da zdravje študentov upada (Gregorič in dr., 2019; Leskovic, 2018; Zupančič in Hoyer, 2006). V zadnjih dveh desetletjih je na primer narasel indeks telesne mase, s tem da se je leta 2020 kar

desetina mladih med 19. in 25. letom starosti soočala z debelostjo, kar je 50 % več kot leta 2010 (Klanjšek in Naterer, 2021: 199). Ob tem Nacionalni inštitut za javno zdravje opozarja tudi, da ima veliko študentov povišan krvni tlak, holesterol, trigliceride in krvni sladkor (Gregorič in dr., 2021: 6). Pri tem se pojavlja zanimiv paradoks, saj je zdravje mladim Slovencem izjemno pomembna vrednota (Ule in Kuhar, 2002), če ne celo najpomembnejša vrednota (Lavrič, 2011).

To pomeni, da lahko del odgovornosti za upad zdravja med mladimi pripišemo zunanjim zaviralnim dejavnikom. To potrjuje tudi na NIJZ-ju (2022), kjer ugotavljajo, da je pri študentih nezdrava prehrana povezana predvsem s skromnimi financami, izredno kratko odmerjenim časom med predavanji in ostalimi obveznostmi ter premajhno in krajevno oddaljeno dostopnostjo ustrezno pripravljanih obrokov. Kot pojasni Gregorič z NIJZ-ja, študenta na krožniku pogosto pričaka ocvrta glavna jed, ki jo spremlja ocvrta priloga – kljub temu da je v javnem razpisu za izbiro ponudnikov SŠP jasno zapisano, da je na krožniku lahko le ena sestavina ocvrta (Oblak, 2023). Poleg tega se na jedilnikih namesto kompleksnih polnovrednih jedi znajde preveč enostavnih živil ter premalo sadja in zelenjave (ibid.). Do podobnih zaključkov so prišli tudi na Zvezi potrošnikov Slovenije. V začetku septembra 2023 so preučili 35 študentskih obrokov in ugotovili, da v glavnih jedeh prevladujejo živila z več ogljikovimi hidrati (ta predstavljajo približno 60 % krožnika), temu sledijo živila z več beljakovinami (približno 25 % krožnika), najmanj pa je zelenjave (približno 15 % krožnika), kar ni skladno s konceptom zdravega in uravnoveženega krožnika (ZPS, 2023). Skrb vzbujajoče stanje je pokazala tudi anketa, ki sta jo izpeljali študentska lista Fodem FDV in lista Možgani MF. Od skoraj 2500 anketiranih kar 37 % svojo prehrano ocenjuje kot nezadostno pestro, 27 % kot zadostno pestro, preostali pa se vidijo nekje v sredini (K., 2023). Ob tem je pomembno tudi dejstvo, da so študenti močno odvisni od gostinske ponudbe in da si redko sami pripravljajo obroke (NIJZ, 2023) – tudi zaradi neustreznih pogojev za kuhanje (K., 2023).

Na kritike se je odzval tudi Strateški svet za prehrano, ki je napovedal preново smernic zdravega prehranjevanja za študente in obljubil spremembe na tem področju (Fras in dr., 2023: 13; MDDSZ, 2024a). Pri tem je pomembno, da bodo pri reformi sistema poleg zdravja upoštevali tudi trajnost, ki je v javnih razpravah in strokovni literaturi še vedno zapostavljena. Prvi korak Strateškega sveta za prehrano je bila prevetritev Javnega razpisa za izbiro ponudnikov subvencionirane študentske prehrane za leti 2025 in 2026, s katerim želijo med ponudnike vključiti več javnih zavodov z lastnimi kuhinjami, povečati število brezmesnih obrokov, izboljšati brezglutensko ponudbo, poostriiti pogoje za hitro prehrano, spodbuditi ponudbo zdrave prehrane ter izboljšati dostopnost študentske prehrane z odprtjem razpisa za vse kraje po Sloveniji (MDDSZ, 2024b). Tudi na omenjene spremembe se je vsul plaz kritik s strani novinarjev in aktivistov. Ru-

pnik Ženko z Dnevnika (2024) poudari, da v sistemu še vedno sodelujejo ponudniki s hitro prehrano in da je ta še vedno prepuščen prostemu trgu. Abramič z Radia Študent (2024) opozori, da upoštevanje zdravja, trajnosti in zdravstvenih posebnosti ponudnikom prinaša dodatne točke, kar pomeni, da razpis le spodbuja dobre prakse in jih ne zapoveduje. S tem se strinja tudi študentska organizacija Iskra (v Lesjak Šilak, 2024), ki pravi: »Z razpisom lahko predvsem poskušajo spodbujati boljše prakse, ne morejo pa uvesti konkretnih ukrepov.« To potrди tudi Dan Juvan, sekretar na ministrstvu za delo, v izjavi za Radio Študent (Abramič, 2024): »Jaz vam lahko zagotovim, da karkoli bo ministrstvo kadarkoli v razpis napisalo glede prehrane, bo McDonald's tisti, ki se bo temu odprl in prilagodil. Tako da je McDonald's iz razpisa nemogoče izločiti. Prav tako je nemogoče izločiti Žito. Po drugi strani pa tudi ne želimo, da študenti ne bi imeli dostopa do dostopne prehrane.« Tudi predstavnik Iskre Domen Vrhovnik (v Abramič, 2024) se zaveda, da bi ostrejša merila sprožila odhajanje gostincev iz sistema, zato pravi: »Seveda se zavzemamo za večjo zaostritev tega, ampak, seveda, ob tem moramo potem že zraven razmišljati in snovati alternativni sistem, katerega v študentskem društvu Iskra razumemo kot študentske menze.«

Opis raziskave, konceptualnega ogrodja in metodologije

V nadaljevanju prispevka bomo strnjeno predstavili izsledke iz raziskave, ki je bila izvedena v okviru magistrske naloge na Fakulteti za družbene vede. Konceptualno ogrodje raziskave je predstavljalo ekološki model, ki se uporablja za preučevanje dejavnikov, ki ovirajo ali omogočajo vedenja, povezana z zdravjem (McLeroy in dr., 1988). Model se odmika od modelov sprememb, ki se osredotočajo le na posameznike, saj upošteva kontekst družbenega, fizičnega in političnega okolja, znotraj katerega se vedenje dogaja. Predpostavlja se, da bodo intervencije najuspešnejše, ko politike in okolja podpirajo zdrave odločitve in ko so posamezniki motivirani in izobraženi za te odločitve (Ottawa Charter for Health Promotion, 1986). Model se je že večkrat izkazal za uporabnega pri raziskovanju kompleksnih vedenj in reševanju perečih problematik s področja zdravja (Fenta in dr., 2023: 13; Sallis in dr., 2008: 472–474).

Po zgledu ekološkega modela smo v omenjeni raziskavi predpostavili, da tudi na prehranjevanje študentov prek sistema SŠP vpliva več dejavnikov, ki niso odvisni le od značilnosti posameznika, temveč tudi od širšega okolja. Z raziskavo smo poskusili odgovoriti na raziskovalno vprašanje, kateri okoljski dejavniki omogočajo oziroma ovirajo zdravo in trajnostno prehranjevanje prek slovenske-

ga sistema SŠP po mnenju študentov. Cilj raziskave je bil, da na podlagi identificiranih dejavnikov opredelimo priložnosti in omejitve sistema SŠP ter ponudimo izhodišča za snovanje večnivojskih intervencij, ki bi podprle ter spodbudile zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov.

Ker ekološki model zahteva kvalitativne metode raziskovanja, smo uporabili metodo fokusnih skupin. Ta metoda se je v več študijah izkazala kot uporabna pri raziskovanju prehranskega vedenja študentov s pomočjo ekološkega modela (Deliens in dr., 2014; Lacaille in dr., 2011). Fokusne skupine nam namreč lahko dajo poglobljene informacije o tem, kako izbrana skupina ljudi razmišlja o določeni temi in kako svoja stališča oblikuje v procesu razprave z drugimi (Sogari in dr., 2018). Poleg tega nam lahko fokusne skupine ponudijo tudi vpogled v širši kontekst specifičnega prehranskega vedenja (Sánchez-Gómez in Martín-Cilleiros, 2017), ki je ključen pri raziskovanju s pomočjo ekološkega modela.

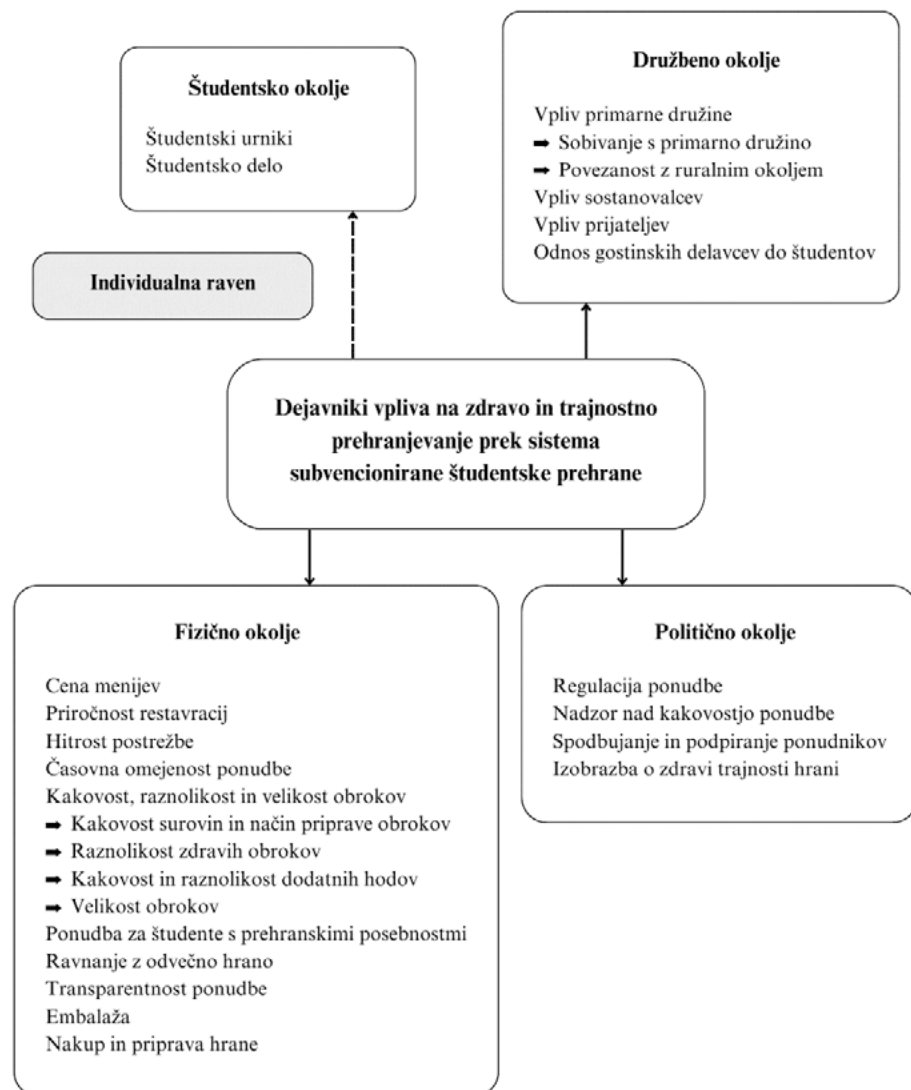
V novembru in decembru 2023 so bile izvedene štiri fokusne skupine, ki se jih je skupaj udeležilo 21 študentov. Vzorec je bil heterogen glede na starost udeležencev, stopnjo študija, tip nastanitve, velikost gospodinjstva, pogostost prehranjevanja prek sistema SŠP in vključenost v organizacije, ki se ukvarjajo s problematiko SŠP. V raziskavo smo zajeli tudi nekaj študentov z drugačnimi načini prehranjevanja, kot sta vegetarijanstvo (tj. prehrana, ki izključuje meso, vključno s perutnino in ribami) in pesketarijanstvo (tj. vegetarijanska prehrana, ki vključuje tudi ribe in morske sadeže), prevladovali pa so vsejedci. Vzorec je na prvi pogled homogen glede na kraj bivanja, saj večina udeležencev živi pretežno v Ljubljani. Vendar pa skozi analizo transkriptov ugotovimo, da večina udeležencev prihaja iz drugih krajev in v Ljubljani pretežno živi zaradi študija. Poleg tega sta se raziskave udeležili tudi dve študentki iz tujine, ki sta se prav tako zaradi študija priselili v Ljubljano. Dobro heterogenost vzorca smo dosegli tudi glede na nastanitev, s tem da je bilo udeležencev, ki živijo v samostojnih gospodinjstvih, enkrat več kot tistih, ki živijo s primarno družino. Vzorec pa je bolj homogen glede na spol, saj prevladujejo ženske, in glede na fakulteto, saj prevladujejo študenti s Fakultete za družbene vede. To je najverjetneje posledica dejstva, da je na tej fakulteti potekala najbolj intenzivna rekrutacija in da so bile v prostorih fakultete fokusne skupine tudi izvedene. Kljub homogenosti vzorca glede na fakulteto je bila v vsaki fokusni skupini prisotna vsaj ena oseba z druge fakultete, kar je pomembno prispevalo h kakovosti podatkov in dinamiki same razprave.

| | Frekvenca (n) | Odstotek (%) |
|---|---------------|--------------|
| SPOL | | |
| Ženski | 14 | 66,7 |
| Moški | 5 | 23,8 |
| Nebinarni | 1 | 4,8 |
| LETNICA ROJSTVA | | |
| 2004 | 2 | 9,5 |
| 2003 | 2 | 9,5 |
| 2002 | 5 | 23,8 |
| 2001 | 1 | 4,8 |
| 2000 | 6 | 28,6 |
| 1999 | 2 | 9,5 |
| 1998 | 1 | 4,8 |
| 1997 | 2 | 9,5 |
| STOPNJA ŠTUDIJA | | |
| Prva | 8 | 38,1 |
| Druga | 13 | 61,9 |
| KRAJ BIVANJA | | |
| Večje mesto (npr. Ljubljana) | 16 | 76,2 |
| Mesto ali manjši kraj (npr. Vrhnika) | 3 | 14,3 |
| Naselje ali vas (npr. Dol pri Ljubljani) | 2 | 9,5 |
| FAKULTETA | | |
| Fakulteta za družbene vede | 14 | 66,7 |
| Filozofska fakulteta | 1 | 4,8 |
| Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo | 2 | 9,5 |
| Biotehniška fakulteta | 1 | 4,8 |
| Fakulteta za računalništvo in informatiko | 1 | 4,8 |
| Fakulteta za arhitekturo | 1 | 4,8 |
| Fakulteta za varnostne vede | 1 | 4,8 |

| | | |
|--|----|------|
| TIP NASTANITVE MED ŠTUDIJEM | | |
| S starši | 7 | 33,3 |
| V najetem stanovanju | 10 | 47,6 |
| V študentskem domu | 3 | 14,3 |
| Drugo (npr. pri partnerju v lastnem stanovanju) | 1 | 4,8 |
| VELIKOST GOSPODINJSTVA (po številu članov) | | |
| 1 | 1 | 4,8 |
| 2 | 4 | 19,1 |
| 3 | 3 | 14,3 |
| 4 | 10 | 47,6 |
| 5 | 1 | 4,8 |
| 6 | 1 | 4,8 |
| 7 | / | 0 |
| 8 | 1 | 4,8 |
| POGOSTOST PREHRANJEVANJA PREK SŠP | | |
| Pogosto | 5 | 23,8 |
| Občasno | 11 | 52,4 |
| Redko | 5 | 23,8 |
| Nikoli | / | 0 |
| NAČIN PREHRANJEVANJA | | |
| Vegetarijanstvo | 3 | 14,3 |
| Pesketarijanstvo | 1 | 4,8 |
| Vsejedstvo | 17 | 81 |
| VKLJUČENOST V ORGANIZACIJE, KI SE UKVARJAJO S PROBLEMATIKO SŠP | | |
| Da | 5 | 23,8 |
| Ne | 16 | 76,2 |

Tabela 1: Sociodemografske specifične vzorca

Vir: Kelečević, J. R. (2024). Zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov: priložnosti in omejitve sistema subvencionirane študentske prehrane [magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede].



Slika 1: Dejavniki vpliva na zdravo in trajnostno prehranjevanje prek SŠP

Vir: Kelečević, J. R. (2024). *Zdravo in trajnostno prehranjevanje študentov: priložnosti in omejitve sistema subvencionirane študentske prehrane* [magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede].

Sinteza ugotovitev

Na podlagi analize transkriptov fokusnih skupin smo identificirali šest ravni vpliva, in sicer individualno raven, družbeno okolje, fizično okolje, študentsko okolje, politično okolje in kolektivne prehranske trende. Iz analize je bila izključena individualna raven, saj nas je zanimalo le, kako po mnenju študentov okolje vpliva na njihovo prehransko vedenje. Na vsaki ravni smo nato identificirali kompleksen spekter dejavnikov, ki po mnenju študentov ovirajo ali olajšajo zdravo in trajnostno prehranjevanje prek sistema SŠP (gl. Sliko 1). V nadaljevanju bomo izpostavili nekaj najpomembnejših dejavnikov in interakcij med dejavniki.

Analiza je pokazala, da razlike v nastanitvi pomembno vplivajo na uporabo in odnos do sistema SŠP. Študenti, ki živijo s svojo primarno družino, SŠP uporabljajo bolj priložnostno in manj pozornosti namenjajo zdravju, saj se zavedajo, da jih doma čakajo hranljivi obroki. Ti študenti imajo privilegij, da SŠP uporabljajo kot občasen luksuz, hkrati pa so tudi manj občutljivi za ceno obrokov. Nasprotno so študenti, ki živijo v najemniških stanovanjih ali študentskih domovih, bolj odvisni od SŠP, predvsem zaradi slabih pogojev za kuhanje, pogoste zasedenosti kuhinje, slabega odnosa s sostanovalci ter pomanjkanja časa in denarja za nakup in pripravo obrokov. Ker se pogosteje prehranjujejo prek SŠP, so ti študenti bolj pozorni na zdravje, a so tudi bolj finančno občutljivi. Ta dva interesa sta si nasprotujoča, saj na splošno velja, da so ravno zdravi obroki dražji.

Med študenti se kaže tudi močna povezanost z ruralnim okoljem, predvsem med tistimi, ki prihajajo s podeželja. Ti študenti dobro razumejo prakse proizvodnje hrane ter poznajo pomen lokalne in sezonske hrane za zdravje in okolje, kar vpliva na njihovo razumevanje SŠP. Študenti s perifernih območij pogosto prinesejo lokalno hrano s seboj v Ljubljano, saj jo vidijo kot bolj zdravo in okusno v primerjavi s študentsko prehrano. SŠP pa uporabijo šele, ko porabijo svoje zaloge.

Pomemben dejavnik družbenega okolja, ki vpliva na prehransko vedenje, je tudi negativen odnos gostinskih delavcev, ki se po mnenju študentov pojavlja zaradi dveh razlogov. Kot prvo so študenti manj dobičkonosni gosti kot redno zaposleni ali turisti. To študenti utemeljujejo tudi z dejstvom, da nekatere restavracije strežejo študentske goste le znotraj časovnih oken, ko imajo manj drugih gostov. Kot drugo pa študenti slab odnos gostinskih delavcev pripišejo negativni družbeni percepciji študentov, ki veljajo za priskledniške in brezdelne, saj uživajo državne subvencije, a ne prispevajo v državno blagajno.

Na prehranjevanje študentov zelo ključno vplivajo tudi dejavniki fizičnega okolja. Prva ovira pri prehranjevanju je nedvomno omejena ponudba zdrave trajnostne hrane, saj študenti večkrat poudarijo, da je trg nasičen z nezdravimi

izbirami, primanjkuje pa kakovostnih in raznolikih obrokov ter ponudbe za študente s prehranskimi posebnostmi. Poleg povečanja zdrave trajnostne ponudbe pa mora sistem zagotoviti, da je ta tudi cenovno dostopna. Študenti so namreč finančno zelo občutljiva skupina, kar pomeni, da ceno najpogosteje postavijo pred zdravje in trajnost. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da tudi znotraj študentske populacije obstajajo podskupine, ki so finančno še bolj ranljive. To so študenti iz nižjih družbeno-ekonomskih razredov, študenti delavci, študenti, ki živijo v študentskih domovih ali samostojnih gospodinjstvih, ter tuji študenti.

Po nujni razrešitvi finančne dostopnosti zdrave trajnostne hrane pa je treba razrešiti tudi vprašanje lokacijske dostopnosti. Študenti so namreč večino dneva omejeni na ponudbo v bližini svoje fakultete. Vzpostavitev zdrave in trajnostne ponudbe je še posebej pomembna za bolj oddaljene fakultete, saj se trenutno večina ponudnikov nahaja v centru mesta.

Pomemben dejavnik fizičnega okolja je tudi hitrost postrežbe. Ta se močno prepleta z lokacijsko dostopnostjo in nerednimi študentskimi urniki, kar predstavlja pomembni oviri pri zdravem in trajnostnem prehranjevanju študentov. V primeru kratkih odmorov je nujno, da sistem zagotovi priročne in hitre obroke, ki so karseda zdravi in trajnostni. V okolici fakultet naj bodo na voljo tudi možnosti za počasnejše prehranjevanje, ki običajno velja za bolj zdravo in lahko študentom koristi med daljšimi odmori ali po zaključku predavanj.

Po zagotovitvi ugodnih, priročnih in časovno prilagodljivih zdravih trajnostnih obrokov pa je treba izboljšati tudi transparentnost. To je še posebej ključno pri trajnosti, saj študenti poudarjajo, da nimajo vpogleda v večino vidikov prehranske verige, vključno s poreklom sestavin, pridelavo, predelavo, transportom, skladiščenjem, odpadno embalažo in zavrženo hrano. Ravno zaradi tega študenti tudi zaključijo, da sistem načeloma ne omogoča trajnostnega prehranjevanja. A glede na vodilne smernice trajnostnega prehranjevanja (EAT-Lancet, 2020: 10) bi študenti vseeno lahko na individualni ravni zmanjšali uživanje mesa, predvsem predelanega in rdečega, povečali vnos rastlinske hrane, nadomestili nasičene maščobe z nenasičenimi ter se izogibali rafiniranim žitom, močno predelani hrani in dodanemu sladkorju. Tukaj se je pokazalo pomanjkanje znanja študentov o trajnosti.

Ravno zaradi tega manka se študenti pogosto ne zavedajo, da se v določenih primerih vedejo trajnostno. Na primer, več študentov poudarja, da neradi puščajo ostanke hrane, a je to prej povezano s primarno vzgojo in dejstvom, da je puščanje hrane v slovenski kulturi razumljeno kot nespoštljivo. Poleg tega študenti, ki živijo v najemniških stanovanjih in študentskih domovih, poročajo tudi, da zaradi draginje pojedjo manj mesa, kot bi ga, če bi živeli s primarno družino. Nekateri študenti pa se celo zavestno trudijo zmanjšati porabo mesa – največkrat iz sočutja do živali, redkeje zaradi trajnosti ali zdravja. Ne glede na razloge za

zmanjšanje mesa je premik k fleksitarijanski prehrani dobrodošel, saj je zmanjšanje porabe mesa v razvitih državah eden najpomembnejših mehanizmov za prehod k zdravim in trajnostnim prehranskim sistemom (Cusack in dr., 2021; Gerber in dr., 2013; Willett in dr., 2019). Zaradi tega je pomembno izboljšati tudi študentsko ponudbo rastlinske hrane, ki je po mnenju udeležencev izrazito nezadostna, enolična in nekakovostna. Na ta način lahko sistem podpre vegane (tj. tiste, ki iz prehrane izključujejo vsa živila živalskega izvora), vegetarijance, pesketarijance in vse tiste, ki želijo zmanjšati vnos mesa. Ob tem pa je potreben tudi premislek, kako lahko sistem zagotovi kakovostne obroke za študente z drugimi prehranskimi posebnostmi, na primer za študente, ki se prehranjujejo brezglutensko oziroma imajo določene zdravstvene ali verske omejitve.

Zaključek

Glavno vprašanje je torej, kako zasnovati sistem, v katerem bi bila zdrava trajnostna hrana cenovno ugodna, priročna, transparentno označena, primerno postrežena ter bi se hkrati lahko prilagajala nerednim študentskim urnikom. Kot ugotovljeno, bi bile za to potrebne večnivojske rešitve, ki bi posegle v vsak del sistema, vključno z nabavo surovin, prevozom, načinom priprave hrane, sestavo obrokov, postrežbo, odvečno hrano in embalažo. Ob tem je treba premisliti, kako ponudnike ustrezno izobraziti, jih motivirati in podpreti pri zagotavljanju zdrave trajnostne hrane. Študente namreč skrbi, da bi bil poseg v trg preoster in bi sprožil odhajanje gostincev iz sistema. Za razrešitev tega vprašanja bi bilo smiselno raziskavo razširiti z neposrednim raziskovanjem fizičnega in političnega okolja. Na ta način bi dobili vpogled v ovire, s katerimi se ponudniki soočajo pri nabavi, pripravi in strežbi hrane. Hkrati pa bi preučili tudi ovire, s katerimi se odločevalci spopadajo pri snovanju razpisov, financiranju, sodelovanju s ponudniki in izvajanju nadzora.

Poleg intervencij na področju ponudbe in ponudnikov bi bilo smiselno razmisliti tudi o intervencijah na področju izobrazbe študentov. Del odgovornosti za to bi nedvomno moral prevzeti javni izobraževalni sistem, saj prehod k bolj zdravim trajnostnim prehranskim sistemom pomeni boljše zdravje populacije, razbremenitev zdravstvenega sistema ter ublažitev podnebnega in okoljskega odtisa. Hkrati pa so študenti tudi državljani, ki bodo s svojimi odločitvami oblikovali prihodnost prehranskih sistemov – bodisi kot volivci ali odločevalci – zato je nujno, da so o tem ustrezno izobraženi. Poleg vključitve vsebin v kurikulum bi bilo učinkovito, če bi bila reforma sistema SŠP podprta s širšimi komunikacijskimi in motivacijskimi kampanjami, ki naredijo zdravo in trajnostno pre-

hranjevanje privlačnejše. Kritiki (Hanžič, 2019; Z., 2023) namreč opozarjajo, da se ponudba študentskih obrokov prilagaja tudi povpraševanju, kar pomeni, da študenti do nekatere mere tudi sami izbirajo manj kakovostne obroke. Ob tem je pomembno spomniti, da znotraj sistema SŠP že sedaj obstajajo komunikacijske platforme, ki bi bile bolje izkoriščene. To so na primer fakultete, kjer se študenti veliko zadržujejo; aplikacija Prehrana, prek katere študenti izbirajo ponudnike in obroke; ter sami ponudniki, ki bi lahko informirali o ustrežnejših izbirah znotraj svoje ponudbe.

Raziskava predstavlja tudi odlično izhodišče za preučevanje in primerjanje različnih rešitev, ki bi olajšale zdravo in trajnostno prehranjevanje prek sistema SŠP. Vsaka predlagana rešitev ima namreč svoje prednosti, a tudi določene omejitve. Pri subvencijah za trgovino so študenti izpostavili, da bi te lahko poglobile razlike med družbenimi sloji, saj bi socialno ranljivejši študenti s subvencijami kupovali hrano za vso družino, hkrati pa ta rešitev spodbuja osnovni namen sistema SŠP, ki naj bi študente razbremenil kuhanja. Pri javnih menzah med študenti prihaja do pomislekov glede postavitve menz, saj bi to zahtevalo veliko časa in sredstev. V vmesnem času bi zato potrebovali prehodne rešitve. Poleg tega bi bilo potrebno premišljeno načrtovanje zaradi razpršenosti fakultet. Do pomislekov prihaja tudi glede raznolikosti in okusnosti obrokov. Ti pomisleki so močno povezani z negativno percepcijo menz, zato bi bilo ob zagonu smiselno razmisliti, kako spremeniti to percepcijo. Če bi bila rešitev zgolj prenova obstoječega sistema, v katerem sodelujejo zasebni ponudniki, pa se vedno znova poraja vprašanje, kako zasnovati sistem, v katerem bi bila zdrava in trajnostna hrana dovolj dobičkonosna za ponudnike.

Ob tem je treba odgovorne spomniti, da sistem SŠP predstavlja odlično okolje za izobraževanje mladih potrošnikov-državljanov na področju zdrave trajnostne hrane in sooblikovanje njihovih prehranjevalnih navad. Zaradi tega bi morala biti prenova sistema v samem vrhu prioritete odločevalcev. Če bi bil sistem dobro zasnovan, bi lahko služil tudi kot model zdravega trajnostnega prehranskega sistema, po katerem bi se zgledovali drugi sistemi v slovenskem ali celo v mednarodnem prostoru.

Literatura

- 24UR Inšpektor (2018): Študentska prehrana: smernice za gostince zgolj priporočilo. *24ur*. Dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/studentska-prehrana-pogosto-premastna-in-preslana.html> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Abramič, Karin (2024): Izgradnja drugega tira subvencionirane študentske prehrane. *Radio Študent*. Dostopno na: <https://radiostudent.si/univerza/kaj-pa-univerza-izgradnja-d drugega-tira-subvencionirane-studentske-prehrane> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Baumeister, Roy F. in Vohs, Kathleen D. (2007): Self-Regulation, ego depletion, and motivation. *Social and Personality Psychology Compass* 1(1): 115–128. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00001.x> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Black, Jennifer L., Velazquez, Cayley E., Ahmadi, Naseam, Chapman, Gwen E., Carten, Sarah, Edward, Joshua, Shulhan, Stephanie, Stephens, Teya in Rojas, Alejandro (2015): Sustainability and public health nutrition at school: assessing the integration of healthy and environmentally sustainable food initiatives in Vancouver schools. *Public Health Nutrition* 18(13): 2379–2391. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/s1368980015000531> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Branca, Francesco, Lartey, Anna, Oenema, Stineke, Aguayo, Victor, Stordalen, Gunhild A., Richardson, Ruth, Arvelo, Mario in Afshin, Ashkan (2019): Transforming the food system to fight non-communicable diseases. *BMJ* 364, l296. Dostopno na: <https://doi.org/10.1136/bmj.l296> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Crippa, Monica, Solazzo, Efsio, Guizzardi, Diego, Monforti-Ferrario, Fabio, Tubiello, Francesco N. in Leip, Adrian (2021): Food systems are responsible for a third of global anthropogenic GHG emissions. *Nature Food* 2(3): 198–209. Dostopno na: <https://doi.org/10.1038/s43016-021-00225-9> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Cusack, Daniela F., Kazanski, Clare E., Hedgpeth, Alexandra, Chow, Kenyon, Cordeiro, Amanda L., Karpman, Jason in Ryals, Rebecca (2021): Reducing climate impacts of beef production: A synthesis of life cycle assessments across management systems and global regions. *Global Change Biology* 27(9): 1721–1736. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/gcb.15509> (Pridobljeno 17. november 2024).

- De Vet, Emely, De Ridder, Denise, Stok, Marijn, Brunso, Karen, Baban, Adriana in Gaspar, Tania (2014): Assessing self-regulation strategies: development and validation of the tempest self-regulation questionnaire for eating (TESQ-E) in adolescents. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 11(1). Dostopno na: <https://doi.org/10.1186/s12966-014-0106-z> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Deliens, Tom, Clarys, Peter, De Bourdeaudhuij, Ilse in Deforche, Benedicte (2014): Determinants of eating behaviour in university students: a qualitative study using focus group discussions. *BMC Public Health* 14(1). Dostopno na: <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-53> (Pridobljeno 17. november 2024).
- EAT-Lancet Commission (2020): *Food Planet Health*. Dostopno na: https://eatforum.org/content/uploads/2019/07/EAT-Lancet_Commission_Summary_Report.pdf (Pridobljeno 17. november 2024).
- Fenta, Eneyew Talie, Tiruneh, Misganaw Guadie in Anagaw, Tadele Fentabil (2023): Exploring enablers and barriers of healthy dietary behavior based on the Socio-Ecological Model, a qualitative systematic review. *Nutrition and Dietary Supplements Volume 15*: 13–23. Dostopno na: <https://doi.org/10.2147/nds.s395444> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Franchini, Cinzia, Biasini, Beatrice, Rosi, Alice in Scazzina, Francesca (2023): Best practices for making the university campus a supportive environment for healthy and sustainable diets. *Current Opinion in Environmental Science & Health* 32: 100436. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.coesh.2022.100436> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Fras, Zlatko, Jakše, Boštjan, Kreft, Samo, Malek, Žiga, Kamin, Tanja, Tavčar, Nika in Fidler Mis, Nataša (2023): The activities of the Slovenian Strategic Council for Nutrition 2023/24 to Improve the health of the Slovenian population and the Sustainability of Food: A Narrative review. *Nutrients* 15(20): 4390. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/nu15204390> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Gerber, Pierre J., Steinfeld, Henning, Henderson, Benjamin, Mottet, Anne, Opio, Carolyn, Dijkman, Jeroen, Falcucci, Alwin in Tempio, Giuseppe (2013): *Tackling climate change through livestock – A global assessment of emissions and mitigation opportunities*. Rim: Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rim: FAO.
- Global Panel on Agriculture and Food Systems for Nutrition (2016): *Food systems and diets: Facing the challenges of the 21st century*. London: Global Panel on Agriculture and Food Systems for Nutrition. Dostopno na: <http://glopan.org/sites/default/files/ForesightReport.pdf> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Gradišek, Nika (2022): A maš na bone? *Radio Študent*. Dostopno na: <https://radiostudent.si/univerza/kaj-pa-univerza/a-mas-na-bone> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Gregorič, Matej, Blaznik, Urška, Fajdiga Turk, Vida, Delfar, Nataša, Korošec, Aleš, Lavtar, Darja, Zaletel, Metka, Koroušič Seljak, Barbara, Golja, Petra, Zdešar Kotnik, Katja, Robič Pikel, Tatjana, Pravst, Igor, Fidler Mis, Nataša, Kostanjevec, Stojan, Pajnkihar, Majda, Poklar Vatovec, Tamara in Hočevar Grom, Ada (2019): *Različni vidiki prehranjevanja prebivalcev Slovenije v starosti od 3 mesecev do 74 let*. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje. Dostopno na: https://nijz.si/wp-content/uploads/2022/07/razlicni_vidiki_prehranjevanja_prebivalcev_slovenije.pdf (Pridobljeno 17. november 2024).
- Gregorič, Matej, Poličnik, Rok, Mušič, Simona, Toth, Gordana in Turk Fajdiga, Vida (2021): *Zakuhajmo pravo izbiro: priročnik s povzetkom prehranskih smernic za ponudnike študentske prehrane*. Ljubljana: Nacionalni inštitut za javno zdravje. Dostopno na: https://nijz.si/wp-content/uploads/2022/07/zakuhajmo_pravo_izbiro_obl_29_7_21_0.pdf (Pridobljeno 17. november 2024).
- Halloran, Afton, Fischer-Møller, Mads Frederik, Persson, Marie in Skylare, Elisabet (2018): *Solutions Menu – A Nordic guide to sustainable food policy*. Nordic Council of Ministers. Dostopno na: <https://doi.org/10.6027/ANP2018-786> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Hanžič, Sandra (2019): Če študent na pico ali kebab gre, nezdravo je. *Delo*. Dostopno na: <https://www.delo.si/novice/slovenija/ce-student-na-pico-ali-kebab-gre-nezdravo-je/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- K., G. (2023): Študenti: Boni so zastarel sistem, zagnati je treba študentske menze. *RTV Slovenija*. Dostopno na: <https://www.rtvlo.si/slovenija/studenti-boni-so-zastarel-sistem-zagnati-je-treba-studentske-menze/654776> (Pridobljeno 17. november 2024).

- K., R. in Kodba, Katja (2023): Tudi to bo od zdaj drugače: študenti ogorčeni, na ŠOS jim odgovarjajo. *Siol.net*. Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/tudi-to-bo-od-zdaj-drugace-studenti-ogorceni-na-sos-jim-odgovarjajo-595912> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Kamenidou, Irene, Mamalis, Spyridon, Pavlidis, Stavros in Bara, Evangelia-Zoi G. (2019): Segmenting the Generation Z Cohort University Students Based on Sustainable Food Consumption Behavior: A Preliminary Study. *Sustainability* 11(3): 837. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/su11030837> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Klanjšek, Rudi in Naterer, Andrej (2021). Zdravje in dobro počutje. V: *Mladina 2020: položaj mladih v Sloveniji*, Miran Lavrič in Tomaž Deželan (ur.), 195–213. Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba, Založba Univerze v Ljubljani. Dostopno na: https://mlad.si/e-katalogi/Mladina_2020/12/ (Pridobljeno 17. november 2024).
- Kremić, Nika (2023): Vizualna analiza študentskih obrokov. ZPS. Dostopno na: https://www.zps.si/uploads/content/Projekti%20ZPS/Ve%C5%A1%20kaj%20je%C5%A1%20projekti/Vizualna_analiza_nk27092023_NIKA_KREMIC_ZPS.pdf (Pridobljeno 17. november 2024).
- Lacaille, Lara J., Dauner Nichols, Kim, Krambeer, Rachel J. in Pedersen, Jon (2011): Psychosocial and environmental determinants of eating behaviors, physical activity, and weight change among college students: a qualitative analysis. *Journal of American college health* 59(6): 531–538. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/07448481.2010.523855> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Lavrič, Miran (2011): *Mladina 2010: Družbeni profil mladih v Sloveniji* [podatkovna datoteka]. Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. Dostopno na: https://doi.org/10.17898/ADP_MLA10_V1 (Pridobljeno 17. november 2024).
- Lesjak Šilak, Taja (2024): Spremenjen razpis za študentsko prehrano v novem študijskem letu. Bo omogočil bolj zdravo prehrano? *RTV Slovenija*. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/spremenjen-razpis-za-studentsko-prehrano-v-novem-studijskem-letu-bo-omogocil-bolj-zdravo-prehrano/722123> (Pridobljeno 11. marec 2025).
- Leskovic, Ljiljana (2018): Prehranske navade študentov Univerze v Novem mestu Fakultete za zdravstvene vede. V: *Vloga zdravstvene nege pri sodobni prehranski terapiji: zbornik prispevkov*, 34–43. Univerza v Novem mestu Fakulteta za zdravstvene vede. Dostopno na: https://dmszt-nm.si/wp-content/uploads/2023/02/Zbornik_DMT_2019.pdf (Pridobljeno 17. november 2024).
- Logar, Iza, Bajželj, Neža, Erman, Pia, Piskar, Nina, Klopčič, Sara in Geč, Anja (2018): Študentska prehrana v mestni občini Ljubljana. V: *Mladi o mladih v Mestni občini Ljubljana: rezultati raziskovalnega sodelovanja z Uradom za mladino in študenti FDV na programu Komunikologije – medijske in komunikacijske študije*, Tanja Oblak Črnič in Katarina Gorenc (ur.), 6–9. Mestna občina, Mestna uprava, Oddelek za kulturo, Urad za mladino. Dostopno na: <https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/Publikacija-Mladi-o-mladih.pdf> (Pridobljeno 17. november 2024).
- McLeroy, Kenneth R., Bibeau, Daniel, Steckler, Allan in Glanz, Karen (1988): An ecological perspective on health promotion programs. *Health education quarterly* 15(4): 351–377. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/109019818801500401> (Pridobljeno 17. november 2024).
- MF Monitor (b. d.): *Peticija za javne študentske menze*. Dostopno na: <https://mf-monitor.si/peticija-za-javne-studentske-menze/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti [MDDSZ] (2024a): *Spremembe na področju študentske prehrane*. Portal GOV.SI. Dostopno na: <https://www.gov.si/novice/2024-02-06-spremembe-na-podrocju-studentske-prehrane/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti [MDDSZ] (2024b): *Objavljen razpis za ponudnike študentske prehrane*. Portal GOV.SI. Dostopno na: <https://www.gov.si/novice/2024-07-12-objavljen-razpis-za-ponudnike-studentske-prehrane/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Nacionalni inštitut za javno zdravje [NIJZ] (2022): *Značilnosti študentske prehrane*. Dostopno na: <https://nijz.si/zivljenjski-slog/prehrana/prehranske-smernice/znacilnosti-studentske-prehrane/> (Pridobljeno 17. november 2024).

- Nacionalni inštitut za javno zdravje [NIJZ] (2023): *Približno tretjina študentov vsak teden posega po hitri prehrani, kot so hamburgerji in pice*. Dostopno na: <https://nijz.si/zivljenjski-slog/prehrana/priblizno-tretjina-studentov-vsak-teden-posega-po-hitri-prehrani-kot-so-hamburgerji-in-pice/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Oblak, Katarina (2023): *Kakšno hrano strežejo študentom: juhe iz vrečke in ocvrte jedi na kvadrat*. *NI*. Dostopno na: <https://nlinfo.si/novice/slovenija/kaksno-hrano-strezejo-studentom-juhe-iz-vrecke-in-ocvrte-jedi-na-kvadrat/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Ottawa Charter for Health Promotion (1986): *Health Promotion International* 1(4): 405. Dostopno na: <https://doi.org/10.1093/heapro/1.4.405> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Pušnik, Matija (2022): *Menze zdaj! Radio Študent*. Dostopno na: <https://www.radiostudent.si/univerza/pod-katedrom/menze-zdaj> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Pušnik, Neža in Murovec, Jakob (2022): *Priljubljena restavracija ukinja študentske bone. Bodo kmalu sledile še druge? NI*. Dostopno na: <https://nlinfo.si/novice/slovenija/studentski-boni-ukinitev-restavracije/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Rupnik Ženko, Veronika (2024): *Ponudnikom hitre hrane še ne bo odklenkalo*. *Dnevnik*. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/novice/slovenija/ponudnikom-hitre-hrane-se-ne-bo-odklenkalo-2685255/> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Sallis, James F., Owen, Neville in Fisher, Edwin B. (2008): *Ecological models of health behavior*. V: *Health behavior and health education: theory, research, and practice*, Karen Glanz, Barbara K. Rimer in Karim Viswanath (ur.), 465–485. Minnesota: Jossey-Bass.
- Sánchez-Gómez, María Carmen in Martín-Cilleros, María Victoria (2017): *Implementation of Focus Group in Health Research*. V: *Computer Supported Qualitative Research*, Antonio Costa, Luis Reis, Francesco Neri de Sousa, Antonio Moreira in David Lamas (ur.), 49–61. New York: Springer.
- Sogari, Giovanni, Velez-Argumedo, Catalina, Gómez, Miguel I. in Mora, Cristina (2018): *College Students and Eating Habits: A Study Using An Ecological Model for Healthy Behavior*. *Nutrients* 10(12): 1823. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/nu10121823> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Stok, Floor Marijn, De Ridder, Denise T. D., Adriaanse, Marieke in De Wit, John B. F. (2010): *Looking cool or attaining self-rule. Different motives for autonomy and their effects on unhealthy snack purchase*. *Appetite* 54(3): 607–610. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.appet.2010.02.017> (Pridobljeno 17. november 2024).
- The Barilla Center for Food & Nutrition Foundation. (2018): *Guidelines for promoting sustainable diets at canteens of Worksites and Universities [delovni dokument – interno za konzorcij]*. LIFE SU-EATABLE LIFE16 GIC/IT/000038: Reducing carbon emissions in the EU through sustainable diets (1. september 2018).
- Ule, Mirjana in Kuhar, Metka (2002): *Sodobna mladina: izziv sprememb*. V: *Mladina 2000: Slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*, Vlado Miheljak (ur.), 40–78. Maribor: Aristej.
- Vermeulen, Sonja J., Campbell, Bruce M. in Ingram, John S. (2012): *Climate change and food systems*. *Annual Review of Environment and Resources* 37(1): 195–222. Dostopno na: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-020411-130608> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Willett, Walter C., Rockström, Johan, Loken, Brent, Springmann, Marco, Lang, Tim, Vermeulen, Sonja J., Garnett, Tara, Tilman, David, DeClerck, Fabrice, Wood, Amanda G., Jonell, Malin, Clark, Michael R., Gordon, Line J., Fanzo, Jessica, Hawkes, Corinna, Zurayk, Rami, Rivera, Juan A., De Vries, Wim, Sibanda, Lindiwe Majele, ... Murray, Christopher J. L. (2019): *Food in the Anthropocene: the EAT-Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems*. *The Lancet* 393(10170): 447–492. Dostopno na: [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(18\)31788-4](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(18)31788-4) (Pridobljeno 17. november 2024).
- World Health Organization [WHO] (2023): *Noncommunicable diseases*. Dostopno na: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases> (Pridobljeno 17. november 2024).
- Z., M. (2023): *Študentje si želijo prihranek časa, nizko ceno in okusen obrok, temu pa se prilagaja tudi ponudba*. *RTV Slovenija*. Dostopno na: <https://www.rtvsllo>.

si/zdravje/studentje-si-zelijo-prihranek-casa-nizko-ceno-in-okusen-obrok-temu-pa-se-prilagaja-tudi-ponudba/682960 (Pridobljeno 17. november 2024).

Zupančič, Andreja in Hoyer, Silvestra (2006): Prehranjevalne navade študentov. *Obzornik zdravstvene nege* 40: 157–163. Dostopno na: <https://obzornik.zbornica-zveza.si/index.php/ObzorZdravNeg/article/view/2594/2527> (Pridobljeno 17. november 2024).

Zveza potrošnikov Slovenije [ZPS] (2018): *Projekt Študent – veš, kaj ješ: Treba je znati izbrati*. Dostopno na: <https://www.zps.si/aktualne-vsebine/izjave-za-javnost/projekt-student-ves-kaj-jes-treba-je-znati-izbrati-2018-03-22> (Pridobljeno 17. november 2024).

Pija Lucija Kralj

Trajnostni prehranski sistemi in vloga socialnega dela

Predstavitev primera projekta Viški hrane

Abstract

Surplus Food Project by Slovenian Philanthropy: A Case of Sustainable Social Work

The article discusses the Surplus Food project implemented by Slovenian Philanthropy, which serves as an example of a sustainable practice aimed at reducing food poverty and food waste, emphasizing the crucial role of social work. The methodology is based on a qualitative research approach, including a semi-structured interview with Mr. Klas Preželj and an analysis of secondary sources. The results highlight the significant role of social work in connecting resources with users and the project's potential for short-term improvement of food poverty in Slovenia. The conclusions recommend integrating content on sustainable food systems into social work education, emphasizing the importance of proper terminology when addressing food poverty and encouraging a critical approach to finding sustainable solutions.

Keywords: surplus food, sustainability, social work, food poverty, terminology

*Pija Lucija Kralj graduated from the Faculty of Social Work at the University of Ljubljana in 2024 and is currently continuing her studies in analytical sociology at the Faculty of Social Sciences. She has been involved in various projects, such as the handbook *The Hidden Power of ADHD* (2023) and the research project *Health Care for HSE Employees*. She has gained practical experience through Erasmus exchanges in Belgium and Denmark and through training for youth workers. She is also the head of the Slovenian EU Youth Dialogue, where she is involved in research and promoting youth*

involvement in political processes. She also develops her insights into psychology by taking exams at the Faculty of Arts. She is the author of three young adult novels. E-mail: pijalucija.kralj@gmail.com.

Povzetek

Članek obravnava projekt Viški hrane, ki ga izvaja Slovenska filantropija, služi pa kot primer trajnostne prakse za zmanjševanje prehranske revščine in zavržene hrane, pri čemer poudarja ključno vlogo socialnega dela. Metodologija temelji na kvalitativnem raziskovalnem pristopu, vključno s polstrukturiranim intervjujem z gospodom Klasom Prežljem in analizo sekundarnih virov. Rezultati izpostavljajo pomembno vlogo socialnega dela pri povezovanju virov z uporabniki ter potencial projekta za kratkoročno izboljšanje prehranske revščine v Sloveniji. Sklep članka priporoča integracijo vsebin o trajnostnih prehranskih sistemih v izobraževanje socialnih delavcev, poudarja pomembnost ustrezne rabe terminologije pri obravnavi prehranske revščine in spodbuja kritičen pristop k iskanju trajnostnih rešitev.

Ključne besede: Viški hrane, trajnost, socialno delo, prehranska revščina, terminologija

Pija Lucija Kralj je leta 2024 diplomirala na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani in trenutno nadaljuje študij analitske sociologije na Fakulteti za družbene vede. Sodelovala je pri različnih projektih, kot so priložnostni Skrita moč ADHD (2023) in raziskovalni projekt Skrb za zdravje za zaposlene na HSE. Praktične izkušnje je pridobila z Erasmus izmenjavama v Belgiji in na Danskem ter z usposabljanji za mladinske delavce. Je tudi vodja slovenskega EU-dialoga z mladimi, kjer sodeluje pri pravi raziskavi in spodbujanju vključevanja mladih v politične procese. Poglede na psihologijo razvija z opravljanjem izpitov tudi na Filozofski fakulteti. Poleg tega je avtorica treh mladinskih romanov. E-mail: pijalucija.kralj@gmail.com.

Uvod

Prehranska revščina predstavlja globalni izziv, ki zadeva številne ranljive skupine, vključno z otroki, starejšimi, etničnimi manjšinami, brezdomci in gospodinjstvi, ki jih vodijo ženske (Burgess in Shier, 2018). V današnjem svetu, kjer se srečujemo z naraščajočimi okoljskimi problemi in globalnimi prehranskimi krizami, se potreba po trajnostnih prehranskih sistemih še posebej izpostavi. Trajnostni razvoj, ki vključuje zmanjšanje zavržene hrane in izboljšanje dostopa do prehrane, je ključen za ustvarjanje boljše prihodnosti. Pomen trajnostnih prehranskih sistemov za opolnomočenje posameznikov in skupnosti je očiten, saj ti sistemi prispevajo k izboljšanju blaginje, pridobivanju spretnosti ter izboljšanju ekonomskega in socialnega položaja (Thapa Karki in dr., 2021).

Socialno delo, ki se osredotoča na zagotavljanje enakih možnosti za vse posameznike in skupnosti, igra ključno vlogo pri spodbujanju trajnostnih pristopov, izobraževanju o zdravi prehrani in odpravljanju stigmatizacije, povezanih z zmanjševanjem presežkov hrane. Ta predstavitev primera raziskuje pomen socialnega dela pri implementaciji trajnostnih prehranskih sistemov in njegovo vlogo pri zagotavljanju stabilne preskrbe s hrano ter ohranjanju okolja za prihodnje generacije s poudarkom na delu viškov hrane.

Dodatno je pomembno obravnavati kritiko pristopov, ki prehransko revščino rešujejo z redistribucijo presežkov hrane. Riches in Silvasti (2014), dva pomembna kritika tega koncepta, poudarjata, da takšni programi pogosto zamaskirajo globlje sistemske težave, povezane s prehransko neenakostjo, in ne zagotavljajo trajnostnih rešitev. Avtorja posebej opozarjata na pomen človekove pravice do hrane, ki vključuje možnost izbire hrane, skladne s posameznikovimi prehranskimi in kulturnimi preferencami. Socialno delo, zasnovano na kritični teoriji, zavrača diskurz, ki prehransko revščino prikazuje kot »izziv«, viške hrane kot »priložnost« ali prehransko negotovost kot blažji pojem za lakoto. Namesto tega je ključno, da se prehranska revščina naslavlja kot problem družbene neenakosti, katere rešitev mora temeljiti na spoštovanju človekovih pravic, zmanjševanju strukturnih razlik in zagotavljanju dostojnega življenja za vse.

Redistribucija ostankov hrane lahko na kratek rok lajša lakoto, vendar pogosto ne dosega dolgoročnih ciljev socialne pravičnosti in prehranske ustreznosti.

Trajnostni prehranski sistemi in vloga socialnega dela pri reševanju prehranske revščine oziroma lakote

Prehranska revščina je kompleksno vprašanje, ki presega zgolj pomanjkanje hrane in vključuje širša družbena, ekonomska ter kulturna vprašanja. Paul (2011) opozarja, da pomanjkanje dostopa do varne, hranilno ustrezne in kulturno sprejemljive hrane pomeni obliko socialne nepravilnosti, ki najmočneje prizadene ranljive skupine. Socialno delo ima v tem kontekstu ključno vlogo, saj s celostnim pristopom odgovarja na specifične potrebe posameznikov in skupnosti, hkrati pa povezuje različne stroke in institucije v iskanju trajnostnih rešitev.

Prehranska dobroteljnost kot odziv na sodobne družbene in okoljske izzive se vse pogosteje umešča v okvir krožnega gospodarstva, kjer odpadna hrana postaja dragocen vir za reševanje prehranske revščine. Riches in Silvasti (2014) opozarjata, da takšni pristopi, čeprav združujejo socialne in okoljske cilje, pogosto zgolj blažijo posledice revščine, namesto da bi naslavljali njene temeljne vzroke.

To se je dobro videlo tudi v obdobjih kriz, kot sta finančna kriza leta 2008 in pandemija covid-19. Obe sta sicer razkrili potrebo po rešitvah, ki bi hkrati naslavljale revščino in ravnanje z odpadno hrano, vendar prehranska dobrodelnost pogosto preusmerja odgovornost z države na posameznike in organizacije, s čimer tvega normalizacijo revščine. O tem nadaljujem tudi ob sami predstavitvi primera Viškov hrane.

Riches in Silvasti poudarjata, da je treba preseči tovrstnečasne rešitve in se osredotočiti na sistemske ukrepe, kot so pravične plače, socialna zaščita in zagotavljanje pravice do hrane. Socialno delo pa v tem kontekstu igra ključno vlogo, saj povezuje družbeno pravičnost, trajnost in medsektorsko sodelovanje (Riches in Silvasti, 2014).

V tem kontekstu socialno delo ne le obravnava prehransko revščino kot socialno vprašanje, temveč deluje tudi kot povezovalni člen med družbeno pravičnostjo, trajnostjo in medsektorskim sodelovanjem.

Primeri intervencij v tujini in v Sloveniji

Primeri intervencij, kot sta Campus Kitchen na Univerzi Kentucky in projekt Viški hrane v Sloveniji, ponujajo vpogled včasne rešitve za prehransko revščino in zavrženo hrano. Ti programi sicer naslavljajo pereče težave, vendar opozarjajo na potrebo po dolgoročno vzdržnih rešitvah, ki bi morale temeljiti na človekovih pravicah – ključnem vodilu socialnega dela pri reševanju prehranske revščine.

Campus Kitchen je primer učinkovite trajnostne prakse, ki obravnava zavrženo hrano in prehransko revščino z uporabo socialno-ekološkega modela. Program Farm-to-Fork zmanjšuje količino zavržene hrane in zagotavlja zdrave obroke za ljudi v stiski, hkrati pa spodbuja izobraževanje in trajnostni razvoj. Ta pristop krepi lokalne povezave med viri in potrebami skupnosti, kar prispeva k večji prehranski varnosti in trajnosti (OoNorasak in dr., 2022).

Podoben primer iz ZDA je program Free Food on Campus (FFOC), ki naslavlja prehransko revščino med študenti. Študentom nudi brezplačne obroke, pri čemer se osredotoča na vpliv prehranske revščine s pozornostjo na zdravje, študijske dosežke in splošno dobrobit. FFOC načrtuje obsežno evalvacijo, da bi kvantitativno ocenili učinkovitost programa (Frank, 2020). Takšni programi izkazujejo pomen takojšnjih ukrepov, vendar hkrati poudarjajo potrebo po rešitvah, ki naslavljajo strukturne vzroke prehranske revščine.

Ti primeri nas spominjajo, da morajo biti trajnostne rešitve usmerjene v preseganječasne dobrodelnosti in zagotavljanje sistemske podpore, ki temelji na pravici do hrane za vse.

Prehranska dobrodelnost, čeprav predstavlja pomemben odziv na trenutne potrebe najbolj ranljivih skupin, hkrati odraža širše strukturne spremembe v upravljanju socialne varnosti. Riches in Silvasti (2014) opozarjata, da je njena razširitev tesno povezana z zmanjševanjem državne odgovornosti za zagotavljanje socialne varnosti. Politike, usmerjene v zniževanje javnih izdatkov, so povzročile, da breme reševanja revščine vse bolj pade na posameznike, medtem ko nevladne organizacije postajajo ključni izvajalci pomoči. Takšen pristop sicer blaži neposredne posledice pomanjkanja, vendar obenem utrjuje prepričanje, da je revščina naravno stanje, katerega reševanje je predvsem odgovornost posameznika, namesto da bi se uveljavile celovitejšesistemske rešitve.

Podobno omejeno je reševanje prehranske revščine skozi donacije viškov hrane. Leskošek in Zidar (2022) izpostavljata, da trgovske verige in restavracije pogosto donirajo izdelke z bližajočim se rokom uporabe, kar obravnava zgolj posledice, ne pa tudi vzrokov zavržene hrane ali prehranske revščine. Čeprav so projekti, kot je Viški hrane, pomembni za trenutne potrebe, imajo omejen učinek na strukturne spremembe, saj se zavržena hrana obravnava kot prehodni vir, ne pa kot problem, ki bi zahteval celovito sistemsko prenovo.

Na drugi strani praksa urbanega vrtnarjenja, ki se v Sloveniji razvija skozi različne oblike, od skupnostnih dočasni vrto (Zidar in Leskošek, 2015), ponuja potencialno alternativo. Urbano vrtnarjenje prispeva k samooskrbi in socialni povezanosti mestnih skupnosti. Vendar pa so zmožnosti za takšne prakse močno omejene s prekarno zaposlitvijo in pomanjkanjem prostega časa, kar kaže, da tudi ta rešitev ostaja dostopna predvsem stabilnejšim slojem prebivalstva.

Donacije viškov hrane in urbano vrtnarjenje so povezani tudi z vprašanjem trajnosti. Donacije zmanjšujejo količino zavržene hrane, urbano vrtnarjenje pa spodbuja lokalno pridelavo in skrajševanje dobavnih verig. A vendarle obe praksi ostajata v okvirih, ki se izogibajo obravnavanja temeljnih vzrokov prehranske revščine in zavržene hrane. Ključen problem ostaja oblikovanje politik, ki bi presegle trenutni fokus na blaženje simptomov in se osredotočile na dolgotrajne sistemske rešitve, ki vključujejo pravično prerazporeditevirov, izboljšanje socialne varnosti ter zmanjšanje neenakosti.

Raziskave o zavrženi hrani

Riches in Silvasti (2014) torej ves čas opozarjata na etične dileme, povezane z velikimi količinami zavržene hrane, ter pomanjkanje ustrezne vladne podpore pri reševanju revščine in lakote. Korporativizacija dobrodelnega bančništva s hrano, ki jo spodbujajo podjetniški akterji, pogosto zanemarja družbene in okoljske vidike, kar lahko oteži učinkovito obvladovanje teh težav. Učinkovito

reševanje problemov lakote in prehranske revščine zahteva usklajena prizadevanja več akterjev v dobavni verigi ter ustrezne politike, ki podpirajo pravičen dostop do hrane in trajnostne prakse.

Raziskave, kot so tiste, ki jih predstavljajo Balan in drugi (2022), opozarjajo na problem prekomerne porabe hrane in njen vpliv na prehransko revščino. Prekomerna poraba hrane, ki vključuje velikanske porcije in oglaševanje, prispeva k zavrženi hrani, kar je zlasti problematično v razvitih državah. Izobraževanje potrošnikov o njihovih fizioloških potrebah in izbiri zdravih živilskih izdelkov je priporočeno kot ena izmed metod za preprečevanje prekomernega uživanja hrane (Balan in dr., 2022).

Vloga socialnega dela pri trajnostnih prehranskih sistemih v Sloveniji

Trajnostni prehranski sistemi vključujejo ekonomske, socialne in okoljske vidike, kar omogoča celosten pristop k reševanju problemov prehranske varnosti. Socialno delo ima ključno vlogo pri izvajanju teh sistemov, saj prispeva k zagotavljanju enakih priložnosti in opolnomočenju ranljivih skupin, kar je še posebej pomembno v kontekstu prehranske varnosti in revščine (Zaviršek in Bezjak, 2021). Zeleno socialno delo se je začelo razvijati tudi v Sloveniji, kjer se poudarjata njegovi pomembnost in vloga pri oblikovanju trajnostnih praks. Socialni delavci delujejo na različnih ravneh, da zagotovijo dostop do hrane in podpirajo trajnostne prakse, ki vključujejo tako ekonomske kot okoljske aspekte.

Obdobja kriz, kot sta finančna kriza leta 2008 in pandemija covida-19, so še dodatno okrepila potrebo po prehranski dobrodelnosti. Ta se je razširila, saj je vedno več ljudi zaradi izgub dohodkov iskalo pomoč pri nevladnih organizacijah. Te krize so prav tako razkrile problem lakote otrok in prinesle soočenje s potrebo po sistemskih rešitvah, ki bi povezale reševanje revščine in obvladovanje odpadne hrane. Riches in Silvasti (2014) opozarjata, da pomoč v hrani, čeprav koristi v kratkoročnem obdobju, pogosto ne naslavlja osnovnih vzrokov za lakoto in prehransko revščino, temveč le lajša simptome revščine, ne da bi se spoprijela z njenimi temeljnimi vzroki, kot so revščina, neenakost in socialna izključenost. Njuna kritika usmerja pozornost na to, da številni projekti, ki se osredotočajo na pomoč v hrani, ne zagotavljajo trajnostnih rešitev za prehransko varnost, ampak ohranjajo obstoječe nepravilne družbene strukture. Po njunem mnenju bi morali takšni projekti, kot je Viški hrane, pridobiti večjo vladno podporo in se povezovati s širšimi politikami socialne zaščite, ki zagotavljajo dostop do hrane kot temeljne človekove pravice.

Pri razumevanju problematike je ključno zavedanje, da projekt Viški hrane,

ki zbira presežke hrane iz restavracij in trgovin ter jih razdeljuje socialno ranljivim, predstavlja nujno obliko pomoči. Vendar pa takšne iniciative pogosto ne naslavlajo globljih strukturnih težav, kot sta nezadostna socialna zaščita in omejen dostop do kakovostnih virov hrane.

Zidar in Leskošek (2015) v svojem raziskovalnem delu obravnavata prakse samooskrbe s hrano in ravnanja s presežki hrane, pri čemer izpostavljata, da takšne prakse lahko pripeljejo do individualizacije odgovornosti, ki pomika fokus s širših družbenih vzrokov revščine na posameznika. Povezovanje teh praks s projektom Viški hrane, ki temelji na dobrodelnosti in preusmerjanju virov hrane, bi moralo vključevati širše razumevanje teh problemov in povezovanje s socialnimi politikami, ki bi omogočile dolgoročne rešitve, kot so boljši dostop do socialnih storitev in učinkovitejša pomoč, ki se osredotoča na odpravo temeljnih vzrokov za prehransko revščino.

V skladu z Richesom in Silvasti (2014) bi bilo treba več pozornosti posvetiti povezavi med trajnostnim ravnanjem s hrano in bojem proti prehranski revščini. Tako kot pri drugih praksah, kot je urbana samooskrba, ki jo izpostavljata Zidar in Leskošek (2015), je treba omogočiti širšo podporo ranljivim skupinam, da dostopajo do virov hrane na trajnosten način. Pomembno pa je, da se te prakse ne obravnavajo le kot kratkoročne rešitve, ampak kot del širšega sistema, ki vključuje ekonomske, socialne in politične ukrepe za zagotavljanje trajnostne prehranske varnosti.

Metodologija

Pri raziskavi za to predstavitev primera sem uporabila kvalitativni pristop, saj sem želela pridobiti vpogled v delovanje projekta Viški hrane ter vlogo socialnega dela pri zmanjševanju prehranske revščine. Kvalitativne metode so omogočile boljše razumevanje kompleksnih odnosov med socialnim delom, trajnostjo in praksami, povezanimi z odpadki hrane. Kot navajata Mesec in Lamovec (1998), so kvalitativne metode pomembne, saj omogočajo poglobljeno analizo in razumevanje družbenih pojavov ter odnosov, ki jih ni mogoče zajeti zgolj s kvantitativnimi podatki.

Primarni način zbiranja podatkov je bil izveden prek polstrukturiranega ekspertnega intervjuja z gospodom Klasom Prežljem, koordinatorjem projekta Viški hrane pri Slovenski filantropiji. Intervju je potekal osebno, 17. 5. 2023, in je trajal približno eno uro. Polstrukturirani pristop je omogočil, da sem vnaprej pripravila vprašanja, hkrati pa je Preželj lahko delil tudi dodatne informacije o projektih dejavnostih, izzivih in priložnostih, ki se pojavljajo pri njihovem

delu. Z uporabo te metode sem pridobila dragocen vpogled v notranje delovanje projekta, ki ga ni mogoče zajeti z uporabo kvantitativnih metod.

Poleg intervjuja sem za namene raziskave uporabila tudi analizo sekundarnih virov, kot so relevantni akademski in strokovni viri. Ta gradiva so bila pomembna za razumevanje širšega konteksta trajnostnih prehranskih sistemov, socialnega dela in problematike zavržene hrane. S primerjalno analizo različnih virov sem lahko preverila točnost in veljavnost informacij, pridobljenih v intervjuju, ter jih postavila v širši kontekst.

Za analizo zbranih podatkov sem uporabila tematsko analizo, ki je omogočila identifikacijo ključnih tem in vzorcev, povezanih z delovanjem projekta, izzivi pri implementaciji ter širšimi družbenimi in okoljskimi vidiki projekta Viški hrane.

Pri raziskavi za to predstavitev primera sem torej uporabila kvalitativni pristop, saj sem želela pridobiti vpogled v delovanje projekta Viški hrane ter vlogo socialnega dela pri zmanjševanju prehranske revščine. Nosilno raziskovalno vprašanje je bilo: Kako projekt Viški hrane prispeva k zmanjševanju prehranske revščine in podpora ranljivim skupinam ter kakšno vlogo ima pri tem socialno delo? To raziskovalno vprašanje je usmerjalo celoten raziskovalni proces ter določalo izbor metod in pristopov za zbiranje podatkov.

Rezultati

Projekt Viški hrane, ki poteka pod okriljem Slovenske filantropije, je primer trajnostne prakse na področju zmanjševanja zavržene hrane in podpore ranljivim skupinam. Njegov glavni namen je preusmeriti presežke hrane iz trgovin, restavracij in drugih virov, ki bi sicer končali kot odpadki, ter jih zagotoviti ljudem v stiski. Projekt deluje na več nivojih – od zbiranja in distribucije viškov hrane do aktivnega ozaveščanja o trajnostni rabi hrane in pomenu solidarnosti.

Ključni koordinator projekta je Klas Preželj, socialni delavec na Slovenski filantropiji. Leta 2023 sem z njim opravila intervju, ki je osvetlil pomen projekta in vlogo, ki jo Preželj igra pri povezovanju različnih deležnikov, med drugim tudi s centri za socialno delo in trgovinami. Poleg logistične koordinacije vodi prostovoljce, ki so nepogrešljiv del projekta. O tem pravi:

Prostovoljci so temelj tega projekta – brez njih naše delo ne bi bilo mogoče. Mnogi se nam pridružijo z že obstoječo željo pomagati, nekateri pa se za to odločijo po predstavitvi našega dela, ko spoznajo resnost problematike in pomembnost naše

vloge. Prostovoljci to delo pogosto izberejo zato, ker želijo prispevati skupnosti, a hkrati ne želijo tesnejšega stika z uporabniki, kot je to značilno pri drugih oblikah pomoči, kot so zagovorništvo ali učna pomoč. Nekateri se vključijo tudi zaradi dodatka za delovno aktivnost – proaktivni prostovoljci prejmejo 100 evrov dodatka pri državni socialni pomoči. Kljub temu pa prostovoljcev vedno primanjkuje, povpraševanje po hrani pa vztrajno narašča, zato imamo stalno čakalno vrsto.

Prostovoljci zbirajo presežke hrane iz lokalnih trgovin, pekarn in restavracij ter jih dostavljajo družinam in posameznikom v stiski. Ena največjih prednosti projekta je, da ljudem v stiski omogoča dostop do hranljivih obrokov, kar ne le zmanjša njihovo finančno breme, ampak tudi izboljšuje splošno kakovost njihovega življenja. Preželj poudarja, da družine, ki prejema pomoč v okviru projekta, lahko mesečno prihranijo tudi do 150 evrov, kar jim omogoča boljše upravljanje z drugimi osnovnimi potrebščinami. Prav tako projekt prispeva k zmanjševanju stresa in (začasnemu blaženju) prehranske revščine, ki pogosto spremljata prehransko ogroženost. Dodaja:

Topli obroki predstavljajo veliko priložnost, zlasti za ljudi, ki doma nimajo možnosti za kuhanje – bodisi zaradi pomanjkanja kuhinje, hladilnika, štedilnika ali visokih stroškov elektrike in vode. Na ta način jim omogočimo redno, zdravo prehrano in hkrati zmanjšamo stroške, ki bi jih sicer imeli z nakupom hrane.

V intervjuju je Preželj izpostavil tudi povezovalno vlogo socialnih delavcev pri projektih, kot je Viški hrane. Kot socialni delavec vidi svojo vlogo kot pomembno pri prepoznavanju potreb uporabnikov, saj so njihove stiske včasih očem skrite.

Pogosto je namreč stisko težko zaznati – ljudje so lahko navzven videti urejeni in dostojno oblečeni, saj prejema oblačila prek Karitasa, vendar zaradi družbene stigme ne želijo izstopati zaradi svoje revščine. Revščina je globoko stigmatizirana, zato socialni delavci znamo prepoznati te skrite stiske, ki jih morda na prvi pogled ni mogoče opaziti.

Vloga socialnih delavcev v projektih, kot je Viški hrane, ni le ključna za logistično koordinacijo, temveč tudi za globlje razumevanje in obravnavanje skritih stisk uporabnikov. Prežljeva opažanja poudarjajo pomen njihovega strokovnega

znanja in občutljivosti za potrebe ljudi, ki se pogosto ne razkrivajo na prvi pogled. Refleksija o tem poudarja, kako pomembno je, da socialni delavci v teh projektih delujejo ne le kot povezovalci med razpoložljivimi viri in ljudmi v stiski, ampak tudi kot glas zagovornišтва za dolgotrajnejše in bolj sistemske rešitve.

Kljub uspehom projekt še vedno naleti na določene izzive, med katerimi je eden glavnih pomanjkanje infrastrukture. Primanjkuje skladiščnih prostorov in hladilnikov za ustrezno shranjevanje hrane, kar omejuje obseg delovanja. Prav tako je stalna težava pomanjkanje prostovoljcev, ki bi lahko pripomogli k razširitvi projekta.

Menim, da korporacije in trgovine, ki proizvajajo hrano, verjetno ne bodo zmanjšale pridelave, zato je naša naloga, da presežkov ne zavržemo, ampak jih dejansko uporabimo. Hkrati lahko s tem pristopom ljudem v stiski omogočimo dostop do bolj kakovostne hrane – še posebej do zelenjave in drugih hranilno bogatih živil, ki bi sicer končala v smeteh.

Preželj se zaveda tudi širšega pomena projekta v kontekstu trajnosti in socialnega dela. Poudarja pomanjkanje raziskav, ki bi se osredotočale na povezavo med trajnostnim razvojem in socialnim delom, ter meni, da bi vključitev teh tem v študijske programe socialnega dela prispevala k boljši pripravljenosti bodočih socialnih delavcev za soočanje s temi izzivi. Po njegovem mnenju bi vzpostavitev formalnih predmetov o trajnostnih prehranskih sistemih povečala zavedanje o povezanosti socialnega dela in okoljskih izzivov ter spodbudila razvoj inovativnih rešitev. Preželj dodaja:

Zdi se mi, da se vedno več govori o tem, da bi bilo v študijske programe socialnega dela treba vključiti vsaj osnovno vsebino o trajnostnih praksah. To področje predstavlja pomembno možnost in dodatno veščino, ki jo socialno delo lahko ponudi. Menim, da centri za socialno delo še vedno ne prepoznavajo dovolj vseh priložnosti, ki jih trajnostne prakse lahko prinesejo. Socialno delo ima ključno vlogo pri opolnomočenju ljudi, zato bi vključitev predmeta s poudarkom na trajnostnih vidikih pomagala študentom spoznati, da tudi to pomembno prispeva k širši družbeni podpori in odgovornosti.

Projekt Viški hrane tako predstavlja primer dobre prakse, kjer socialno delo v sodelovanju z lokalnimi skupnostmi, prostovoljci in trgovinami uspešno po-

vezuje socialne in okoljske vidike. Preželj verjame, da lahko projekt s stalnim razvojem in boljšimi pogoji bistveno prispeva k zmanjšanju prehranske revščine in hkrati k večji trajnosti v Sloveniji.

Sklep in razprava

Projekt Viški hrane, ki ga izvaja Slovenska filantropija, je primer trajnostne prakse, ki naslavlja problem zavržene hrane in prehranske revščine. Zaveda se problema, ki ga zadržuje problematika prehranske revščine oziroma lakote, in se zavzema za hitre rešitve, ki to potrebo zmanjšajo. Združuje različne akterje, kot so trgovine, prostovoljci in centri za socialno delo, s ciljem preusmeriti presežke hrane k tistim, ki jo najbolj potrebujejo.

Tako kot projekt Campus Kitchen na Univerzi Kentucky, ki povezuje lokalne vire s potrebami skupnosti (OoNorasak in dr., 2022), tudi projekt Viški hrane sledi modelu zmanjšanja zavržene hrane in zagotavljanja dostopa do hrane ranljivim skupinam. Kljub temu pa je treba opozoriti, da taka rešitev dolgoročno ni trajnostna, saj projekt še vedno deluje v okviru začasnih ukrepov, ki ne obravnavajo globokih vzrokov za prehransko revščino.

Riches in Silvasti (2014) kritizirata trenutne oblike pomoči v hrani, saj pogosto le lajšajo simptome lakote, ne odpravljajo pa temeljnih vzrokov za njeno prisotnost. Zato je na program, kot je Viški hrane, treba gledati tudi s te perspektive in kritično razumeti, da gre za začasno obliko pomoči, na dolgi rok pa si moramo prizadevati, da se problem reši bolj sistematsko. Po mnenju Richesa in Silvasti bi pri intervencijah, kot je ta, morali tudi ob analizi tega primera razumeti, da so mnoge oblike pomoči v hrani kratkoročne in včasih celo škodljive, saj lahko vodijo v odvisnost od pomoči, namesto da bi odpravljale osnovne vzroke, kot so revščina, socialna izključenost in neenakost. Prav tako avtorja opozarjata, da bi morali sprejeti širši pristop, ki vključuje dolgoročne rešitve, kot sta boljša socialna zaščita in večji dostop do hrane kot temeljne človekove pravice. Kljub dobremu namenu, kot je v primeru projekta Viški hrane, je pravica do hrane pogosto zanemarjena v teh praksah. Pri nadaljnjih raziskavah in študijah primera bi se raziskovalci morali vedno spraševati tudi o pravici do hrane, ali je ta upoštevana in kako se organizacije zavedajo te pravice.

Preželj v intervjuju izpostavi pomembnost ozaveščanja o trajnostnem ravnanju s hrano in zmanjševanju zavržkov, pri čemer socialni delavci igrajo ključno vlogo pri podpori ranljivim skupinam. Vendar pa se pojavijo omejitve pri infrastrukturi, kot je pomanjkanje hladilnikov in skladišč, kar omejuje obseg projekta. Podobno se z izzivi soočajo tudi drugi programi, kot je Free Food on

Campus v ZDA, ki se osredotoča na študentsko prehransko revščino, vendar se zaradi podobnih omejitev sooča z infrastrukturo, ki ovira širitev njegovega dosega (Frank, 2020).

Čeprav projekt Viški hrane pripomore k zmanjšanju prehranske revščine in prihrankom za ranljive skupine, je pomembno opozoriti, da še vedno ostaja vprašanje, ali takšne rešitve upoštevajo celostno pravico do hrane, kot jo razume meta Riches in Silvasti (2014). Ta pravica bi morala zagotavljati dostop do zadostne, varne in hranljive hrane, ki omogoča zdravje in dobro počutje, vendar številni ljudje v razvitem svetu, kljub temu da živijo v bogatih državah, zaradi nizkih dohodkov, pomanjkanja dostopa do socialnih storitev in neustreznih politik prehranske varnosti nimajo zagotovljenega dostopa do te osnovne človekove pravice.

Tako je pomembno, da se projekt Viški hrane začne bolj povezovati s širšo politiko socialne zaščite, ki bi zagotovila, da bi dostop do hrane postal temeljna pravica in da bi sistemski ukrepi delovali na dolgi rok za odpravo temeljnih vzrokov za prehransko revščino (Riches in Silvasti, 2014). Zgolj začasna pomoč v hrani ne bo dovolj, da se trajnostno reši problem lakote, vendar pa bi bila kombinacija trajnostnih, sistemskih politik, vključno s socialno zaščito, in projektov, kot je Viški hrane, ključnega pomena za dolgoročne rešitve. Preželj, prav tako kot Riches in Silvasti, opozarja, da moramo razmišljati širše o tem, kako povezovati pomoč z ustvarjanjem pogojev za trajnostno rešitev problema lakote v bogatih državah.

Poleg konkretnih koristi, ki jih prinaša dostop do hrane za ranljive skupine, je Preželj izpostavil potrebo po več raziskavah in izobraževanju na področju povezave med trajnostnim prehranskim sistemom in socialnim delom. Kot navajata Zaviršek in Bezjak (2021), socialno delo v trajnostnih prehranskih sistemih vključuje skrb za družbeno pravičnost in opolnomočenje ranljivih skupin. V Sloveniji še vedno primanjkuje študijskih programov, ki bi naslavljali te teme, kar bi lahko dolgoročno izboljšalo usposobljenost socialnih delavcev in njihovo pripravljenost za delo na področju trajnostnega razvoja. Preželj meni, da bi vključitev teh tem v študijske programe socialnega dela prinesla večje zavedanje o povezanosti socialnega dela z okoljskimi izzivi, kar je pomembno tudi za širše družbeno ozaveščanje.

Projekt Viški hrane, ki ga izvaja Slovenska filantropija, kaže potencial za kratkoročne rešitve prehranske revščine v Sloveniji. Kljub obstoječim izzivom, kot so pomanjkanje infrastrukture, hladilnikov in skladišč ter omejitve pri širjenju projekta, ima ta projekt širok spekter pozitivnih vplivov. Tako kot uspešne prakse v tujini, kot sta Campus Kitchen in Free Food on Campus (FFOC), Viški hrane prispeva k zmanjšanju zavržene hrane, hkrati pa prispeva k večji socialni pravičnosti, ekonomski stabilnosti in trajnostnemu razvoju. Projekt ne le olajšuje

problem prehranske revščine, temveč tudi povečuje dostop ranljivih skupin do hrane, kar pozitivno vpliva na njihovo vsakdanje življenje.

Kljub tem pozitivnim vidikom pa je pomembno opozoriti na kritiko, ki jo podajata Riches in Silvasti (2014), ki opozarjata na to, da pomoč v hrani, čeprav koristna v kratkoročnem obdobju, ne rešuje temeljnih vzrokov za prehransko revščino in lakoto. Namesto zgolj začasnih ukrepov, kot je pomoč v hrani, predlagata širši pristop, ki bi se osredotočil na odpravo temeljnih vzrokov, kot so revščina, socialna izključenost in neenakost. Po njunem mnenju bi morali projekti, kot je Viški hrane, pridobiti večjo vladno podporo in se povezovati s širšimi politikami socialne zaščite, ki zagotavljajo trajnosten dostop do hrane kot temeljne človekove pravice. Riches in Silvasti (2014) prav tako opozarjata, da korporativizacija bančništva s hrano, ki je pogosto prisotna v projektih pomoči v hrani, zanemarja socialne in okoljske vidike, kar lahko oteži učinkovito obvladovanje teh izzivov.

Preželj je v intervjuju izpostavil tudi pomen izobraževanja o trajnostnem ravnanju s hrano in zmanjševanju zavržkov. Socialni delavci, ki pogosto neposredno delajo z najbolj ranljivimi skupinami, igrajo ključno vlogo pri ozaveščanju o tem, kako se izogniti zavrženi hrani in izboljšati prehranske navade. Vendar pa, kot opozarja Riches in Silvasti (2014), tudi izobraževalni in ozaveščevalni programi ne bodo dovolj, če ne bodo podprti s celovitejšimi politikami, ki vključujejo socialno zaščito in ekonomske spremembe, ki omogočajo dostop do hrane kot temeljne človekove pravice. V tem smislu bi bila večja vladna podpora za projekte, kot je Viški hrane, ključna za zagotovitev stabilne infrastrukture in izboljšanje dostopa do hrane za ranljive skupine.

Odgovor na nosilno vprašanje

Na podlagi pridobljenih rezultatov in razprave lahko odgovorimo na nosilno raziskovalno vprašanje, kako projekt Viški hrane prispeva k zmanjševanju prehranske revščine in podpori ranljivim skupinam ter kakšno vlogo ima pri tem socialno delo. Projekt Viški hrane, ki ga izvaja Slovenska filantropija, ima pomembno vlogo pri zagotavljanju dostopa do hrane za osebe v stiski s preusmerjanjem presežkov hrane, ki bi sicer pristali med odpadki. Z mesečnim prihrankom do 150 evrov na družino projekt pomaga zmanjšati finančno breme za ranljive posameznike in družine, kar izboljšuje njihovo socialno-ekonomsko stabilnost in zmanjšuje stres, povezan s prehransko revščino oziroma lakoto.

Socialno delo ima ključno vlogo pri tem, saj projekt poleg neposredne materialne pomoči prispeva k ozaveščanju o trajnostnem ravnanju s hrano in solidarnosti v skupnosti. Kot socialni delavec in koordinator projekta je Preželj s svojim

delom pokazal, kako lahko socialno delo uspešno poveže humanitarne, okoljske in izobraževalne cilje, pri čemer ozavešča in povezuje različne deležnike ter spodbuja trajnostno rabo virov. S tem projekt Viški hrane pomembno prispeva k začasnim rešitvam socialne pravičnosti in trajnostnemu razvoju v Sloveniji.

Projekt Viški hrane sicer torej prinaša pozitivne rezultate, vendar ostaja vprašanje, ali tečasne rešitve ustrezajo celostnemu pristopu k reševanju problema prehranske revščine. Kljub temu da projekt povečuje dostop ranljivih skupin do hrane, je pomembno, da se poveže s širšo politiko socialne zaščite, ki bi zagotovila trajnostni dostop do hrane in se osredotočila na odpravo temeljnih vzrokov za prehransko revščino.

Preželj v intervjuju izpostavi tudi pomembnost izobraževanja o trajnostnem ravnanju s hrano in zmanjševanju odpadov. Socialni delavci, ki neposredno delajo z ranljivimi skupinami, igrajo ključno vlogo pri ozaveščanju o tem, kako se izogniti zavrnjeni hrani in izboljšati prehranske navade. Vendar pa tudi izobraževalni programi ne bodo zadostovali, če ne bodo podprti s celovitejšimi politikami, ki vključujejo socialno zaščito in ekonomske spremembe, ki omogočajo dostop do hrane kot temeljne človekove pravice. Za trajnostne rešitve so potrebni sistemski ukrepi, ki vključujejo širšo politično podporo.

Predlogi za izboljšave

Na podlagi analiziranih podatkov in ekspertnega intervjuja s Prežljem predlagam naslednje ukrepe za izboljšanje delovanja projekta Viški hrane in širše za naslavljanje prehranske varnosti v Sloveniji:

- *Povečanje finančne in infrastrukturne podpore:* Vlada in lokalne skupnosti bi morale zagotoviti dodatna sredstva za projekte, kot je Viški hrane, zlasti za izboljšanje infrastrukture, kot so skladišča in hladilniki. To bi omogočilo boljše skladiščenje hrane, preprečilo njeno kvarjenje ter povečalo učinkovitost in doseg projekta. Zagotovitev ustrezne infrastrukture bi zmanjšala tveganje za zdravje ljudi in omogočila bolj stabilno delovanje projekta.

- *Krepitev mreže prostovoljcev:* Učinkovitost projektov, ki temeljijo na prostovoljstvu, bi lahko povečali z izvajanjem programov za izobraževanje in spodbujanje ljudi, da se vključijo kot prostovoljci. To bi zmanjšalo obremenitve trenutnih prostovoljcev, omogočilo večjo distribucijo hrane in pripomoglo k večji ozaveščenosti o problematiki prehranske revščine v Sloveniji. Krepitev mreže prostovoljcev bi prav tako omogočila večjo solidarnost in podporo v lokalnih skupnostih.

- *Izobraževalni programi o trajnostnem prehranskem sistemu:* Socialni delavci bi morali v svoje izobraževanje vključiti predmete o trajnostnih praksah, kot je re-

ševanje prehranske revščine. To bi omogočilo, da se znanje in prakse socialnega dela bolje vključijo v širše družbene in okoljske probleme. Poleg tega bi izobraževanje socialnih delavcev o trajnostnem ravnanju s hrano pripomoglo k večji vključitvi trajnostnih pristopov v vsakodnevno delo in boljši pripravi na izzive prehranske varnosti v prihodnosti.

- *Povezovanje z drugimi organizacijami in lokalnimi akterji:* Projekt Viški hrane bi lahko še bolj okrepil sodelovanje z drugimi nevladnimi organizacijami, lokalnimi podjetji in državnimi institucijami, da bi razširil svojo mrežo virov in dostopa do hrane. Boljša povezava z lokalnimi skupnostmi bi povečala ozaveščenost o projektu, privabila dodatne donacije in omogočila večje sodelovanje z vsemi relevantnimi deležniki v lokalnem okolju. Povezovanje s širšimi politikami socialne zaščite bi bilo ključno za zagotavljanje dolgoročne trajnosti projekta in morda v izogib negativnim posledicam.

- *Sistematično raziskovanje in evalvacija:* Za dolgoročno učinkovitost projekta je potrebno bolj sistematično raziskovanje, ki bi preučevalo trajnostni vpliv projekta na uporabnike, pa tudi okoljske in družbene koristi. Redno evalviranje projektov bi omogočilo boljše usmerjanje virov, ugotavljanje njihovih prednosti in slabosti ter razvoj novih pristopov, ki bi okrepili vpliv na zmanjšanje prehranske revščine. Vključitev raziskav in analize v nadaljnji razvoj projekta bi omogočila ustrezno prilagoditev strategij, da bi se večja pozornost namenila trajnostnemu razvoju, ki presega časne ukrepe.

- *Preimenovanje projekta:* Predlagam, da se projekt Viški hrane morda preimenuje v nekaj, kar bolj jasno izraža njegovo začasno naravo in poudarja, da gre za ukrep, ki naslavlja posledice prehranske revščine in ne temelji na dolgoročnih rešitvah. Izraz »viški hrane« lahko namreč zavaja, saj so ti »viški« v resnici pogosto le odpadki, ki niso več uporabni v komercialnem smislu, vendar so lahko dragoceni za ljudi v stiski. Poimenovanje, kot je »Pomoč pri prehranski revščini« ali »Prehranska podpora za ranljive skupine«, bi bolje odražalo cilje projekta in pomen prehranske varnosti kot osnovne človekove pravice, hkrati pa bi jasno nakazalo, da gre za začasno rešitev, ki ne naslavlja globokih vzrokov za revščino.

- *Zagotavljanje bolj dostopnih pravic do hrane:* Poleg projektov, ki se osredotočajo na pomoč v hrani, bi bilo treba vzpostaviti ukrepe, ki omogočajo trajnostno in enakopravno dostopnost do hrane. To vključuje podporo ukrepom socialne zaščite, kot so subvencije za hrano, prehranski boni ali druge oblike finančne podpore, za tiste, ki so najbolj ogroženi. Takšna podpora bi omogočila, da se prehrana ne bi obravnavala le kot humanitarna pomoč, temveč kot pravica, ki jo mora zagotavljati država.

- *Sodelovanje z izobraževalnimi institucijami in šolami:* Projekt Viški hrane bi se lahko povezal z izobraževalnimi ustanovami, kot so osnovne in srednje šole, da

bi mladim omogočil boljše razumevanje prehranske revščine, trajnosti in družbene odgovornosti. To bi pripomoglo k razvoju generacije, ki bo bolj ozaveščena o pomenu trajnostnih praks in pripravljena sodelovati v podobnih projektih. Šole bi lahko izvajale različne aktivnosti, kot so zbiranje hrane ali ozaveščevalni projekti, v okviru katerih bi se učili tudi o socialni odgovornosti.

Z izboljšanjem teh vidikov bi projekt Viški hrane lahko postal še bolj uspešen pri reševanju problematike zavržene hrane in prehranske revščine v Sloveniji ter prispeval k trajnostnemu razvoju in večji socialni pravičnosti.

Viri in literatura

- Balan, Ioana Maria, Gherman, Eugen-Daniel, Brad, Ioan, Gherman, Rodica, Horablaga, Ana in Trasca, Teodora Ioana (2022): Metabolic Food Waste as Food Insecurity Factor – Causes and Preventions. *Foods* 11(15): 2179. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/foods11152179> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Burgess, Daniel in Shier, Michael L. (2018): Food insecurity and social work: A comprehensive literature review. *International Social Work* 61(6): 826–842. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/0020872816672519> (Pridobljeno 10. november 2024).
- European Public Health Alliance, E. F. and Nutrition Section, EUPHA Health Promotion Section, Institute of Sociology, University of Education-Freiburg, Germany (2020): Transforming food and agricultural systems and addressing food insecurity in Europe. *European Journal of Public Health* 30(Supplement_5): ckaa165.520. Dostopno na: <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckaa165.520> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Frank, Lauren B. (2022): »Free food on campus!«: Using instructional technology to reduce university food waste and student food insecurity. *Journal of American College Health* 70(7): 1959–1963. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/07448481.2020.1846042> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Stephenson, Tessa (2022): Evaluation of a sustainable student-led initiative on a college campus addressing food waste and food insecurity. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development* 11(4): Article 4. Dostopno na: <https://doi.org/10.5304/jafscd.2022.114.014> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Thapa Karki, Shraddha, Bennett, Andrew C. T. in Mishra, Jay L. (2021): Reducing food waste and food insecurity in the UK: The architecture of surplus food distribution supply chain in addressing the sustainable development goals (Goal 2 and Goal 12.3) at a city level. *Industrial Marketing Management* 93: 563–577. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2020.09.019> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Zidar, Romana in Leskošek, Vesna (2015): Prehranska revščina med skupnostjo in korporacijami. V: *Socialno delo* 54(3/4): 205–219. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, Darja in Bezjak, Sonja (2021): Zeleno socialno delo in okoljska pravičnost na primeru vode in hidroenergije. *Socialno delo* 60(2): 121–133. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Leskošek, Vesna in Zidar, Romana (2022): Problem prehranske revščine in razvoj prehranske dobrodelnosti. V: *Socialna država in revščina*, Etelka Korpič-Horvat (ur.), 541–568. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.
- Riches, Graham in Silvasti, Tina (2014): Hunger in the Rich World: Food Aid and Right to Food Perspectives. V: *First World Hunger Revisited*, Graham Riches in Tina Silvasti (ur.). London: Palgrave Macmillan.
- Paul, Kimberly M. (2011): *Food insecurity and clinical social work*. Magistrska naloga, Smith College. Dostopno na: <https://scholarworks.smith.edu/theses/1008/> (Pridobljeno 10. november 2024).

Spletne strani

- Educlocalfood (2018): *What are local and sustainable Food systems (LSFSs) report 2018*. Dostopno na: <https://www.educlocalfood.eu/medias/files/o1-a2-synthesisreport.pdf> (Pridobljeno 10. november 2024).
- Mesec, Blaž in Lamovec, Tanja (1998): *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Dostopno na: <http://www.dlib.si> (Pridobljeno 13. november 2024).

Ženske na delovnem mestu v kontekstu trajnostnega razvoja

Abstract

Women at the Workplace in The Context Of Sustainable Development

This article focuses on the employment conditions for women, which are set in the context of gender equality, one of the Sustainable Development Goals. In this context, the authors refer to or rely primarily on sustainable development in the social sense, which is a relatively new and not yet fully explored concept in the scientific literature, but still a very important one. Moreover, in analysing the literature, authors take a critical perspective on their chosen topic. The article presents the current legislation in Slovenia and the European legal documents that guarantee gender equality in the workplace. Additionally, the current employment conditions for women are described. The focus here is also on current examples of sustainable workplace practices for women that have been introduced in some countries and the effects that sustainable employment conditions bring to women. Furthermore, examples of these practices are the possibility of sick leave for menstrual pain, the possibility of breastfeeding at the workplace, the possibility of working from home, the flexibility to leave the workplace, etc. In this context, the authors ask a research question: "Do current and proposed sustainable practices benefit women and improve their position at the workplace?" The authors conclude that sustainable practices do benefit women, but that it is important to bear in mind that women are a heterogeneous group and that they differ in terms of age, education, ethnicity, religion, and class, which affects the rights they have and thus their degree of (in)equality in society.

Keywords: women, employment conditions, social aspect of sustainability, gender equality, discrimination

Petra Perdih is a graduate of the Faculty of Law, University of Ljubljana. Her areas of interest are criminal law, migration and asylum law, as well as sociology of law. E-mail: pp5722@student.uni-lj.si.

Maša Maruša Bregar is a Sociology graduate at the Faculty of Social Sciences. She is a first-year student of the MA Sociology, module Everyday Life and Gender. She is a long-standing member of the SocioKlub student association. Her areas of interest are the Western social construction of the body, Studies of Everyday Life, and Sociology of Gender. E-mail: mb55308@student.uni-lj.si.

Povzetek

Članek se ukvarja z zaposlitvenimi pogoji za ženske, ki so določeni v okviru ideala enakosti spolov, ki je eden izmed ciljev trajnostnega razvoja. Avtorici se pri tem nanašata oziroma opirata predvsem na trajnostni razvoj v družbenem smislu, ki je v znanstveni literaturi relativno nov in še nepopolno raziskan, a vendar zelo pomemben koncept. Pri analizi literature v članku avtorici zavzemata kritično perspektivo do izbrane teme. V članku so predstavljeni trenutna zakonodaja v Sloveniji in evropski pravni dokumenti, ki zagotavljajo enakost spolov na delovnem mestu. Opisani so tudi trenutni zaposlitveni pogoji za ženske. Pri tem je fokus tudi na aktualnih primerih trajnostnih praks na delovnem mestu za ženske, ki so jih uvedle nekatere države, in učinkih, ki jih ženskam prinesejo trajnostni pogoji zaposlitve. Primeri teh praks so možnost bolniške odsotnosti zaradi menstrualnih bolečin, možnost dojenja na delovnem mestu, možnost dela od doma, fleksibilna zapustitev delovnega mesta in podobno. V povezavi s tem si avtorici postavita raziskovalno vprašanje: »Ali ženskam trenutne in predlagane trajnostne prakse prinašajo koristi in omogočajo njihov boljši položaj na delovnih mestih?« Avtorici ugotavljata, da trajnostne prakse ženskam prinašajo koristi, vendar je pri tem treba upoštevati, da so ženske heterogena skupina ter da se med seboj razlikujejo po starosti, izobrazbi, etnični, verski pripadnosti in razredu, kar vpliva na obseg njihovih pravic in s tem stopnjo njihove (ne)enakosti v družbi.

Ključne besede: ženske, zaposlitveni pogoji, družbeni vidik trajnosti, enakost spolov, diskriminacija

Petra Perdih je diplomantka Pravne fakultete Univerze v Ljubljani. Njena področja zanimanja so kazensko pravo, pravo migracij in azila ter sociologija prava. E-mail: pp5722@student.uni-lj.si.

Maša Maruša Bregar je diplomantka sociologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Trenutno je študentka 1. letnika magistrskega programa Sociologija, modul Vsakdanje življenje in spoli. Je večletna članica študentskega društva SocioKlub. Njena področja zanimanja so študije zahodne družbene konstrukcije telesa, študije vsakdanjega življenja in sociologija spolov. E-mail: mb55308@student.uni-lj.si.

Uvod

V nasprotju s prima facie vtisom trajnostni razvoj ne pomeni zgolj varstva okolja, temveč vključuje tudi ekonomski in družbeni vidik. Ti trije vidiki so hevristika s tremi stebri, ki pomeni, da je za reševanje najbolj perečih svetovnih problemov treba spremeniti obstoječe koncepte (Boyer in dr., 2016: 1). Organizacija združenih narodov (v nadaljevanju: OZN) trajnostni razvoj opredeljuje kot izkoreninjenje revščine, zmanjšanje neenakosti in spodbujanje trajnostnega upravljanja naravnih virov in ekosistemov ter trajnostne, vključujoče in pravične gospodarske rasti (United Nations, b. d.). Gre torej za razvoj, s katerim stremimo k zadovoljitvi potreb sedanje generacije, ne da bi s tem ogrozili možnosti dostojnega preživetja v prihodnje (ibid., b. d.). Za doseganje trajnostnega razvoja je ključno uskladiti sledeče elemente: gospodarsko rast, varstvo okolja in socialno vključenost (ibid.). Ti trije vidiki so med seboj povezani, zato si ne smemo predstavljati enega vidika brez drugih dveh (Kobal Grum in Babnik, 2022: 16). Leta 2015 so članice OZN sprejele 17 trajnostnih ciljev in jih predstavile v resoluciji Generalne skupščine (ibid.: 3). Ta dokument državam članicam narekuje izpolnitev teh zahtev do leta 2030 (ibid.). Mednje med drugimi spadajo tudi dostojno delo, produktivno zaposlovanje in enakost spolov (ibid.).

V tem članku bova obravnavali zaposlitev žensk kot enega od vidikov že omenjenega cilja trajnostnega razvoja, enakosti spolov. Na začetku bova na kratko predstavili koncept družbenega vidika trajnosti v povezavi z delovnim mestom. V nadaljevanju se bova osredotočili na relevantno zakonodajo in koncepte, na katerih temelji družbeni vidik trajnosti, možne alternative in izboljšave, ki izhajajo bodisi iz primerjalnopravne analize bodisi iz stališč teorije. Glavni poudarek tega članka bo na današnjih delovnih pogojih, ki jih imajo ženske v zahodno-evropskih državah, ugotavljali pa bova tudi, ali so ti trenutni delovni pogoji trajnostni. Najin pomembni poudarek bo, da moramo ženske obravnavati in preučevati kot heterogeno skupino.

Članek temelji na pregledu literature o trajnostnih vidikih zaposlovanja žensk. Pregledali sva znanstvene in neznanstvene članke v angleškem in slovenskem jeziku na spletnih straneh Guardian, ProQuest, Google Scholar in DiKUL. Ključne besede, ki sva jih vnesli, da sva prišli do člankov, so bile: definicija trajnosti v družbenem smislu, ranljive družbene skupine, ženske kot heterogena skupina, enakost spolov, prepoved diskriminacije, pogoji zaposlovanja žensk, neenakosti med spoli na delovnem mestu, trajnostni pogoji zaposlovanja žensk, trajnostno zaposlovanje na splošno in kaj ženskam (do)prinesejo trajnostni zaposlitveni pogoji. Po podrobnem pregledu literature sva si postavili raziskovalno vprašanje: »Ali ženskam trenutne in predlagane trajnostne prakse prinašajo koristi in omogočajo njihov boljši položaj na delovnih mestih?«

Do jasnih in kompleksnih odgovorov sva prišli s primerjavo virov in tako dobili vpogled, ali med njimi prihaja do odstopanj. Ugotovitve sva napisali na list papirja in jih poskušali kompleksno predstaviti v zaključku.

Koncept družbene trajnosti

Trajnostni razvoj je relativno nov pojem, razprave o njem so se v političnih in znanstvenih krogih pojavile leta 1987 (Eizenberg in Jabareen, 2016: 2). Za razliko od okoljskega in ekonomskega vidika je družbeni vidik trajnosti v javnosti in med strokovnjaki¹ precej slabše poznan in pogosto napačno razumljen koncept. Čeprav družbeni vidik trajnosti nima univerzalne definicije, se avtorji strinjajo, da je ta temelj za razumevanje splošne trajnosti in trajnostnega razvoja (Kobal Grum in Babnik, 2022: 2). Rogers (v Paillé in dr., 2018: 306) ga opredeljuje kot »sposobnost družb, da za stalno zadovoljijo človekove fizične, socialne in čustvene potrebe«. V osnovi se osredotoča na pozitivne družbene učinke zdravja, dobrobit, preprečevanje revščine in dostojno življenje (Kobal Grum in Babnik, 2022: 16). Spodbuja sožitje raznolikih skupin in socialno vključenost z izboljšanjem kakovosti življenja vseh ljudi (Boyer in dr., 2016: 2).

Ta vidik trajnosti se nanaša na štiri koncepte – pravičnost, varnost, urbane oblike in ekološko potrošnja (Eizenberg in Jabareen, 2016: 11).

Koncept pravičnosti spodbuja sodelovanje ljudi pri oblikovanju skupnega prostora. Varnost se nanaša na pravico, da se zavaruje in sprejme vse ukrepe, da se prepreči nevarnost, žrtve in fizično škodo, ekološka potrošnja pa pomeni potrošnja in proizvodnjo na okoljsko odgovorne načine (ibid.: 12).

Družbena trajnost sestoji iz treh elementov; socialnega in človeškega kapitala ter kakovosti življenja (Kobal Grum in Babnik, 2022: 2). Je koncept, ki združuje pravičnost in zdravje kot področji socialne politike (Ventura in dr., 2021: 1). Obstajajo štiri razsežnosti družbene trajnosti, ki združujejo načela socialne politike: enakost, kakovost življenja, družbena kohezija in demokracija (ibid.).

¹ Osebe, naslovljene v moški slovnični obliki, vključujejo vse spole.

Trajnostni pogoji na delovnem mestu

Blaginja, zdravje, enakost spolov, dostojno delo, varnost in mir so ključni pogoji za zagotavljanje trajnostnega delovnega okolja (Kobal Grum in Babnik, 2022: 17). Zdravje in dobro počutje zaposlenih, ki se nanaša na tretji cilj trajnostnega razvoja OZN, sta ključnega pomena tako za rast podjetij kot tudi za gospodarsko rast in razvoj na splošno (ibid.: 3). Trajnostni razvoj je povezan tudi s področjem dela in organizacijami (Kobal Grum in Babnik, 2022: 2). Družbeno trajnostno organizacijo opredeljujemo kot enoto, ki lahko deluje v spreminjajočih se razmerah (Kira in Eijnatten, 2008: 6). Ta vrsta organizacije vzdržuje svojo zmogljivost s spodbujanjem vzdržljivosti svojih človeških, družbenih, gospodarskih in ekoloških virov (ibid.: 6).

V okviru načel trajnostnega razvoja bi se moralo v prihodnosti zagotoviti boljše delovne pogoje, kot so sedanjí (ibid.: 2). Družbeni vidik trajnosti pri ljudeh in delovnih organizacijah pomeni trajno funkcionalno sposobnost, ki jim omogoča, da ostanejo enaki ali da se skozi izkušnje preoblikujejo na način, ki jim zagotavlja celovito bivanje (ibid.: 6). Trajnostno delovanje zaposlenih pri svojem delu je treba obravnavati z vprašanji o njihovem duševnem zdravju, organizacijski moči strukture in splošne družbene preobrazbe (ibid.: 7). Prav zato je trajnostni razvoj pri delu vprašanje na več ravneh, ki vključuje izkušnje zaposlenih, razvoj karijerne poti in razvojne trende na delovnem mestu (ibid.).

V zadnjem času sta fleksibilnost na delu in družbeni vidik trajnosti postala osrednja skrb mnogih organizacij (Alsulami in dr., 2022: 1). Z uvedbo fleksibilnih delovnih pogojev želijo delodajalci zagotoviti visoko produktivnost delavcev (ibid.). Ti pogoji omogočajo ravnovesje med delom in zasebnim življenjem (ibid.). Zajemajo prilagodljivost glede lokacije (delo od doma ali kombinirano delo od doma in na delovnem mestu), časovno prilagodljivost (štiridnevni delovni teden ali prilagodljiv delovni čas) in prilagodljivost delovne obremenitve (na primer delo s skrajšanim delovnim časom) (ibid.). Njihova prepoznavnost in razširjenost se je začela v času pandemije covid-19 (ibid.: 2). Vendar je pandemija nekatere, ki so bili prisiljeni v delo doma, duševno in čustveno izčrpala (ibid.: 12). Pogrešali so stik v živo, zaradi česar so bili manj motivirani, posledično jim je v tem obdobju padla produktivnost (ibid.). V tem času so zaradi spremenjenega načina dela ženske v delovnem razmerju imele težave pri usklajevanju osebnih in poklicnih obveznosti (ibid.: 2).

Ženske kot heterogena skupina

Praden preidemo na trenutne in trajnostne delovne pogoje za ženske, je treba poudariti, da žensk na delovnih mestih ne moremo obravnavati kot homogeno skupino (Marín in dr., 2021: 406). Ženske se med seboj razlikujejo v starosti, rasi in kulturi (Sinclair, 2000: 240). Na podlagi teh razlik med ženskami so nekatere med njimi v družbi in tudi na delovnem mestu posledično bolj privilegirane. Ženske z intersekcijsko identiteto (na primer temnopolte ženske) na delovnem mestu (upravičeno) pričakujejo, da bodo deležne diskriminacije in prejemale slabše plačilo v primerjavi s svojimi belopoltnimi sodelavkami, kar jim povzroča veliko stresa (Mohr in Purdie-Vaughns, 2015: 391). Podatki o pričakovanju diskriminacije na delovnem mestu kažejo, da je med izvršnimi direktoricami le 3 % temnopoltnih (Gregory, 2003: 20). Velikokrat so diskriminacije na delovnem mestu deležne tudi starejše ženske (ibid.: 20). Te so plačane manj v primerjavi s prejšnjimi direktoricami in deležne pristranskega promoviranja v njihovo škodo (ibid.). Marsikateri delodajalec si namreč želi imeti zaposlene delavke, ki so lepe in privlačne, lastnosti, ki ju običajno povezujemo z mladostjo (ibid.).

Trenutni delovni pogoji za ženske in neenakost na delovnem mestu

Po podatkih Evropskega parlamenta za leto 2021 ženske v povprečju zaslužijo 12,7 % manj na uro kot moški (Evropski parlament, 2024). V Sloveniji je razlika med povprečnimi bruto urnimi postavkami med spoloma manjša, in sicer ženske v povprečju zaslužijo 3,8 % manj na uro v primerjavi z moškimi (ibid., 2024). Evropski parlament je marca 2023 sprejel nove predpise o zavezujočih ukrepih za preglednost plač (ibid.). V primeru, da je iz poročanja o plačah razvidna vsaj pet odstotna razlika v povprečnih plačah med moškimi in ženskami, bodo morali delodajalci skupaj s predstavniki zaposlenih izvesti pregled plač (ibid.). Kljub uvedbi ukrepov so v podjetjih poleg razlik v plačah prisotne še druge neenakosti med spoli, in sicer da moški še vedno prevladujejo na vodilnih položajih, kljub temu da ženske lahko kot vodje ustvarijo bolj pozitivno delovno klimo in kažejo več empatije do podrejenih (Kobal Grum in Babnik, 2022: 3).

Zakon o enakih možnostih žensk in moških (v nadaljevanju: ZEMŽM) opredeljuje enakost spolov kot enako udeležnost žensk in moških na vseh področjih javnega in zasebnega življenja, da imajo enak položaj ter enake možnosti za uživanje vseh pravic in za razvoj osebnih potencialov, s katerimi prispevajo k družbenemu razvoju, ter enako korist od rezultatov, ki jih prinaša razvoj (ZEMŽM,

2002). V omenjeno področje javnega življenja kakopak spada tudi zaposlitev kot sopomenka za delo na podlagi delovnega razmerja.²

Kljub temu v androcentrični delovni kulturi prevladujejo napačna prepričanja v povezavi z delovno etiko žensk (Gregory, 2003: 16). Moški na vodilnih položajih se velikokrat ne zavedajo, kako ta prepričanja negativno vplivajo na delavke (ibid.: 16). Pri njih pogosto prevladuje tudi prepričanje, da lahko ženske opravljajo le določena dela in dela na določenih pozicijah (ibid.). Nekateri delodajalci žensko še vedno razumejo kot osebo, ki v družini nosi odgovornost za gospodinjstvo in otroke, posledično vidijo moške kot bolj zanesljive in predane službi (ibid.: 17), kar je razlog, da imajo ženske manjše možnosti za napredovanje, so neenako obravnavane v organizaciji in zasedajo pozicije, ki so slabše plačane (ibid.: 18). Prepričanja v organizacijah, ki zanikajo željo po spremembi glede moške nadrejenosti v organizaciji, vodijo v še višja pričakovanja glede sposobnosti moških, medtem ko so ženske kategorizirane v nižjestatusnih pozicijah (ibid.). Slabše zaposlitvene možnosti in pogoji so lahko posledica neuspešne uporabe ukrepov za enakost in izpolnjevanje njihovih posebnih potreb (ibid.: 77). Organizacijske politike bi morale obravnavati te probleme, razviti prakse za njihovo preprečevanje, omogočiti alternativne mehanizme za poročanje in hkrati zaščititi zaposlene pred kakršnokoli obliko ponovljene diskriminacije (Marín in dr., 2021: 408).

Stremenje k enakosti spolov³ je posledica načela enakosti, ki rezultira v prepovedi diskriminacije (Vodnik po človekovih pravicah, 2024). Diskriminacija je vsako neupravičeno dejansko ali pravno neenako obravnavanje, razlikovanje, izključevanje ali omejevanje ali opustitev ravnanja zaradi osebnih okoliščin, ki ima za cilj ali posledico oviranje, zmanjšanje ali izničevanje enakopravnega priznavanja, uživanja ali uresničevanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin, drugih pravic, pravnih interesov in ugodnosti (Zagovornik načela enakosti, 2022a). Osebnostne okoliščine so okoliščine, inherentne relevantni osebi oziroma njeni identiteti, kot na primer rasa ali etnično poreklo, narodnost, veroizpoved, seveda pa tudi spol in spolna identiteta ter z njo povezan spolni izraz (Zagovornik načela enakosti, 2022b). Obča prepoznavnost pomembnosti omenjenega načela je razvidna v dejstvu, da je prepoved diskriminacije kodificirana v vseh vidnejših mednarodnih pravnih virih, ki urejajo človekove pravice; to so na pri-

2 V tem članku avtorici pojem zaposlitve razumeva širše od definicije, kot izhaja iz Slovarja slovenskega knjižnega jezika. Kot zaposlitev bova pojmovali vsako delo, opravljeno za plačilo, torej tudi delo na podlagi podjemne ali avtorske pogodbe, študentske napotnice, statusa samostojnega podjetnika oziroma podjetnice in podobno.

3 Za razliko od večine državnih in drugih institucionalnih platform avtorici termina »enakost spolov« ne enačiva z enakostjo zgolj moških in žensk, temveč narativno binarnosti spola zavračava.

mer Splošna deklaracija človekovih pravic, Evropska konvencija o človekovih pravicah, Listina Evropske unije o temeljnih pravicah, Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah itd. (Vodnik po človekovih pravicah, 2024). Načelo je v nacionalnem pravnem redu povzdignjeno na ustavnopravno raven in urejeno v 14. členu Ustave Republike Slovenije, nadalje pa je normirano tudi v področni zakonodaji, na primer v Zakonu o varstvu pred diskriminacijo, ZEMŽM, določbe v zvezi z omenjeno tematiko pa med drugim vsebuje tudi Zakon o delovnih razmerjih (v nadaljevanju: ZDR-1).

Enakost spolov ni dosežena nikjer, ne geografsko ne področno. Delovna razmerja niso nobena izjema, kar je prepoznalo tudi Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti in slednja postavilo na prvo mesto področij, kjer so zaznane največje pomanjkljivosti glede enakosti spolov (Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, 2024). Ženske so namreč pogostejše kot moški zaposlene za skrajšani delovni čas, za določen čas ali prekarano (Lah, 2024). Delodajalci se otepajo zaposlovanja predvsem mladih žensk, saj jih vidijo kot nosilke reproduktivnega dela, sprva kot potencialne matere, kar pomeni odsotnost zaposlene z dela zaradi koriščenja materinskega in večinoma še vedno tudi starševskega dopusta, pozneje pa pogostejšo bolniško odsotnost (ibid., 2024). Ženske se z diskriminacijo soočajo še pred začetkom delovnega razmerja pri zaposlitvenih intervjujih, v času trajanja delovnega razmerja pa predvsem pri plačilu, možnostih napredovanja, prav tako pa so večinoma one tiste, ki so žrtve spolnega nadlegovanja in podobno (Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, 2024).

Neenakost med spoli na delovnem mestu je strukturna, saj je trg zaposlovanja zgrajen na osnovi androcentrizma in patriarhata (Campos-Serna in dr., 2013: 2). Ženske in ostali spoli imajo slabše delovne pogoje kot moški, zato so izpostavljene večjemu zdravstvenemu tveganju (ibid.: 2). Ko posamezniki vstopajo na trg dela, se srečujejo s feminiziranimi in maskuliniziranimi sektorji dejavnosti, kjer ženske zasedajo najnižje položaje na trgu dela in kjer poklicno napredovanje ovirajo nevidne prepreke moške moči, kar imenujemo stekleni stropi (ibid.). Horizontalna segregacija povzroča gosto koncentracijo žensk v določenih sektorjih dejavnosti in v nekaterih poklicih, ki so slabše plačani (ibid.). Vertikalna segregacija krepi učinke horizontalne segregacije in je tudi razlog za nižje plačilo žensk (ibid.: 2). Ti dve segregaciji poglobljata neenakost med spoli in ohranjata tako imenovani pojav »lepljivih tal, ki opisuje razmere, kjer se ženske zadržujejo na nižjih položajih« (Hofman, 2017: 9), in jim »hkrati preprečuje, da bi razrahljale čustvene vezi, ki jih vežejo z ostalimi člani družine« (ibid.: 13). Petrović (2017: 81) ga povzema še nekoliko natančneje:

dodeljevanje administrativnih, manj prestižnih nalog ženskam (Bagilhole in White, 2003) na eni strani perpetuira tradicionalno mišljenje, da so nekatere dejavnosti bolj »primerne« za ženske kot za moške, ter na ta način posreduje spolne stereotipe, ki določene naloge označujejo kot ženske; na drugi strani pa takšno početje ustvarja skrito diskriminacijo, ko se kariere žensk zaradi zmanjšanega časa za delo razvijajo počasneje od moških (Husu, 2021) (Ferri in dr., 2016: 52).

Identificirati je mogoče tri najbolj pereče probleme bodisi na samem delovnem mestu bodisi v povezavi z delovnim mestom, s katerim se srečujejo ženske. Prvi je, da po vrnitvi s porodniškega dopusta ponavadi ni zaželeno, da ženske svoje delo nadaljujejo na poziciji, ki so jo zasedale predhodno (ibid.: 21). To je nadlegovanje in diskriminacija na podlagi materinstva, ki pa ni samostojna kategorija, ampak se uvršča med nadlegovanje in diskriminacijo na podlagi spola (Equality and Human Rights Commission, b. d.). V povezavi s spolom se na delovnem mestu kot problem pojavlja tudi spolno nadlegovanje, ki je postalo vidno v zadnjih letih zaradi obtožb prepoznavnih žensk, o katerih so poročali mediji (Campos-Serna in dr., 2013: 2). Spolno nadlegovanje vključuje raznorazna vedenja, od zalezovanja in gledanja do dotikanja, opazk, ponižujočih pripomb in spolnega napada (ibid.: 3). Pogosto je spolno nadlegovanje izraz nadzora in moči (ibid.). Nema lokrat so ga deležne ženske na nižjih pozicijah s strani moških na višjih pozicijah (Gregory, 2003: 21). Mentaliteta, ki stoji za dejanji spolnega nadlegovanja, zanika enakost med spoli in narekuje, da ženske niso sodelavke, ki jih je treba spoštovati, ampak jih obravnava kot spolni objekt (ibid.). Delavke, ki so opravljale nižje plačana dela v organizaciji, so v intervjujih povedale, da se organizacija v večini primerov ni (ustrezno) odzvala na njihovo pritožbo zoper spolno nadlegovanje oziroma ni imela velikega interesa za preiskovanje le-teh (Marín in dr., 2021: 400). Tretji problem, s katerim se ženske soočajo, pa je njihova dvojna obremenjenost (Lemos Lourenço in Neres Lourenço, 2016: 576). Družbeno pričakovanje, da bodo dobre delavke in mame, rezultira v občutku razdvojenosti med zasebno sfero in delom (ibid.: 576). Ženske imajo zaradi dodatnih družinskih obremenitev manj stabilne in trajnostne kariere (Singh in Vanka, 2020: 88). Organizacije ne zagotavljajo ustreznih delovnih pogojev, ki bi ženskam omogočali usklajevanje profesionalnega in zasebnega življenja (ibid.: 89).

Za reševanje teh problemov so pomembni sindikati kot strateški akterji pri zastopanju ranljivih skupin (ibid.: 77). Kombinacija spola in (velikokrat nižjega) ekonomskega položaja pripomore k temu, da se ženske na delovnem mestu težje zoperstavijo diskriminaciji in tudi različnim oblikam nadlegovanja, saj so na dnu organizacijske hierarhije (Marín in dr., 2021: 393).

Trajnostni pogoji in njihovi učinki na delovnem mestu za ženske

Spol in vrsta industrijskega sektorja sta močno povezana z družbenim vidikom trajnosti (Lin in Efranto, 2023: 12). Ženskam je prijetno delovno okolje pomembnejše kot moškim (ibid.). V industrijskih panogah pa so delovni pogoji slabši in s tem manj trajnostni kot v ostalih vrstah industrije (ibid.).

Primer dobrih praks organizacij, ki ustvarjajo prijazno okolje zaposlenim, so možnost dela od doma, prizadevanje organizacije za ozaveščanje zaposlenih o družbenih vprašanjih, uvajanje preverjenih praks za zagotavljanje dostojnega dela in vključevanje ranljivih skupin (Kobal Grum in Babnik, 2022: 17). Vendar je za izvajanje teh pristopov potrebna podpora politike (ibid.: 17). Krizne situacije lahko izničijo zaupanje v organizacije in družbo ter povečajo ogroženost ranljivih skupin (ibid.). Fleksibilni zaposlitveni pogoji ženskam omogočajo, da so produktivnejše, pomaga jim pri osebnem razvoju, jim omogoča ravnovesje med poklicnim in zasebnim življenjem ter izboljša tehnološko učinkovitost (Alsulami in dr., 2022: 13). Delo na mešanih lokacijah (ibid.: 13) in samoupravljanje z delovnim časom pa pripomoreta k njihovemu opolnomočenju (Vilar-Compte in dr., 2016: 571).

Primer še ene dobre trajnostne prakse za ženske, ki jo delodajalci lahko omogočijo, je dojenje na delovnem mestu. Politike organizacije namreč ključno vplivajo na dojenje zaposlenih mater (Vilar-Compte, 2021: 2). Delovno mesto je temeljno okolje za podporo ženskam, ki se odločijo, da bodo nadaljevale z dojenjem, ko se vrnejo s porodniškega dopusta (ibid.). Strategije, ki so bile predlagane za izboljšanje dojenja med zaposlenimi ženskami, so pravilniki za podporo doječim materam, politike porodniškega dopusta, podpora nadrejenih, delo na daljavo, sobe za dojenje, prilagodljiv delovni čas in odmori, dostop do prostora za pridobivanje mleka ter čas za to (ibid.). Odmori za dojenje ali črpanje materinega mleka zmanjšajo odsotnost z dela in ovire za zaposlene ter izboljšajo zavzetost zaposlenih (De Souza in dr., 2021: 2).

Slovenska zakonodaja za delavko, ki doji, predvideva posebno varstvo. Mati, ki doji otroka, ki še ni dopolnil 18 mesecev starosti, in dela s polnim delovnim časom, ima pravico do odmora za dojenje med delovnim časom, ki traja najmanj eno uro dnevno. V času odmora je mati upravičena do nadomestila, in sicer v višini sorazmernega dela osnove, kot se izračuna za starševski dopust (188. člen ZDR-1). Delodajalec je v skladu s 184. členom ZDR-1 dolžan izvesti ustrezne korake za zaščito materinega zdravja in varnosti ter zdravja njenega dojenčka (184. člen ZDR-1). To pomeni, da mati v obdobju, ko še doji svojega otroka, ne sme biti izpostavljena fizikalnim, biološkim in kemičnim dejavnikom ter delovnim raz-

meram in procesom, za katere je ugotovljeno, da pomenijo tveganje za zdravje doječih žensk (na primer opravljanje nadurnega dela ali dela ponoči) (Drglin, 2015: 4).

Naslednji primer aktualne trajnostne prakse za zaposlene ženske je pravica do bolniške odsotnosti zaradi menstruacije. Ta ženskam omogoča bolniško odsotnost v primeru, da imajo v času menstruacije močne bolečine (Barnack-Tavlaris in dr., 2019: 1356). Ta pravica je trenutno v veljavi na Japonskem, Kitajskem, v Južni Koreji, Tajvanu in Zambiji ter v podjetjih Coexist, Gozooop in Victorian Women's Trust (ibid.: 1356). Španija je kot prva evropska država to pravico kodificirala 24. aprila 2023 (Kassam, 2024). V dobrem letu, odkar je v veljavi, je bila uveljavljena slabih 2.000-krat (ibid., 2024). Uveljavitev te pravice s sabo prinese veliko dobrih učinkov, kot je večja produktivnost delavk, saj jim ta vrsta odsotnosti omogoča, da si opomorejo (Barnack-Tavlaris in dr., 2019: 1369). Za upravičenje in uveljavljanje te pravice v drugih državah strokovnjaki predlagajo izobraževanje v organizacijah glede menstruacije in bolezni, povezanih z njo (ibid.).

V javnosti pa so se pojavili tudi pomisleki, da bi mnoge zaposlene lahko to pravico zlorabile, vendar pa so take bojazni neupravičene (Vlašič, 2023). Takšne izjave temeljijo na seksističnih prepričanjih (Barnack-Tavlaris in dr., 2019: 1370). Bolj realna se zdi morebitna zloraba te pravice s strani delodajalcev. Ti bi namreč s tovrstno bolniško odsotnostjo delavk imeli vpogled v mesečni cikel zaposlenih, s čimer bi imeli »vpogled v telo delavk«. Še en pomislek proti uveljavitvi te pravice v Sloveniji, ki so ga marca 2023 predlagale tri poslanke, je bil tudi ta, da bi bile lahko ženske na delovnem mestu še dodatno diskriminirane in stigmatizirane (Vlašič, 2023). Ključ do odprave menstrualne stigme in s tem diskriminacije je, da se o menstruaciji na vseh področjih življenja čim več pogovarjamo (Barnack-Tavlaris in dr., 2019: 1357).

Sklep

V članku sva želeli prikazati problem današnjih delovnih pogojev za ženske in obenem poudariti pomen trajnostnih delovnih pogojev. Po pregledu literature sva ugotovili, da večina organizacij ženskam ne zagotavlja trajnostnih delovnih pogojev, saj so mnoge ženske v njih še vedno deležne neenakega plačila za isto opravljeno delo, in da zasedajo slabše plačane položaje. Zaposlene ženske so heterogena skupina. Tiste z interseksijsko identiteto pričakujejo, da bodo v večji meri deležne diskriminacije in prejemale slabše plačilo v primerjavi z belopoltnimi sodelavkami. Vendar slabši in s tem manj trajnostni delovni pogoji za ženske

na splošno prevladujejo v industrijskih panogah. V maskulini delovni kulturi prevladujejo napačna prepričanja v povezavi z delovno etiko žensk, ki so povezana s tem, da ženske lahko opravljajo le določena dela na določenih pozicijah. Delodajalci ženske še vedno razumejo kot osebe, ki v družini nosijo odgovornost za gospodinjstvo in otroke, posledično vidijo moške kot bolj zanesljive in predane službi, kar je razlog, da imajo ženske manjše možnosti za napredovanje, so neenako obravnavane v organizaciji in zasedajo pozicije, ki so slabše plačane. Prepričanja v teh organizacijah, ki zanikajo željo po spremembi glede moške nadrejenosti v organizaciji, vodijo v še višja pričakovanja glede sposobnosti moških, medtem ko so ženske kategorizirane v nižjestatusnih pozicijah. Njihovo poklicno napredovanje ovirajo nevidne prepreke moči moških oziroma stekleni stropi. Ženske prav tako težje dostopajo do vodilnih položajev, kljub temu da lahko kot vodje ustvarijo pozitivnejšo delovno klimo in kažejo več empatije do podrejenih. Ženske so pogostejše kot moški zaposlene za skrajšani delovni čas, za določen čas ali prekarno. Delodajalci se otepajo zaposlovanja predvsem mlajših žensk, saj jih vidijo kot nosilke reproduktivnega dela, sprva kot potencialne matere, kar pomeni odsotnost zaposlene z dela zaradi koriščenja materinskega in večinoma še vedno tudi starševskega dopusta, pozneje pa pogostejšo bolniško odsotnost. Na delovnem mestu se srečujejo s tremi večjimi problemi. Prvi je, da ženske po vrnitvi s porodniškega dopusta ne morejo zasesti položaja, ki so ga zasedale predhodno. Drugi problem jim predstavlja spolno nadlegovanje na delovnem mestu, tretji problem pa sta njihova dvojna obremenjenost in občutek razdvojenosti med zasebno sfero in delom.

Evropska unija si v zadnjih letih prizadeva za doseganje enakosti spolov na delovnem mestu. Evropski parlament je marca 2023 sprejel nove predpise o zavezujočih ukrepih za preglednost plač. V primeru, da je iz poročanja o plačah razvidna vsaj petodstotna razlika v povprečnih plačah med moškimi in ženskami, bodo morali delodajalci skupaj s predstavniki zaposlenih izvesti pregled plač. Posledično so nekatere organizacije začele delati korake k trajnostnim spremembam in pogojem na delovnih mestih za ženske.

Trenutne in predlagane trajnostne prakse, ki se nanašajo na fleksibilne delovne pogoje, ženskam v veliki večini prinašajo koristi. Fleksibilni zaposlitveni pogoji ženskam omogočajo, da so produktivnejše, pomagajo jim pri osebnem razvoju, jim omogočajo ravnovesje med poklicnim in zasebnim življenjem ter izboljšajo njihovo tehnološko učinkovitost. Samoupravljanje z delovnim časom pa pripomore k njihovemu opolnomočenju. Fleksibilni zaposlitveni pogoji zajemajo prilagodljivost glede lokacije (delo od doma ali kombinirano delo od doma in na delovnem mestu), časovno prilagodljivost (štiridnevni delovni teden ali prilagodljiv delovni čas) in prilagodljivost delovne obremenitve (na primer delo s skrajšanim delovnim časom). Njihova prepoznavnost in razširjenost sta se za-

čeli v času pandemije covid-19. Primeri dobrih praks organizacij, ki ustvarjajo prijazno okolje za zaposlene, so poleg možnosti dela od doma še prizadevanje organizacije za vključevanje zaposlenih do družbenih vprašanj, uvajanje preverjenih praks za zagotavljanje dostojnega dela in vključevanje ranljivih skupin. Vendar je za izvajanje teh pristopov potrebna podpora politike. Med primere predlaganih trajnostnih praks za ženske sodijo tudi prakse dojenja na delovnem mestu. Strategije, ki so bile predlagane za izboljšanje dojenja med zaposlenimi ženskami, so pravilnik za podporo doječim materam, politike porodniškega dopusta, podpora nadrejenih, delo na daljavo, sobe za dojenje, prilagodljiv delovni čas in odmori, dostop do prostora za pridobivanje mleka ter čas za to. Odmori za dojenje ali za črpanje materinega mleka zmanjšajo odsotnost z dela in ovire za zaposlene ter izboljšajo zavzetost zaposlenih. Še en primer trajnostnih pogojev za ženske v organizacijah je pravica do bolniške odsotnosti zaradi menstruacije. Glede tovrstne trajnostne prakse sva pomislili na to, da bi lahko imeli delodajalci z uvedbo tovrstne pravice za ženske vpogled v mesečni cikel zaposlenih, kar bi lahko zlorabili na različne načine.

Pri pisanju članka sva naleteli na omejitve, ki se nanaša na metodo dela. Namesto pregleda literature bi bilo bolje opraviti intervju z zaposlenimi ženskami v izbrani organizaciji. Ugotovitve, do katerih sva prišli s pregledom literature, so legitimne, a morda ne tako natančne, kot bi bile z izvedbo empiričnega dela.

Literatura

- Alsulami, Alanoud, Mabrouk, Fatma in Bousrih, Jihen (2023): Flexible Working Arrangements and Social Sustainability Study on Women Academics Post-COVID-19. *Sustainability* 15(544): 1–17. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/su15010544> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Barnack-Tavlaris, Jessica, Barnack-Tavlaris, Kristina, Levitt, Rachel B. in Reno, Mihelle (2018): Taking leave to bleed: Perceptions and attitudes toward menstrual leave policy. *Taylor&Francis* 12(40): 1355–1373. Dostopno na: <https://doi.org/10.1080/07399332.2019.1639709> (Pridobljeno 19. maj 2024).
- Boyer, Robert H. W., Peterson, Nicole D., Poonam, Arora in Caldwell, Kevin (2016): Five Approaches to Social Sustainability and an Integrated Way Forward. *Sustainability* 8(878): 1–18. Dostopno na: <https://www.mdpi.com/2071-1050/8/9/878> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Campos-Serna, Javier, Ronda-Perez, Elena, Artazcoz, Lucia, Moen, Bente in Benavides, Fernando (2013): Gender inequalities in occupation health related to the unequal distribution of working and employment conditions: a systematic review. *International Journal For Equity in Health* 12(57): 1–18. Dostopno na: <http://www.equityhealthj.com/content/12/1/57> (Pridobljeno 18. maj 2024).
- De Souza, Carolina Belomo, Isoyama Venancio, Sonia in Guimarães Vieira, Regina Paula Cavalcante da Silva (2021): Breastfeeding Support Rooms and Their Contribution to Sustainable Development Goals: A Qualitative Study. *Frontiers in Public Health* (9): 1–9. Dostopno na: <https://www.frontiersin.org/journals/public-health/articles/10.3389/fpubh.2021.732061/full> (Pridobljeno 20. maj 2024).
- Drglin, Zalka (2015): *Dojenje in delo – naj deluje*. Dostopno na: https://nijz.si/wp-content/uploads/2015/07/dojenje_in_delo_-_nsaj_deluje.pdf (Pridobljeno 22. julij 2024).
- Equality and Human Rights Commission (2024): *Sexual harassment and harassment at work: technical guidance*. Dostopno na: <https://www.equalityhumanrights.com/guidance/sexual-harassment-and-harassment-work-technical-guidance> (Pridobljeno 28. januar 2025).
- Eizenberg, Efrat in Jabareen, Yosef (2016): Social Sustainability: A New Conceptual Framework. *Sustainability* 9(68): 1–16. Dostopno na: <https://www.mdpi.com/2071-1050/9/1/68> (Pridobljeno 22. maj 2024).
- Evropski parlament (2024). *Podatki o razlikah v plačah med spoloma (infografika)*. Dostopno na: <https://www.europarl.europa.eu/topics/sl/article/20200227STO73519/podatki-o-razlikah-v-placah-med-spoloma-infografika> (Pridobljeno 21. januar 2024).
- Harrach, Christoph, Geiger, Sonja in Schrader, Ulf (2019): Sustainability empowerment in the workplace: determinants and effects. *Springer* (28): 93–107. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s00550-020-00505-1> (Pridobljeno 20. maj 2024).
- Kassam, Ashifa (2024). *A year on, Spain's historic' menstrual leave law has hardly been used. Why?* Dostopno na: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/jun/04/spain-historic-menstrual-leave-law-hardly-used-period-pain-endometriosis> (Pridobljeno 14. september 2024).
- Kira, Mari in van Eijnatten, Frans M. (2008): Human and Social Sustainability in Work Organizations. *ResearchGate* (45): 1–29. Dostopno na: <https://www.researchgate.net/publication/254411279> (Pridobljeno 20. maj 2024).
- Kobal Grum, Darja in Babnik, Katarina (2022): The psychological concept of social sustainability in the workplace from the perspective of sustainable goals: A systematic review. *Frontiers in Psychology* (13): 1–21. Dostopno na: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.942204> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Lah, Ana (2024): *Vse ali nobena*. Dostopno na: <https://radiostudent.si/politika/terminal/vse-ali-nobena> (Pridobljeno 21. julij 2024).
- Lin, Chiuhsiang Joe in Yanuar Efranto, Remba (2023): Do Age and Gender Change the Perception of Workplace Social Sustainability?. *Sustainability* 15(5013): 1–15. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/su15065013> (Pridobljeno 19. maj 2024).
- Lemos Lourenço, Mariane in Neres Lourenço, Carlos Eduardo (2016): Women workers, social sustainability and working time: a study in a cooperative guided by the principles of solidarity economy. *Social Responsibility Journal* 12(3): 571–583. Dostopno na: <http://dx.doi.org/10.1108/SRJ-09-2015-0140> (Pridobljeno 19. maj 2024).

- Luz S., Marín, Barreto, Milagros, Montano, Mirna, Surgerman-Brozan, Jodi, Goldstein-Gelb, Marcy in Punnett, Laura (2021): Workplace Sexual Harassment and Vulnerabilities among Low-Wage Hispanic Women. *Springer* (5): 391–414. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s41542-021-00093-6> (Pridobljeno 22. maj 2024).
- Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti (2024): *Enakost žensk in moških*. Dostopno na: <https://www.gov.si/teme/enakost-zensk-in-moskih/> (Pridobljeno 20. julij 2024).
- Mohr, Rebecca I. in Purdie-Vaughns, Valerie (2015): Diversity within Women of Color: Why Experiences Change Felt Stigma. *Feminist Forum Commentary* 73(9-10): 391–398. Dostopno na: <https://psycnet.apa.org/record/2015-37617-001> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Pailé, Pascal, Amara, Nabil in Halilem, Norrin (2018): Greening the workplace through social sustainability among co-workers. *Journal of Business Research* (89): 305–312. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.044> (Pridobljeno 17. maj 2024).
- Petrović, Darja (2017): »Čez vikende nikamor ne grem brez računalnika«: Usklajevanje poklicnega in zasebnega življenja in delo v akademski sferi. V: *Znanost (brez mladih – Zgodnje stopnje znanstvene kariere v Sloveniji skozi perspektivo spola*, Ana Hofman (ur.), 73–96. Založba ZRC, ZRC SAZU. Dostopno na: <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-ZVZK0X38> (Pridobljeno 27. januar 2025).
- Signoretti, Andrea (2021): Workplace processes and employment opportunities for vulnerable social groups. *European Journal of Industrial Relations* 27(1): 77–92. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/0959680119900751> (Pridobljeno 22. maj 2024).
- Sinclair, Amanda (2000): Women within diversity: risks and possibilities. *Women in Management Review* 15(5/6): 237–245. Dostopno na: <https://doi.org/10.1108/09649420010372850> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Sindikat Mladi plus. Dostopno na: <https://www.mladiplus.si/2021/03/08/zenske-na-trgu-dela-ob-8-marcu-mednarodnem-dnevu-delovnih-zensk/> (Pridobljeno 8. marec 2021).
- Singh, Swati in Vanka, Sita (2020): Sustainable HRM for Sustainable Careers of Women Professionals. V: *Sustainable Human Resource Management*, Vanka, Sita, Rao, Bhaskara M., Singh, Swati in Pulaparthy, Mallika R. (ur.), 87–108. Singapor: Springer. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/978-981-15-5656-2> (Pridobljeno 21. maj 2024).
- Slovenska tiskovna agencija. Dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/zakon-o-enakih-moznostih-spolov.html> (Pridobljeno 20. julij 2002).
- United Nations. Dostopno na: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (Pridobljeno 27. september 2015).
- Ventura, Ana Maria, Morillas, Lourdes, Martins-Loução, Maria Amélia in Cruz, Cristina (2021): Women's Empowerment, Research, and Management: Their Contribution to Social Sustainability. *Sustainability* (13): 1–16. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/su132212754> (Pridobljeno 20. maj 2024).
- Vlašič, Vita (2023): *Bo pravica do plačane bolniške odsotnosti zaradi menstruacije uvedena tudi pri nas?* Dostopno na: <https://www.rtv slo.si/slovenija/bo-pravica-do-placane-bolniske-odsotnosti-zaradi-menstruacije-vedena-tudi-pri-nas/661795> (Pridobljeno 14. september 2024).
- Vodnik po človekovih pravicah (2024): *Prepoved diskriminacije*. Dostopno na: <https://www.clovekovepravice.si/pravice/prepoved-diskriminacije> (Pridobljeno 21. julij 2024).
- Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1). Uradni list RS 21/13, 78/13 – popr., 47/15 – ZZSDT, 33/16 – PZ-F, 52/16, 15/17 – odl. US, 22/19 – ZPosS, 81/19, 203/20 – ZIUPOP DVE, 119/21 – ZČmIS-A, 202/21 – odl. US, 15/22, 54/22 – ZUPŠ-1, 114/23 in 136/23 – ZIUZDS. Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5944> (Pridobljeno 13. marec 2013).
- Zakon o enakih možnostih ženski in moških (ZEMŽM). Uradni list RS 59/2002, 61/07 – ZUNEO-A, 33/16 – ZVarD in 59/19. Dostopno na: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO3418> (Pridobljeno 5. julij 2002).
- Zagovornik načela enakosti (2022a): *Kaj je diskriminacija*. Dostopno na: <https://zagovornik.si/o-diskriminaciji/kaj-je-diskriminacija/> (Pridobljeno 21. julij 2024).

Zagovornik načela enakosti (2022b): *Osebne okoliščine diskriminacije*. Dostopno na: <https://zagovornik.si/o-diskriminaciji/osebne-okoliscine/> (Pridobljeno 21. julij 2024).

Nik Turšič in Neja Polanc

Pomanjkanje spanja kot dejavnik družbene kohezije

Abstract

Sleep Deprivation as a Factor in Social Cohesion

This article explores sleep habits as a biological need within a social context, examining how society shapes sleep archetypes, values, rituals, and norms, and the factors leading to sleep deprivation. It addresses the sociological, psychological, and biological processes of sleep, focusing on the formation of a sleep culture that extends from individual biological functions to macro-level societal operations, influencing institutions and the sustainability of sleep. The study investigates key sleep factors in modern lifestyles, their compatibility with human physiology, and the impact of sleep on social cohesion and sustainable development. It considers sleep as a crucial element of sustainable development, formulating strategies to ensure sustainable sleep for everyone. The article emphasizes the adverse effects of sleep deprivation on cognitive functions and emotional regulation, highlighting the importance of sustainable sleep habits for overall well-being and societal cohesion.

Keywords: sleep, sustainability, society, physiology, habits

Nik Turšič is a student at the University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, where he studies Sociology. During his undergraduate studies, he successfully completed an Erasmus exchange in the Netherlands at the Groningen University of Applied Sciences. After returning from the exchange, he became a tutor for sociology students, a councillor on the student council and a student representative of the department for the following academic year. During his studies, he participated in various research projects and actively collaborated with the department, the Socioclub and the student council. E-mail: nik.tursic@outlook.com.

Neja Polanc is a biology student at the University of Ljubljana. Even before starting her studies, she had already achieved success in international competitions, including representing her school in the prestigious World Scholar's Cup competition at Yale University in the USA, where she qualified through regional competitions in Ljubljana and world championships in Kazakhstan and Malaysia. She won second place in the World Debating Competition in Kazakhstan. As a student, she

is interested in both natural sciences and interdisciplinary topics, which is reflected in her participation in the Ajdovščina Youth Debate on Interculturalism and Development in May 2024, where she debated the impact of migration on the sustainable development of the local environment. E-mail: neja.polanc@gmail.com.

Povzetek

Ta članek raziskuje spalne navade kot biološko potrebo v družbenem kontekstu, pri čemer preučuje, kako družba oblikuje arhetipe spanja, vrednote, rituale in norme ter dejavnike, ki vodijo do pomanjkanja spanja. Obravnava sociološke, psihološke in biološke procese spanja s poudarkom na oblikovanju kulture spanja, ki sega od posameznih bioloških funkcij do družbenega delovanja na makro ravni, vpliva na institucije in trajnost spanja. Študija raziskuje ključne dejavnike spanja v sodobnem načinu življenja, njihovo združljivost s človeško fiziologijo in vpliv spanja na družbeno kohezijo in trajnostni razvoj. Spanje obravnava kot ključni element trajnostnega razvoja in oblikuje strategije za zagotavljanje trajnostnega spanja za vse. Članek poudarja škodljive učinke pomanjkanja spanja na kognitivne funkcije in čustveno regulacijo ter izpostavlja pomen trajnostnih spalnih navad za splošno dobro počutje in družbeno kohezijo.

Ključne besede: spanec, trajnostnost, družba, fiziologija, navade

Nik Turšič je študent na Univerzi v Ljubljani, na Fakulteti za družbene vede, kjer študira sociologijo. V času dodiplomskega študija je uspešno opravil Erasmus izmenjavo na Nizozemskem na fakulteti v Groningenu. Po vrnitvi z izmenjave je postal tutor študentom sociologije, svetnik v študentskem svetu in študentski predstavnik katedre za sledeče študijsko leto. V sklopu svojega študija se je udeležil raznih raziskovalnih projektov in aktivno sodeloval s katedro, študentskim društvom Socio-Klub in študentskim svetom. E-mail: nik.tursic@outlook.com.

Neja Polanc je študentka biologije na Univerzi v Ljubljani. Že pred začetkom študija je dosegala uspehe na mednarodnih tekmovanjih, med drugim je svojo šolo zastopala na prestižnem tekmovanju World Scholar's Cup na Univerzi Yale v ZDA, kamor se je kvalificirala preko regionalnih tekmovanj v Ljubljani ter svetovnih prvenstev v Kazahstanu in Maleziji. Na svetovnem tekmovanju v Kazahstanu je osvojila drugo mesto v debati. Kot študentka se zanima tako za naravoslovne kot za interdisciplinarne teme, kar se kaže tudi v njenem sodelovanju pri mladinski debati o medkulturnosti in razvoju Ajdovščine maja 2024, kjer je razpravljala o vplivu migracij na trajnostni razvoj lokalnega okolja. E-mail: neja.polanc@gmail.com.

Uvod

V prispevku skozi interdisciplinarno perspektivo preučujeva navade, povezane s spancem, ki ga razumeva kot biološko potrebo, umeščeno v družbo. Ob tem opazuje, kako družba oblikuje arhetip spanca, vrednote, rituale in norme, ki ga obkrožajo, in kateri dejavniki vodijo k pomanjkanju spanca. Vsebina se navezuje na sociološke, psihološke in biološke procese spanca in se ob tem dotika vprašanja, kako se oblikuje kultura spanca, ki presega raven bioloških delovanj posameznika na makro raven delovanja družbe in oblikuje razne institucije, ki določajo (ne)trajnost spanca. Spanec je nujna komponenta razvojnih procesov kot procesov obnavljanja in neprekinjenega fiziološkega delovanja ljudi, brez katerega se soočamo z različnimi biološkimi in kognitivnimi posledicami, ki negativno vplivajo na kohezivno delovanje družbe. Preiskovala sva, kateri so ključni dejavniki spanja v današnjem načinu življenja, kako je združljivo s fiziologijo človeka in kako spanec vpliva na družbeno kohezivnost in trajnostni razvoj/delovanje. »Če spanje obravnavamo kot bistveni vidik trajnostnega razvoja, lahko oblikujemo strategije, ki zagotavljajo trajnostno spanje za vse« (De Andrade, 2024: 2).

Trajnostnost, kot jo poznamo na področjih konzumacije in produkcije, v splošnem povezujemo s porabo naravnih virov, ki se ne uspejo obnavljati v isti meri, kot jih porabljamo. Zaradi tega literatura velikokrat opozarja na bolj vestno porabo naravnih virov in s tem delovanje na bolj trajnostni način. V podobnem smislu želiva za namen tega članka uporabiti trajnostnost kot prisposobo za naše notranje vire, ki jih porabljamo za vsakodnevno produkcijo dela in truda. Biološko gledano ti viri predstavljajo sinhronizirane procese: mitohondriji med globokim NREM spanjem proizvedejo od 30% do 40% več ATP kot v budnem stanju, kar omogoča regeneracijo energije v nevronih; cirkadiani ritmi regulirajo izločanje kortizola (najnižja raven ob polnoči) in melatonina, ki uravnava faze aktivnosti in mirovanja; REM faza aktivira telomerozo za popravilo DNK v hitro delujočih celicah, kar preprečuje akumulacijo mutacij; medtem ko jetra med spanjem obnovijo 70 % glikogena za stabilno glikemijo naslednji dan, hkrati pa maščobne celice sproščajo leptin za zaviranje nočnega prenehanja. Z naraščajočimi trendi hiperprodukcije človeškega dela, ki je v veliki meri razlog za zanemarjanje spanca v naši rutini, onemogočajo obnovitev naših notranjih virov oziroma obnovitev energije za delovanje. V tem smislu želiva pozvati k iskanju bolj trajnostnih načinov delovanja, ki ne zanemarjajo spanca.

(Ne)trajnostni vplivi socialnih dejavnikov na spanec

Spanje je v mnogih pogledih individualna dejavnost, ki se odvija v zasebnosti, proč od družbenih dogajanj, in je v precejšnjem delu odvisna od fizioloških procesov posameznih akterjev. Vendar sociološki pogled lahko prikaže, da je tudi človeška fiziologija pod raznimi socialnimi vplivi družbe, v kateri posamezniki živijo. To drži tudi za spanje, med katerim je človeško telo umeščeno pod razne vplive posameznikovega ekonomskega položaja, medsebojnih odnosov, socialnega stresa, kulture itd. (Gordon in dr., 2017).

Akterjev ekonomski položaj nanj vpliva v mnogih sferah življenja; med njimi so preživljanje kakovostnega prostega časa, dostopanje do zdrave prehrane, bivanje v bolj ali manj varni in tihi soseski in doživljanje stresa. Tisti s slabšim ekonomskim položajem težje dostopajo do bolj zdravih navad in tudi do zdravstvene pomoči v primerjavi s svojimi vrstniki, ki uživajo več finančne podpore (Bisgaier in Rhodes, 2011). Posledično omenjena finančna podpora vpliva tudi na kakovost spanca in čas, ki ga posameznik lahko preživi v spanju (Johnson in dr., 2018). Ob ekonomskem položaju pa na spanec vplivajo tudi posameznikovi medsebojni odnosi oziroma njegova socialna mreža. Posameznikova mreža medsebojnih odnosov predstavlja vir podpore in varnosti na mnogih področjih življenja. Posamezniki z boljšimi medsebojnimi odnosi imajo boljše pogoje za kakovostni spanec kot tisti z odnosi, polnimi preprirov, trenj, nezaupanja in negotovosti (Kent in dr., 2015). To se vidi tudi pri vplivu romantičnih odnosov na sam spanec, študije namreč kažejo na povezavo med trenutnim stanjem odnosa med partnerji in kakovostjo spanca (Gunn in Eberhardt, 2019).

Kot pri zdravju je tudi za spanec treba videti širšo sliko dejavnosti, ki se dogajajo tudi okoli samega posameznika, saj je spanec kompleksna in občutljiva dejavnost, za katero morajo biti izpolnjeni multipli pogoji. Za mnoge posameznike so lahko življenjski pogoji manj kot idealni, kar škodi njihovemu spanju, kar škodi njihovim življenjskim pogojem. Drastični primer so brezdomci, ki nimajo rednega varnega prebivališča, ki je osnovna potreba za kakovosten spanec, ki omogoča normalno funkcioniranje skozi dan. Brezdomci imajo že tako poslabšan dostop do družbenega in finančnega kapitala, neprespanost pa kasneje še poslabša njihovo fizično in mentalno zdravje. Ob takih primerih lahko vidimo, da spanec ni samoumevna dejavnost, do katere lahko vsi dostopajo enako, ampak je popolnoma odvisna od življenjskih pogojev, ki niso vedno v rokah posameznih akterjev. Dodatno imajo brezdomci v svojih življenjih veliko več nestabilnosti in so v mnogih pogledih marginalizirani znotraj družbe, kar oteži vzpostavljane zdravih in trajnih medsebojnih odnosov. Težje gradijo trajnostne

socialne mreže, ki bi predstavljale podporo in dostop do večjega družbenega kapitala, kar bi jim pomagalo izboljšati netrajnostne življenjske pogoje brezdomstva (Rea, 2022).

(Ne)trajnostni vplivi kulture na spanec

Za namene tega članka sva se osredotočila na kulturo zahodnega sveta, ki je predvsem obstoječa v Severni Ameriki in Evropski uniji ter je tudi vse bolj prevalentna v Sloveniji. Ker živimo v dobi moderne tehnologije, s katero lahko delujemo globalno, brez omejitev prostora ali časa, se spreminjamo v družbo, ki deluje 24 ur na dan, sedem dni v tednu (Anttila in Oinas, 2018). Ob tem smo hiperkapitalistična družba, ki namesto prioritete promovira predvsem produktivnost in čim večjo proizvodnjo rezultatov v čim krajšem času (Williams in dr., 2013). Današnja kultura potrošnje in konzumacije prejema veliko kritike na več področjih zaradi svojega netrajnostnega delovanja in usmeritve proti čim večji pridobitvi kapitala in rasti (Passini, 2013). To se čuti tudi na mikro ravni s posamezniki in njihovimi rutinami, ki obsegajo tudi navade, ki imajo vplive na spanec, kot tudi sama navada iti spat ob določenih urah in s tem pridobiti primerno ali neprimerno mero spanca.

V trendu kapitalizma in konzumiranja smo danes vse bolj obkroženi z različnimi produkti, ki so oglaševani kot ojačevalci spanca ali produkti, ki naredijo največ iz časa, ki ga preživimo kot neaktivni. Spanec tako ni več odmik od družbe in vseh aktivnosti, ampak vrsta dejavnosti, usmerjena k vprašanju, kako največ pridobiti iz časa, v katerem smo v mirovanju. En odgovor na to vprašanje so vsi kozmetični izdelki, namenjeni za nočno uporabo, ki delujejo za maksimalno kozmetično lepoto in nam omogočijo, da delamo na sebi, tudi ko spimo. Naslednji odgovor so meditativne prakse, dostopne na naših telefonih, ki maksimirajo naš spanec za maksimalni počitek. Spanec je tako postal objekt različnih industrij, ki so ugotovile, da je spanec najcenejši način sprostitve in maksimiranja delovanja v budnosti, in so posledično spanec spremenile v dejavnosti, ki se jih da spremeniti v produkt. Produktov okoli spanca je mnogo, od prehranskih dopolnil in tablet, ki sprožijo utrujenost in pomagajo zaspati, do kozmetičnih izdelkov, ki na nas delujejo, medtem ko spimo (Williams & Boden, 2004).

Kot omenjeno, živimo v kulturi konstantnega dela okoli maksimiranja produktivnosti in kapitala, v kateri je spanec deloma aktivnost, ki nas sprosti in nas napolni z energijo, vendar pa je tudi aktivnost, ki zavzame okoli tretjino naših dni, ko ne produciramo vrednosti na trgu dela. Omembe vredno je, da glede na Nacionalni inštitut za javno zdravje okoli 65 % slovenskega prebivalstva nima

zadostnega spanca (NIJZ, 2022). Kljub normaliziranju omejevanja in pomanjkanja spanca pa se mnogi posamezniki kasneje soočajo s posledicami na svojem fizičnem in mentalnem zdravju. Omejevanje spanca se pogosto začne z začetkom pubertete za razne aktivnosti v povezavi s socializiranjem, obšolskimi aktivnostmi, akademskimi aktivnostmi in časom na mobilnih telefonih, računalnikih (Godsell in White, 2019). Spanec se odlaša in omejuje tudi po koncu šolanja, ko akademske dejavnosti zamenja zaposlitev in/ali kariera, še posebej zaposlitev nočnih delavcev, ki živijo izven svojega naravnega urnika človeškega cirkadianega ritma. Navada žrtvovanja spanca je postala tema mnogih raziskovalcev; med njimi je Eric L. Hsu (2013), ki v svojem delu govori o tem, kako spanec postaja aktivnost, ki jo je treba čim bolj izkoristiti za čim večji učinek kljub naravi nedejavnosti. Opozoriti je treba tudi na množično uporabo tehnoloških naprav, ki so postale podaljšek našega življenja in del večine naših rutin. Ogromno ljudi ima večino časa v svoji bližini vsaj eno napravo in ogromno časa pred zasloni preživi pred spanjem in ko se zbudijo. Konstanten priklop na družbena omrežja in dogajanje v svetu je pomemben dejavnik, ki krajša čas in zmanjšuje kakovost našega spanca ter tudi negativno deluje na mnoge funkcije naše budne fiziologije, predvsem te, povezane s pozornostjo in sproščanjem dopamina (Lemola in dr., 2014).

Še en pogled na kulturno delovanje na spanec, ki ga želiva predstaviti, je skozi prizmo spolnih vlog, dodeljenih na podlagi poistovetenja s spolom in delovanja v skladu s spolnimi normami in pogosto stereotipi. Mnogokrat v zgodovini so spolne vloge posameznike omejevale ali jim škodile, s tem ko so predstavljale nedotakljive podobe, ki se pogosto ne skladajo s posamezniki, ki so jim predpisane (Santoniccolo in dr., 2023). To je razvidno tudi pri spanju, pri katerem ima spol še vedno vpliv na rituale in navade ter tudi odnose, ki ga obkrožajo in s tem vplivajo na počutje posameznikov. Primer je predstavljen v raziskavi Warrena in Campbella (2021), ki prikazuje povezave med stereotipi in karakteristikami moškosti in pomanjkanjem spanca. Delo teoretizira moškost kot izražanje avtonomije posameznika, ki se manifestira tudi v obliki omejevanja spanca. V nadaljevanju tematiko razširi s tem, da so moški posamezniki videni bolj moško, ko ti razkrivajo, da spijo manj, v primerjavi s tistimi z bolj zdravimi spalnimi navadami. To naj bi bila posledica oblikovanja ideje moškosti kot izražanja avtonomije tudi pri bioloških potrebah, kot je spanec, in ideji, da moški lahko spijo manj, ampak še vedno delujejo v dnevni aktivnosti brez večjih preprek ali zmanjšane produktivnosti. Ob tem so v binarni naravi zdrave spalne navade povezane z družbeno podobo ženskosti. To lahko ponudi pojasnilo, zakaj je ogromno konsumpcijskih izdelkov oglaševanih za ženske.

Kako sodobne navade družbe nasprotujejo človekovi fiziologiji spanja

Sodobne družbene navade pogosto niso skladne z naravno fiziologijo človeka, kar se še posebej kaže na področju spanja. Raziskave so pokazale, da čustveni odzivi na stres, kot so anksioznost, sovražnost in depresija, močno vplivajo na različne vidike spanja. Študija, ki je vključevala 227 študentov, je pokazala, da so čustveni odzivi najboljši napovedovalci globine spanca, težav pri prebujanju, kakovosti in latence spanca, negativnega čustvovanja v sanjah ter nerednosti spanca. Okoljski dejavniki, kot so delovne in zdravstvene razmere, pa so ključni pri napovedovanju dolžine spanca (Verlander, Benedict in Hanson, 1999). Študija je uporabila Derogatisov profil stresa, ki meri stres v treh domenah: dogodki v akterjevem okolju, osebni mediatorji in čustveni odzivi, ter vprašalnik o spanju, ki ocenjuje več vidikov spanja, kot so globina spanja, težave pri prebujanju, kakovost in latenca spanca, negativna čustva v sanjah, dolžina spanja, spominjanje sanj ter nepravilnosti v spanju (Verlander in dr., 1999).

Kronični stres dodatno poruši spanec, saj zmanjša čas, preživet v ne-REM spanju, ki je ključna faza za fizično obnovo telesa, in poslabša učinkovitost spanja. Hipotalamično-hipofizno-adrenalna (HPA) os, ki vključuje sproščanje kortizola, igra ključno vlogo pri motenju spanca. Kortizol, hormon stresa, zmanjšuje REM spanje, ki je faza, povezana s sanjanjem in čustveno predelavo, ter nekoliko povečuje ne-REM spanje, kar vodi v splošno slabšo kakovost spanja (Lo Martire in dr., 2019). Poleg tega lahko zgodnji življenjski stres, vključno s prenatalnim (pred rojstvom) in postnatalnim (po rojstvu) obdobjem, povzroči trajne motnje spanja v odrasli dobi. To je verjetno posledica epigenetskih sprememb, ki vključujejo spremembe v izražanju genov brez sprememb v zaporedju DNK v genih, povezanih s stresom, kar vpliva na delovanje HPA osi (Lo Martire in dr., 2019).

Epigenetske spremembe, kot je hipermetilacija promotorja receptorjev za glukokortikoide (GR), so povezane s povečano aktivnostjo HPA osi in posledično z višjimi ravni kortikosteroidov, skupine hormonov, ki vključuje kortizol, pri odraslih, kar negativno vpliva na spanec (Lo Martire in dr., 2019).

Podobne ugotovitve je pokazala tudi študija Sinha (2008), ki je preučevala vpliv kroničnega stresa na spanje in ugotovila, da dolgotrajni stres vodi v povečano aktivnost HPA osi in povečano sproščanje kortizola, kar negativno vpliva na kakovost in trajanje spanja (Sinha, 2008). Ta povišani kortizol zmanjšuje učinkovitost regenerativnega spanja in povečuje verjetnost za razvoj nespečnosti in drugih motenj spanja. Raziskave so pokazale tudi, da lahko pomanjkanje spanja samo po sebi poveča raven stresa, kar ustvarja začarani krog, v katerem stres in pomanjkanje spanja vplivata drug na drugega in poslabšujeta splošno

zdravstveno stanje (Sinha, 2008). Poleg tega so novejša raziskava pokazale, da stres in motnje spanja lahko vplivajo na epigenetske mehanizme, ki uravnava izražanje genov, povezanih s stresom in spanjem. To pomeni, da dolgotrajni stres lahko povzroči trajne spremembe v delovanju genov, kar ima dolgoročne posledice za zdravje in dobro počutje (Sinha, 2008). Te spremembe lahko vključujejo spremembe v izražanju genov, ki so ključni za uravnavanje stresnega odziva in spanja, kar vodi v povečano občutljivost za stres in motnje spanja v kasnejšem življenju (Sinha, 2008).

Vse te ugotovitve poudarjajo, kako pomembno je razumeti in prilagoditi sodobne družbene navade za boljše usklajevanje z našo naravno fiziologijo spanja. Prilagajanje dnevnih rutin, kot so redno gibanje, zdrava prehrana in tehnike sproščanja, ter učinkovito obvladovanje stresa so ključni za izboljšanje kakovosti spanja in splošnega zdravja. Raziskave kažejo, da lahko učinkovito obvladovanje čustvenih odzivov na stres bistveno izboljša kakovost spanja in zmanjša tveganje za dolgotrajne zdravstvene težave, kot so kardiovaskularne bolezni, diabetes in duševne motnje (Verlander in dr., 1999; Lo Martire in dr., 2019; Sinha, 2008).

Vplivi telesne vadbe

Telesna vadba ima pomemben vpliv na kakovost spanja in splošno fiziologijo človeka. Redna telesna aktivnost je ključna za vzdrževanje zdravega spanca, saj pomaga pri uravnavanju cirkadianega ritma, zmanjševanju stresa in izboljšanju razpoloženja. Cirkadiani ritem je notranji telesni »urnik«, ki ureja cikle spanja in budnosti ter je močno povezan s svetlobo in temo. Raziskave so pokazale, da zmerne do intenzivna telesna vadba lahko izboljša kakovost spanja, skrajša čas, potreben za usipavanje, podaljša trajanje globokega spanca in zmanjša število prebujanj med nočjo (Kline, 2014). Globok spanec oziroma REM spanec je faza spanja, v kateri se telo najbolj regenerira in je ključna za obnovo telesa in možganov.

Vendar pa sodobne navade in življenjski slog pogosto ovirajo redno telesno vadbo. Dolge delovne ure, sedeči način življenja in pomanjkanje časa so pogosti izgovori za izogibanje vadbi. Sodobna tehnologija in udobje, kot so avtomobili, dvigala in sedeče delo, dodatno zmanjšujejo potrebo po fizični aktivnosti. To vodi v zmanjšano fizično pripravljenost in slabšo kakovost spanja, saj telesu primanjkuje naravnih stimulansov za uravnavanje spanja in budnosti. Sedeč življenjski slog je povezan tudi s povečanim tveganjem za razvoj kroničnih bolezni, kot so debelost, sladkorna bolezen in bolezen srca, ki lahko dodatno poslabšajo kakovost spanja (CDC, 2020).

Študije kažejo, da vadba zjutraj ali zgodaj popoldne lahko izboljša cirkadiani ritem in poveča kakovost nočnega spanja. Nasprotno pa lahko intenzivna vadba tik pred spanjem zviša telesno temperaturo in raven adrenalina, kar lahko moti zaspanost in podaljša čas usipavanja (Kline, 2014). Adrenalin je hormon, ki ga telo sprošča v odgovor na stres in telesno aktivnost ter poveča budnost in srčni utrip. Vendar pa je za mnoge ljudi edini čas za vadbo prav večer, kar lahko privede do neskladja med telesno aktivnostjo in naravno fiziologijo spanja.

Poleg tega telesna vadba pomaga pri zmanjševanju stresa in anksioznosti, kar neposredno vpliva na kakovost spanja. Redna vadba povečuje proizvodnjo endorfinov, naravnih kemikalij v možganih, ki izboljšujejo razpoloženje in delujejo kot naravna sredstva proti bolečinam. Prav tako vadba pomaga pri sproščanju napetosti in izboljšanju duševnega zdravja, kar lahko vodi do bolj mirnega in globokega spanja (Kline, 2014). Endorfini so naravni opiodi, ki zmanjšujejo občutek bolečine in spodbujajo občutek ugodja.

V sodobni družbi, v kateri je poudarek pogosto na mentalni produktivnosti in manj na fizični aktivnosti, je pomembno prepoznati in spodbujati pomen redne vadbe za zdravo spanje. Splošne smernice priporočajo vsaj 150 minut zmerne aerobne aktivnosti ali 75 minut intenzivne aktivnosti na teden, skupaj z vajami za krepitev mišic vsaj dvakrat na teden (CDC, 2020). Takšen režim vadbe ne le izboljšuje fizično pripravljenost, ampak tudi podpira boljše kakovost spanja.

Za boljše uskladitev sodobnih navad z naravno fiziologijo spanja je ključno spodbujati redno telesno vadbo in ozaveščati o njenih koristih. Vključevanje vadbe v dnevno rutino bodisi skozi aktivne odmore med delom, hojo ali kolesarjenje namesto vožnje bodisi skozi organizirano vadbo lahko bistveno pripomore k izboljšanju spanja in splošnega zdravja.

Vplivi svetlobe in tehnologije

Naravna svetloba uravnava naš biološki »urnik« ali cirkadiani ritem, ki nadzoruje cikle spanja in budnosti. Modra svetloba, ki jo oddajajo elektronske naprave, kot so pametni telefoni, tablice, računalniki in televizorji, je še posebej problematična, saj močno zavira proizvodnjo melatonina, hormona, ki spodbuja zaspanost (Chang in dr., 2015).

Raziskave so pokazale, da izpostavljenost modri svetlobi v večernih urah lahko znatno zakasni začetek spanja, zmanjša skupni čas spanja in poslabša kakovost spanja. Melatonin, ki je odgovoren za uravnavanje ciklov spanja in budnosti, se običajno začne sproščati v večernih urah, ko svetloba pojenja. Vendar pa izpostavljenost modri svetlobi preprečuje ta proces, kar vodi v težave z zaspanostjo in kakovostjo spanja (Chang in dr., 2015). Uporaba tehnologije pred spanjem ima

tudi druge negativne učinke na spanec. Aktivnosti, kot so brskanje po internetu, igranje videoiger ali gledanje televizije, ki so pogoste tehnike sprostitve za ljudi, lahko povzročijo mentalno stimulacijo, kar oteži sproščanje in pripravo na spanje. Poleg tega lahko prejetje sporočil ali obvestil med spanjem povzroči prekinitve spanja in vodi v fragmentiran spanec (Cain in Gradisar, 2010).

Sodobna družba je globoko prepletena s tehnologijo, kar otežuje izogibanje uporabi elektronskih naprav pred spanjem. Dolge delovne ure, potreba po stalni povezanosti in dostop do zabave so razlogi, zakaj veliko ljudi uporablja naprave pozno v noč. Ta navada pa se ne ujema z naravno fiziologijo spanja, ki zahteva temno in mirno okolje za optimalno kakovost spanja. Študije priporočajo omejevanje uporabe elektronskih naprav vsaj eno uro pred spanjem in uporabo funkcij, kot sta nočni način ali filtri modre svetlobe, ki zmanjšajo vpliv modre svetlobe na proizvodnjo melatonina (Chang in dr., 2015). Dandanes obstajajo tudi očala, ki filtrirajo modro svetlobo. Prav tako je priporočljivo ustvariti spalno rutino, ki vključuje sproščujoče dejavnosti, kot so branje knjige, meditacija ali topla kopel, da se telo in um pripravita na spanje.

Poleg tega je pomembno, da spalno okolje ostane čim bolj temno. Uporaba zatemnitvenih zaves, izogibanje močni umetni svetlobi in uporaba nočnih lučk z rdečo svetlobo lahko pomagajo ohraniti naravni cirkadiani ritem in izboljšati kakovost spanja (Cain in Gradisar, 2010).

Vplivi spanja na razvoj

Kakovost in količina spanja igrata ključno vlogo v vseh fazah človekovega razvoja, od zgodnjega otroštva do odraslosti. Spanec ni zgolj čas za počitek; je aktiven proces, ki omogoča telesno, kognitivno in čustveno rast in razvoj. Vpliv spanja na razvoj je še posebej pomemben v otroštvu in adolescenci, ko telo in možgani doživljajo intenzivne spremembe.

V zgodnjem otroštvu spanec podpira možganski razvoj, konsolidacijo spomina in učenje. Med spanjem se sproščajo rastni hormoni, ki so ključni za telesno rast in obnovo tkiv. Pomanjkanje kakovostnega spanja v otroštvu je povezano s težavami pri učenju, slabim šolskim uspehom in vedenjskimi težavami. Raziskave kažejo, da otroci, ki ne spijo dovolj, pogosteje kažejo znake hiperaktivnosti, impulzivnosti in težav s koncentracijo (Owens in dr., 2014).

Med adolescenco se potreba po spanju povečuje, vendar pa sodobne navade, kot so uporaba tehnologije in zgodnji začetek šolskega dne, pogosto preprečujejo zadostno količino spanja. Adolescenti naj bi spali med 8 in 10 ur na noč, vendar večina spi manj. Pomanjkanje spanja v tej starosti lahko vodi do povečanega tveganja za razvoj duševnih motenj, kot sta depresija in anksioznost, ter do težav s

telesno težo in metabolizmom. Raziskave kažejo, da je neustrezen spanec povezan tudi z večjo verjetnostjo tveganega vedenja, kot so uporaba alkohola in drog ter tvegana spolna vedenja (Crowley in dr., 2018).

Spanec je ključnega pomena tudi v odraslosti, saj podpira telesno obnovo, imunsko funkcijo in kognitivne procese. Pomanjkanje spanja v odrasli dobi je povezano z večjim tveganjem za razvoj kroničnih bolezni, kot so kardiovaskularne bolezni, diabetes in debelost. Poleg tega kronično pomanjkanje spanja negativno vpliva na duševno zdravje, povečuje tveganje za depresijo, anksioznost in druge duševne motnje (Walker, 2017).

Sodobne navade, kot so dolge delovne ure, uporaba tehnologije pred spanjem in nepravilni urniki spanja, pogosto preprečujejo zadostno količino kakovostnega spanja. To je še posebej problematično za mlade, ki so najbolj občutljivi za negativne učinke pomanjkanja spanja. Pomembno je, da družba prepozna pomen spanja za razvoj in zdravje ter sprejme ukrepe za spodbujanje zdravih spalnih navad. To lahko vključuje izobraževanje o pomenu spanja, prilagoditev šolskih in delovnih urnikov ter spodbujanje omejevanja uporabe tehnologije pred spanjem (Owens in dr., 2014; Crowley in dr., 2018; Walker, 2017). Spodbujanje zdravega spanja je ključno za optimalen razvoj in splošno zdravje v vseh življenjskih obdobjih (Owens in dr., 2014; Crowley in dr., 2018; Walker, 2017).

Vplivi nočnih izmen

Nočne izmene imajo pomemben vpliv na kakovost spanja in splošno zdravje. Delo v nočnih izmenah moti naravni cirkadiani ritem, kar vodi do številnih zdravstvenih težav. Nočne izmene silijo telo, da deluje v nasprotju s svojo naravno fiziologijo, kar lahko povzroči kronično nespečnost, utrujenost in povečano tveganje za razvoj kroničnih bolezni (Kecklund in Axelsson, 2016).

Raziskave so pokazale, da delo v nočnih izmenah poveča tveganje za motnje spanja, kot so nespečnost, zmanjšana kakovost spanja in povečana dnevna zaspanost. Delavci v nočnih izmenah pogosto poročajo o težavah pri padcu v spanje in ohranjanju spanja, kar vodi v kronično deprivacijo spanja. Poleg tega se njihovo spanje pogosto prekinja zaradi zunanjih dejavnikov, kot sta hrup in dnevna svetloba, kar dodatno zmanjšuje kakovost spanja (Kecklund in Axelsson, 2016).

Poleg težav s spanjem imajo nočne izmene tudi druge negativne učinke na zdravje. Delavci v nočnih izmenah so izpostavljeni večjemu tveganju za razvoj kardiovaskularnih bolezni, metaboličnih motenj, kot sta debelost in diabetes, ter duševnih težav, kot sta depresija in anksioznost. To je deloma posledica motenj v cirkadianem ritmu, ki vplivajo na hormonsko ravnovesje, presnovo in imunski sistem (Kecklund in Axelsson, 2016). Nočne izmene lahko tudi zmanj-

šajo učinkovitost in produktivnost, saj kronično pomanjkanje spanja vpliva na kognitivne funkcije, kot so pozornost, spomin in sposobnost odločanja. Delavci v nočnih izmenah pogosto poročajo o višji stopnji napak in nesreč na delovnem mestu, kar lahko ima resne posledice za varnost in zdravje (Wright in dr., 2013).

Sodobna družba se močno zanaša na nočno delo, zlasti v panogah, kot so zdravstvo, promet, varnost in proizvodnja. To je nujno za vzdrževanje neprekinjenih storitev in produktivnosti, vendar je pomembno, da delodajalci in delavci prepoznajo tveganja, povezana z nočnim delom, in sprejmejo ukrepe za zmanjšanje negativnih vplivov na zdravje. Eden od učinkovitih pristopov je uvedba rotacijskih urnikov, ki delavcem omogočajo obdobja prilagoditve med dnevnimi in nočnimi izmenami, ter zagotavljanje daljših obdobj prostega časa za okrevanje (Wright in dr., 2013).

Poleg tega lahko uporaba svetlobne terapije, ki simulira dnevno svetlobo, pomaga pri uravnavanju cirkadianega ritma in izboljšanju kakovosti spanja pri delavcih v nočnih izmenah. Svetlobna terapija lahko pomaga telesu pri prilagajanju na spremenjene cikle spanja in budnosti ter zmanjša negativne učinke nočnega dela (Boivin in Boudreau, 2014).

Vse te ugotovitve poudarjajo, kako pomembno je prilagoditi delovne urnike in ustvariti podporno okolje za delavce v nočnih izmenah, da bi bolje uskladiili sodobne delovne zahteve z naravno fiziologijo spanja. Spodbujanje zdravih spalnih navad, uporaba svetlobne terapije in rotacijskih urnikov lahko bistveno izboljšajo kakovost spanja in splošno zdravje delavcev v nočnih izmenah (Kecklund in Axelsson, 2016; Wright in dr., 2013; Boivin in Boudreau, 2014).

Vplivi kofeina in alkohola

Kofein in alkohol sta dve izmed najpogosteje uporabljenih substanc, ki negativno vplivata na spanec in sta globoko vpeti v sodobno družbo.

Kofein, ki ga najdemo v kavi, čaju, čokoladi in številnih brezalkoholnih pijačah, je najbolj pogosto uporabljen stimulan na svetu, ki lahko prepreči zaspčnost in podaljša čas, potreben za uspavanje. Kofein deluje tako, da blokira adrenergične receptorje v možganih, kar preprečuje občutek zaspanosti. Kljub temu veliko ljudi uživa kofein skozi ves dan, pogosto tudi pozno popoldne in zvečer, kar negativno vpliva na kakovost spanja. Ta navada je pogosto povezana s potrebo po ohranjanju budnosti in produktivnosti v hitrem tempu sodobnega življenja, vendar dolgoročno vodi v slabšo regeneracijo telesa in zmanjšano učinkovitost.

Raziskave kažejo, da uživanje kofeina šest ur pred spanjem lahko skrajša skupni čas spanja za več kot eno uro in poslabša kakovost spanja (Clark in Lan-

dolt, 2017). To pomeni, da lahko popoldanska skodelica kave ali energijska pijača pozno popoldne pomembno vpliva na sposobnost posameznika, da zaspi in ostane v globokem spancu skozi noč. Globok spanec je ključna faza spanja, ki je pomembna za telesno obnovo in kognitivne funkcije, vključno s spominom in učenjem. Poleg tega je bilo ugotovljeno, da kofein zmanjšuje skupno količino REM spanja. Pomanjkanje REM spanja lahko vodi v povečano anksioznost in težave z uravnavanjem čustev. Tudi če posameznik zaspi, lahko prisotnost kofeina v telesu povzroči pogostejša prebujanja in manj konsistenten spanec, kar zmanjšuje obnovitveno vrednost spanja (Clark in Landolt, 2017).

Sodobna družba se močno zanaša na kofein kot sredstvo za povečanje produktivnosti in premagovanje utrujenosti. Dolge delovne ure, stres in potreba po stalni budnosti so pogosti razlogi, zakaj ljudje posegajo po kofeinu. Vendar pa ta navada dolgoročno vodi v začarani krog, v katerem pomanjkanje spanja povečuje potrebo po kofeinu, kar dodatno poslabšuje kakovost spanja (Clark in Landolt, 2017). Poleg vpliva na spanec ima kronično uživanje kofeina tudi druge negativne učinke na zdravje. Lahko povzroči anksioznost, hipertenzijo in prebavne težave. Poleg tega lahko prekomerno uživanje kofeina vodi do tolerance, kar pomeni, da so potrebne vedno večje količine kofeina za doseg enakih učinkov, kar še dodatno poslabša težave s spanjem.

Za izboljšanje kakovosti spanja strokovnjaki priporočajo omejevanje uživanja kofeina, zlasti v popoldanskih in večernih urah. Namesto kofeina lahko ljudje posegajo po alternativah, kot so zeliščni čaji ali druge brezalkoholne pijače, ki ne vsebujejo kofeina. Prav tako je pomembno, da se posamezniki zavedajo vpliva kofeina na svoje telo in sprejmejo ukrepe za zmanjšanje njegovega vnosa, če opazijo težave s spanjem (Clark in Landolt, 2017; Roehrs in Roth, 2001).

Alkohol je še ena pogosta substanca, ki negativno vpliva na spanec. Čeprav alkohol lahko sprva deluje kot pomirjevalo in pomaga pri uspavanju, raziskave kažejo, da moti cikel spanja, zlasti REM fazo, ki je pomembna za čustveno predelavo in spominsko konsolidacijo (Roehrs in Roth, 2001). Alkohol povečuje tudi verjetnost prebujanja sredi noči in lahko povzroči fragmentiran spanec. Kljub temu je pitje alkohola v večernih urah globoko zasidrano v številnih družbenih običajih, kar vodi do kroničnih težav s spanjem pri mnogih ljudeh.

Sodobno delovanje družbe pogosto spodbuja uživanje kofeina in alkohola zaradi različnih razlogov, kot so dolge delovne ure, družbeni dogodki in potreba po sprostitvi. Kava je postala nepogrešljiv del jutranje rutine in sredstvo za povečanje produktivnosti, medtem ko je alkohol pogosto uporabljen za sprostitvev po stresnem dnevu ali kot del družbenih interakcij. Te navade pa se ne ujemajo z naravno fiziologijo spanja, ki zahteva stabilen cikel spanja in budnosti brez motenj. Kronična uporaba alkohola povečuje tveganje za razvoj odvisnosti, jetrne bolezni in kardiovaskularnih težav, kar lahko prispeva k zmanjšani kakovosti

življenja in povečani obremenitvi zdravstvenega sistema. Vse te ugotovitve podarjajo, kako pomembno je prilagoditi sodobne življenjske in prehranske navade za boljše usklajevanje z našo naravno fiziologijo spanja. Zmanjšanje uživanja kofeina, zlasti v popoldanskih in večernih urah, ter zmanjšanje zmernega uživanja alkohola lahko bistveno izboljšata kakovost spanja in splošno zdravje. Sodobna družba bi morala spodbujati zavest o teh vplivih in podpirati prakse, ki pripomorejo k boljšemu spanju, kot so uravnotežena prehrana, redna telesna dejavnost in tehnike sproščanja (Clark in Landolt, 2017; Roehrs in Roth, 2001).

(Ne)trajnostni vplivi neprespanosti na kognitivne funkcije in čustveno reguliranje

Kljub še vedno veliki količini neodgovorjenih vprašanj o delovanju človeških možganov in vplivih spanca na možganske funkcije je skozi leta raziskovanja postala več kot očitna obstoječa povezava med pomembnostjo spanca za razvoj in delovanje možganskih funkcij ter tudi povezava med nižjimi kognitivnimi zmoglostmi in pomanjkanjem spanca (Goel in dr., 2009).

Vplivi na kognitivne funkcije

Kognitivne funkcije so notranji procesi, ki nam dopuščajo zaznati zunanje stimule, iz njih pridobiti ključne informacije, jih zadržati v spominu, generirati misli in izvajati vedenja, preko katerih dosežemo svoje cilje (Purves in dr., 2013: 2). Posledice akutne neprespanosti za kognitivne funkcije vključujejo zmanjšano pozornost in njeno regulacijo, hitrejšo utrujenost po reševanju nalog in problemov, še posebej ko so ti bolj kompleksni, zmanjšano delovanje delovnega spomina in manjšo integracijo v dolgotrajni spomin, slabšo sposobnost sprejemanja novih informacij oziroma učenja ... Kar pa lahko deloma zmanjša posledice pri delovanju v budnem stanju, je zmoglost možganov, da ob nižji zmogljivosti določenih delov možganske anatomije postanejo bolj aktivni drugi manj prizadeti deli (Ratcliff & Van Dongen, 2009).

Velika posledica pomanjkanja spanca je zmanjšana sposobnost posameznika, da sprejema odločitve; še pomembnejša je, ko se sooča s spremenljivimi informacijami, različnimi strategijami vedenja, vprašanji primerne vedenja in večjimi potrebami po komuniciranju. Študije prikazujejo primerljivost med kognitivnimi sposobnostmi mlajših subjektov v času pomanjkanja spanca in starejšimi subjekti z zadostnim spancem. Pojav se razloži s tem, da imata

pomanjkanje spanca in staranje podoben vpliv na prefrontalni korteks, ki ima veliko vlogo pri izvajanju kognitivnih funkcij. Sledeče se mnoge raziskave sprašujejo po dobi okrevanja možganskih funkcij po prenehanju pomanjkanja spanca in ugotavljajo, da čeprav se kognitivne funkcije izboljšajo, potrebujejo več časa za okrevanje v primerjavi s časom za nastanek škode, kot lahko vidimo na primeru kognitivne funkcije sposobnosti držanja pozornosti, ki se kaže za še posebej ranljivo pri pomanjkanju spanca. Možgani modulirajo poslabšani razpon pozornosti z večjo aktivacijo v talamusu, ki zviša stopnjo vzburjenosti, vendar pa ne uspe modulirati pomanjkanja aktivnosti v drugih delih možganov, kot je prefrontalni korteks. Naslednja posebej pomembna posledica akutnega pomanjkanja spanca je zmanjšana zmoglost učenja kot posledica zmanjšane aktivnosti hipokampusa, kar nakazuje, da se zmoglost vključevanja novih izkušenj v spomin ob neprespanosti hitro zmanjšuje (Goel in dr., 2009).

Posledice zmanjšanih kognitivnih funkcij se nato vidijo tudi v naših interakcijah z drugimi, in sicer študija *The impact of sleep deprivation on visual perspective taking* ugotavlja, da nam pomanjkanje spanca oteži videti dogodke in dogajanja s perspektive teh okoli nas, kar je zelo pomembno za vzpostavljanje razumevanja z drugimi, empatijo in reševanje konfliktov. Študija to zmoglost poimenuje »visual turn taking«. Sestavljena je iz dveh nivojev kognitivnih funkcij, in sicer videti stimulanse in jih analizirati, kot bi jih nekdo okoli nas. Oba nivoja sta v odvisnosti od zadostnega spanca, najbolj ranljiva pa v primeru konflikta med osebno interpretacijo in interpretacijo drugega. Raziskavo so zaključili z ugotovitvijo, da pomanjkanje spanca negativno vpliva na kognitivno prilagodljivost, zaradi česar je težje videti stvari v okolju s perspektive drugih, kar deloma inhibira našo zmoglost razumeti perspektive drugih (Deliens in dr., 2017).

Čustveno reguliranje ob neprespanosti

Ker pomanjkanje spanja vpliva na delovanje možganov, sta poleg kognitivnih funkcij pod vplivom tega tudi čustveno počutje in sposobnost reguliranja čustvenih nihanj. Za to je odgovorna amigdala, ki je v času neprespanosti hiperaktivna. To nam omogoči vzdrževati stanje pozornosti in previdnosti, kar nam v nevarnih okoliščinah lahko pomaga preživeti, vendar pa enako vodi do neprijetnih razpoloženj in celo čustvenih izbruhov (Li in dr., 2023). V pomanjkanju spanca doživljamo večjo občutljivost za negativne stimule kot tudi težnjo po negativni interpretaciji dogodkov okoli sebe. To obsega tudi ravnanja drugih, ki jih prej interpretiramo kot negativna zaradi svojega razpoloženja in omejenega kognitivnega razmišljanja.

Ker smo zaradi nespečnosti bolj občutljivi za negativne dogodke in težje reguliramo svoje vedenje, je spanec ali pomanjkanje tega tudi dejavnik v preučevanju nasilja. Ko je posameznik v deprivaciji spanca, izgubi zmožnost racionalnega mišljenja, je v večji stopnji pripravljenosti in doživlja več občutkov persekucije, zaradi česar se hitreje obrne k nasilju pri reševanju zanj ogrožujočih položajev. Študija Paive in Canasa-Simiãoja (2022) raziskuje prav to povezavo med nasilnostjo in pomanjkanjem spanca. Ugotovila sta, da deprivacija spanca povzroča slabšo čustveno razpoloženost in da uporabljamo manj kognitivnih funkcij, kar nas naredi manj sposobne za soočanje z različnimi situacijami, ki sprožijo neprijetne občutke, saj težje sprejemamo informacije in nato primerne odločitve. Vsaka količina pomanjkanja spanca ne sproži agresivnega vedenja in praga, ko ne moremo več racionalno razmišljati, ni popolno definiran, zato ne vemo točno koliko pomanjkanja spanca sproži agresivno vedenje, vendar pa lahko povežemo učinke pomanjkanja spanca z razpoloženostjo kot kognitivno funkcijo ter nerazumnim in agresivnim vedenjem.

Trajnostnost spanca v času adolescence in šolanja

Adolescenca označuje obdobje, ko gre telo skozi veliko razvojnih procesov in sprememb v hormonskem delovanju in delovanju možganov. Zaradi tega je spanec v tem obdobju posebno pomemben, da se lahko telo in možgani normalno razvijajo, ko posameznik počasi stopa v svet odraslih. Spanec močno vpliva na razvoj kognitivnih funkcij, med njimi na posebno pomembne socialno kognitivne funkcije, sposobnosti učenja in čustvenega reguliranja, ki posameznikom omogočajo sprejemanje novih družbenih vlog ter vzpostavljanje zdrave družbene identitete in samopodobe. Med omenjenimi spremembami se v prehodu v adolescenco spremenita tudi sama fiziologija spanca in cirkadiani ritem, ki je tudi razlog za razširjeno pomanjkanje spanca med najstniki. V času pubertete se cirkadiani ritem zamakne za približno dve uri, kar pomeni, da se hormoni v povezavi s spancem, npr. melatonin, sproščajo kasneje v noči v primerjavi z otroki in odraslimi (Crowley in dr., 2007). Najstniki imajo tudi večjo odpornost proti utrujenosti, kar pomeni, da kasneje čutijo potrebo po spancu, kar bi zamaknilo njihovo rutino budnosti in spanca (Jenni in dr., 2005). Vendar se fiziologija najstnikov ne upošteva pri raznih razširjenih aktivnostih, kot je šolanje, ki se začenja v zgodnjih jutranjih urah, kar krajša spanec in poslabša tudi akademski uspeh. To podpira ugotovitev, da šole, ki s svojim kurikulumom začinjajo kasneje v dnevu, poročajo o boljšem akademskem uspehu svojih učencev (Dunster in dr., 2018).

Poleg kognitivnih funkcij, potrebnih za študij, je spanec pomemben tudi za osebno rast najstnikov, ki prehajajo skozi obdobje odraščanja. Brez zadostnega spanca imajo najstniki več težav z razvojem zdrave samopodobe in sprejemanjem novih družbenih vlog. Adolescenca je tudi pomemben čas vzpostavljanja socialnih odnosov in medsebojnih vezi, za kar je spanec izredno pomemben (Jaworska in MacQueen, 2015). Poleg raznih fizioloških sprememb so glede na raziskave tudi mnogi drugi dejavniki, ki najstnikom kradejo spanec. Najbolj pogosti med njimi so akademske dejavnosti, socializiranje, obšolske aktivnosti in čas, ki ga preživijo na raznih napravah, spletnih straneh in aplikacijah. Zaradi raznih tehnoloških napredkov v novem stoletju je mnogo najstnikov padlo v rutino preživljanja časa na raznih socialnih omrežjih in drugih napravah z zaslonom, preko katerih se socializirajo z drugimi, sledijo raznim osebnostim, igrajo igrice in uživajo druge oblike vsebin, v času, ki je bil včasih namenjen za spanec. Izpostavljanje svetlobi, ki jo oddajajo zasloni telefonov, računalnikov in podobnega, kot tudi dejavnosti na njih pa so bili prikazani kot škodljivi za kvaliteto spanca. Posledično zaradi same odvisniške narave takih aktivnosti ogromen delež najstnikov poroča o manj spanca, kot je priporočeno, do točke, da se že vidijo mnoge posledice v raznih aktivnostih in splošnem delovanju. Glede na študijo Godsell in White (2019) imajo starši največji vpliv na najstnike, da se izboljša njihov spanec. Samo starši oziroma skrbniki so vedno prisotni z dovolj avtoritete, da lahko pomagajo vzpostaviti bolj zdrave in trajnostne navade okoli spanca, ki končno vplivajo na njihovo zdravje in razvoj.

Pomen deprivacije spanca za medosebne odnose najstnikov je ogromen, saj povzroča asocialna vedenja, kot je ustrahovanje. Na otroke, ki imajo tendence za ustrahovanje drugih, deprivacija spanca lahko deluje kot katalizator nasilja in neprimerne vedenja. Samo pomanjkanje regulacije z zmanjšano koncentracijo podpira tudi neprimerna vedenja v učilnici, ki so danes vedno bolj pogosta in zmanjšujejo kakovost časa, ki ga najstniki preživijo v učilnicah. Pod to spadajo razni izbruhi neprimerne vedenja, tudi manj skrajne oblike motenja pouka (O'Brien in dr., 2011).

Po adolescenci se razne težave s spancem še vedno lahko nadaljujejo mladim odraslim zaradi raznih akademskih pritiskov in kariernih pritiskov kot pritiskov 24/7 delujoče družbe. Podobno kot pri najstnikih tudi mnogo mladih odraslih poroča o pomanjkanju spanca zaradi podobnih razlogov kot pri najstnikih, poleg raznih zahtev študentskih del, ki se opravljajo ob študiju. Ob tem mladi še vedno vstopajo v nove družbene vloge, saj so pravno odrasle osebe, vendar še vedno v dobi odkrivanja svoje identitete, mesta v družbi in možnih službenih perspektiv (Peltz, 2024).

Spanec kot merilo družbene kohezivnosti in trajnostnega delovanja

Socialna kohezivnost je pogosto definirana kot merilo povezanosti neke skupnosti ali povezanost več skupnosti ter tudi merilo za merjenje pripadnosti neki skupnosti. Velja za stopnjo medsebojne povezanosti, pripadnosti in sodelovanja znotraj skupnosti ali med skupnostmi (Moustakas, 2023). Da je neka skupina bolj kohezivna, morajo pripadniki te skupnosti biti sposobni med seboj komunicirati, sodelovati, vzpostaviti norme in vrednote, ki končno formirajo skupno identiteto in občutek pripadnosti. Da jim je to omogočeno, morajo posamezniki biti sposobni prepoznavati znake v komuniciranju in jih pravilno interpretirati, za kar pa so nujne kognitivne funkcije, ki, kot opisano, zavzemajo sposobnost učenja, interpretiranja, reševanja problemov in kodiranja podatkov v spomin. Samo z delujočimi kognitivnimi funkcijami, ki so znane kot socialno kognitivne funkcije, lahko neka skupina začne tvoriti medsebojno zaupanje, skupne cilje in identiteto (Moustakas, 2023).

Za merjenje kohezivnosti se lahko uporabljajo medsebojni odnosi. Več ko je medsebojnih odnosov in več ko je vezi med vsemi člani, bolj je neka skupina kohezivna (Prell, 2012: 151). Preko teh odnosov se širijo navade, norme, vrednote in simboli, ki vzpostavljajo neko resničnost ali način življenja. Nekatere skupne točke posameznikov lahko delujejo bolj trajnostno, medtem ko druge manj, in glede na družbeno sposobnost prilagajati se na okolje, reševati konflikte in izpolnjevati čim več potreb svojih članov za vzdrževanje skupne blaginje se lahko skupnost razvija in deluje na trajnostni način.

S tem ko danes doživljamo pomanjkanje spanca na množični ravni, lahko predvidimo, da je tudi spanec dejavnik, ki določa sposobnost neke skupnosti, da deluje kohezivno in rešuje konflikte. S pomanjkanjem spanca naše kognitivne funkcije oslabijo, postanemo bolj razdražljivi, težje sodelujemo z drugimi in se zanašamo na manj natančno obdelavo podatkov iz okolja oziroma se zanašamo na sebi znane stereotipe ali sheme. Seveda tudi ko smo naspani, določene informacije zaznamo in analiziramo manj natančno oziroma manj kognitivno in se zanašamo na znane sheme ljudi, dogodkov in vlog, vendar študije kažejo, da so posamezniki v deprivaciji spanca bolj naklonjeni procesiranju z uporabo shem in stereotipov, ki so mnogokrat neresnični. Ker pa imajo naši možgani manjše kapacitete delovanja, težje procesirajo informacije in to, kako nanje reagirati; večkrat reagiramo neprimerno ali s predsodkom, ko smo obkroženi z vsebinami močnih stereotipov (Sundelin in Holding, 2019). Posledično neprespani težje razmišljamo analitično in bolj negativno razumemo svojo okolico, kar zmanjša našo sposobnost sodelovanja in zaupanja, kar je nujno potrebno za višje stopnje kohezivnosti.

Tudi če skupnost kaže močno kohezivnost in izkuša množično pomanjkanje spanca, pomeni, da so prisotni netrajnostni kulturni elementi, ki ne podpirajo ravnovesja med dejavnostmi in počitkom. Kohezivna skupnost z bolj trajnostnim načinom življenja za posameznike mora podpirati tudi zdrave navade okoli spanca ter vzpostaviti ugodno okolje za samo kakovost pridobljenega spanca za zdravje in razvoj svojih članov. Eden ključnih elementov kohezivne družbe je promoviranje ciljev za skupno dobro, kar je tudi dober spanec, kar pomeni, da tudi če je skupnost dobro povezana in ima neenak dostop do spanca za svoje člane, ne more dolgotrajno delovati kohezivno, saj ne podpira vseh posameznikov.

Skupina z višjo ravno kohezivnosti, ki promovira skupno dobro in ceni dobro počutje svojih pripadnikov, mora videti spanec kot nujno komponento zdravega človeka in življenja. Bolj kohezivne skupnosti si med seboj nudijo tudi več podpore in med seboj sodelujejo, kar zniža socialni stres njenih članov in podpira dobre življenjske pogoje, kar izboljša tudi spalne navade in samo kvaliteto spanca. Ob tem na individualni ravni čutimo močno pripadnost trajnostni skupini in inkorporiramo zdravo skupno identiteto, zaradi česar se boljše počutimo glede sebe in smo bolj naklonjeni zdravim življenjskim navadam.

Napisano naj služi kot možni teoretski okvir za nadaljnje raziskave, ki lahko uporabijo navade okoli spanca za merjenje trajnostnosti življenja posameznikov v skupnosti in hkrati testirajo kohezivnost same družbe. S tem ko ima neka skupina veliko mero zadostnega spanca pri veliki večini svojih članov, bi to kazalo na trajnostne navade kot medsebojno podporo in potrebo za družbeno dobro in s tem na samo kohezivnost. Kohezivnost je nujna za delovanje družbe in kakovostno življenje njenih članov, saj omogoča širjenje trajnostnih navad, ki so potrebne tudi za zdrav spanec.

Družbene intervencije

Za sestavo intervencij se obračava na predele članka o družbenih elementih spanca. Med njimi so kultura, finančno stanje, delovni pogoji, šolski sistem, družbeno omrežje, urbano okolje in stres. Ob tem črpava tudi informacije iz že opravljenih študij in člankov.

Mikro raven

Za izboljšanje spanca posameznikov se urbanim načrtovalcem priporoča upoštevanje pogojev za spanje. Ti pogoji vključujejo izpostavljenost umetni

osvetlitvi, dostop do zelenih površin, izpostavljenost hrupu in kakovost zraka (npr. zaradi prometa). Pomembno je tudi urbano planiranje, ki spodbuja povezovanje znotraj sotesk ter grajenje družbene solidarnosti in kohezije, kar izboljša pogoje za spanec (Prather, 2023). Uspešne intervencije vključujejo tudi informiranje o spalni higieni, npr. ozaveščanje o uživanju kofeina, nikotina in drugih substanc ter kako vplivajo na spanje. Nadalje je treba upoštevati posamezne zdravstvene omejitve, s katerimi se posamezniki srečujejo, in jim omogočiti dostop do zdravstvene pomoči, npr. v primerih spalne apneje. Posameznikom v šolskem sistemu je treba omogočiti tudi boljše priložnosti, da imajo dovolj spanca v svoji rutini, s planiranjem urnikov oziroma tako, da se šolski dnevi ne začnajo prezgodaj (Billings in dr., 2020). V isti študiji je omenjena implementacija Kalifornije, kjer se pouk ne začne pred osmo uro zjutraj, v srednjih šolah pa ne pred 8.30.

Mezzo raven

Za uspešne intervencije je pomembno tudi vključiti delodajalce in institucije, katerih delavci ne pridobijo dovolj spanca. Delodajalce je treba motivirati s podatki o padcu produktivnosti in višji stopnji napak ob pomanjkanju spanja. Institucije morajo implementirati spremembe, ki delavcem omogočajo več spanca višje kakovosti. Te lahko vključujejo primerno osvetlitev na delovnem mestu, omejevanje delovnih ur in primerno omejevanje nadur delovnika. Potrebno je tudi ozaveščati delavce, da naj spanju namenijo večjo pomembnost, in jim omogočiti dovolj časa zanj (Redeker in dr., 2019). Pomanjkanje spanca je povezano tudi s samim stresom, s katerim se soočajo kot s posledico delovnih obremenitev, na kar morajo delodajalci biti še posebej pozorni.

Makro raven

Čeprav je kulturne elemente v družbi še posebej težko spremeniti, te zagotavljajo dolgotrajne spremembe in dolgotrajno izboljšanje spanca v vsakodnevni rutini. Kulturne spremembe morajo vključevati naš odnos z delom ter kako vidimo prosti čas in čas za spanje. To vključuje uporabo kulture neprestane produkcije truda in dela. Spanec ne sme biti viden kot zapravljanje časa, ki bi moral biti namenjen produktivnosti. Za to sta potrebna množično informiranje posameznikov in vzpostavljanje konkretnih rešitev. Kot primer bi izpostavila šolanje kot dimenzijo, v kateri se posamezniki učijo vzpostavljanja rutine in balansiranja mnogih dejavnosti. V procesu šolanja bi bilo treba več informirati

o vzpostavljanju rutin in šolskih odgovornostih na način, ki ne škodi spancu. Predlagana intervencija bi bila zbiranje podatkov na posameznih akademskih ustanovah o spancu njim pripadajočih članov in kako delo/obremenitve na teh ustanovah vplivajo na njihov spanec, čemur bi lahko sledile prilagoditve.

Nadalje se je zasnovanja intervencij treba lotiti tudi na ravni oblikovanja zakonodaje, ki bi zaščitila prosti čas posameznikov in s tem čas, ki je lahko posvečen spancu. Ob tem lahko razne politike omogočajo več raziskovanja na področju pomembnosti spanca za posameznike in tega, kakšne prepreke obstajajo med posamezniki in spanjem.

Zavedati se je treba tudi samega finančnega elementa. To pomeni, da brez zadostne finančne podpore posamezniki ne dostopajo do ustreznih pogojev za spanec. Revnejše soseske imajo izjemno slabše pogoje za spanec kot bogatejše, soočajo se z manj socialne kohezije in solidarnosti. Revnejši posamezniki imajo tudi slabši dostop do zdravstvenih storitev in materialnih dobrin, ki podpirajo spanec (De Andrade, 2024).

Zaključek

Študija prikazuje, kako so tudi biološki procesi pod vplivom raznih družbenih procesov, ki delujejo tudi netrajnostno, s tem ko negativno vplivajo na delovanje cirkadianega človeškega ritma in slabšajo kakovost ter čas spanca. Spanec je nujen biološki proces, brez katerega izgubimo delujoče kognitivne sposobnosti, sposobnosti obnavljanja in razvoja svojih teles, posledično pa trpimo za mnogimi anomalijami družbe, od katere smo odvisni za preživetje. Preko raznih delov tega članka je bil najin cilj prikazati, kako ima spanec ključne funkcije za trajnostno delovanje in razvoj naše družbe, in tako pozivava k večji pozornosti nanj v znanstveni skupnosti. Spanec je še vedno novost kot tema raziskovanja na področju družboslovnih ved, kar pomeni, da se mnogo njegovih vplivov na človeka in skupnosti še vedno ne zavedamo. Ob tem pa želiva opozoriti na pomembnost interdisciplinarnega sodelovanja raznih področij za odkrivanje delovanja in posledic procesov, kot je spanec, na naša delovanja in kakovost življenja.

Literatura

- Anttila, Timo in Oinas, Tomi (2018): 24/7 Society – The new timing of work? V: *SpringerBriefs in well-being and quality of life research*, 63–76. Dostopno na: https://doi.org/10.1007/978-3-319-76463-4_6 (Pridobljeno 16. marec 2024).
- Billings, Martha E., Cohen, Robyn T., Baldwin, Carol M., Johnson, Dayna A., Palen, Brian N., Parthasarathy, Sairam, Patel, Sanjay R., Russell, Maureen, Tapia, Ignacio E., Williamson, Ariel A. in Sharma, Sunil (2020): Disparities in sleep health and potential intervention models. *CHEST Journal* 159(3): 1232–1240. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.chest.2020.09.249> (Pridobljeno 16. marec 2024).
- Bisgaier, Joanna in Rhodes, Karin V. (2011): Cumulative Adverse Financial Circumstances: Associations with Patient Health Status and Behaviors. *Health & Social Work* 36(2): 129–137. Dostopno na: <https://doi.org/10.1093/hsw/36.2.129> (Pridobljeno 10. april 2024).
- Boivin, Diane in Boudreau, Philippe (2014): Impacts of shift work on sleep and circadian rhythms. *Pathologie Biologie* 62(5): 292–301. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.patbio.2014.08.001> (Pridobljeno 15. marec 2024).
- Bonnie, Richard J., Backes, Emily P., Alegria, Margarita, Diaz, Angela in Brindis, Claire D. (2019): Fulfilling the promise of adolescence: realizing opportunity for all youth. *Journal of Adolescent Health* 65(4): 440–442. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.07.018> (Pridobljeno 10. marec 2024).
- Cain, Neralie in Gradisar, Michael (2010): Electronic media use and sleep in school-aged children and adolescents: A review. *Sleep Medicine* 11(8): 735–742. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.sleep.2010.02.006> (Pridobljeno 20. april 2024).
- Chang, Anne-Marie, Aeschbach, Daniel, Duffy, Jeanne F. in Czeisler, Charles A. (2014): Evening use of light-emitting eReaders negatively affects sleep, circadian timing, and next-morning alertness. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 112(4): 1232–1237. Dostopno na: <https://doi.org/10.1073/pnas.1418490112> (Pridobljeno 3. april 2024).
- Clark, Ian in Landolt, Hans P. (2017): Coffee, caffeine, and sleep: A systematic review of epidemiological studies and randomized controlled trials. *Sleep Medicine Reviews* 31: 70–78. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.smr.2016.01.006> (Pridobljeno 15. maj 2024).
- Clark, Ian in Landolt, Hans P. (2017b): Coffee, caffeine, and sleep: A systematic review of epidemiological studies and randomized controlled trials. *Sleep Medicine Reviews* 31: 70–78. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.smr.2016.01.006> (Pridobljeno 18. marec 2024).
- Crowley, Stephanie J., Wolfson, Amy R., Tarokh, Leila in Carskadon, Mary A. (2018): An update on adolescent sleep: New evidence informing the perfect storm model. *Journal of Adolescence* 67(1): 55–65. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.001> (Pridobljeno 14. april 2024).
- De Andrade, Michael J. O. (2024): Sustainable development goals and sleep: an integrative review of sleep health disparities and social, economic, and environmental sustainability. *Research Directions Sleep Psychology* 1. Dostopno na: <https://doi.org/10.1017/slp.2024.3> (Pridobljeno 1. januar 2025).
- Deliens, Gaétane, Bukowski, Henryk, Slama, Hichem, Surtees, Andrew, Cleeremans, Axel, Samson, Dana in Peigneux, Philippe (2017): The impact of sleep deprivation on visual perspective taking. *Journal of Sleep Research* 27(2): 175–183. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/jsr.12595> (Pridobljeno 15. maj 2024).
- Dunster, Gideon P., De La Iglesia, Luciano, Ben-Hamo, Miriam, Nave, Claire, Fleischer, Jason G., Panda, Satchidananda in De La Iglesia, Horacio O. (2018): Sleepmore in Seattle: Later school start times are associated with more sleep and better performance in high school students. *Science Advances* 4(12). Dostopno na: <https://doi.org/10.1126/sciadv.aau6200> (Pridobljeno 15. maj 2024).
- Godsell, Sarah in White, Jo (2019): Adolescent perceptions of sleep and influences on sleep behaviour: A qualitative study. *Journal of Adolescence* 73(1): 18–25. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.03.010> (Pridobljeno 20. maj 2024).
- Goel, Namni, Rao, Hengyi, Durmer, Jeffrey in Dinges, David (2009): Neurocognitive consequences of sleep deprivation. *Seminars in Neurology* 29(04): 320–339. Dostopno na: <https://doi.org/10.1055/s-0029-1237117> (Pridobljeno 14. april 2024).
- Gordon, Amie M., Mendes, Wendy B. in Prather, Aric A. (2017): The social side of sleep: elucidating the links between sleep and social processes. *Current Directions in Psychological Science* 26(5): 470–475. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/0963721417712269> (Pridobljeno 17. marec 2024).

- Gunn, Heather E. in Eberhardt, Kenda R. (2019): Sleep in the context of close relationships. V: *Springer eBooks*, 135–152. Dostopno na: https://doi.org/10.1007/978-3-030-30628-1_9 (Pridobljeno 17. marec 2024).
- Hsu, Eric L. (2013): The sociology of sleep and the measure of social acceleration. *Time & Society* 23(2): 212–234. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/0961463x13486729> (Pridobljeno 12. april 2024).
- Johnson, Dayna A., Billings, Martha E. in Hale, Lauren (2018): Environmental Determinants of Insufficient sleep and sleep Disorders: Implications for Population Health. *Current Epidemiology Reports* 5(2): 61–69. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s40471-018-0139-y> (Pridobljeno 17. april 2024).
- Kecklund, Göran in Axelsson, John (2016): Health consequences of shift work and insufficient sleep. *BMJ*, i5210. Dostopno na: <https://doi.org/10.1136/bmj.i5210> (Pridobljeno 17. april 2024).
- Kent, Robert G., Uchino, Bert N., Cribbet, Matthew R., Bowen, Kimberly in Smith, Timothy W. (2015): Social relationships and sleep quality. *Annals of Behavioral Medicine* 49(6): 912–917. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s12160-015-9711-6> (Pridobljeno 15. april 2024).
- Kline, Christopher E. (2014): The bidirectional relationship between exercise and sleep. *American Journal of Lifestyle Medicine* 8(6): 375–379. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/1559827614544437> (Pridobljeno 5. maj 2024).
- Lemola, Sakari, Perkinson-Gloor, Nadine, Brand, Serge, Dewald-Kaufmann, Julia F. in Grob, Alexander (2014): Adolescents' electronic media use at night, sleep disturbance, and depressive symptoms in the smartphone age. *Journal of Youth and Adolescence* 44(2): 405–418. Dostopno na: <https://doi.org/10.1007/s10964-014-0176-x> (Pridobljeno 3. marec 2024).
- Li, Mengyuan, Ma, Chifen in Wu, Chao (2023): Facial Emotion Recognition in Sleep Deprivation: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Review of Social Psychology* 36(1). Dostopno na: <https://doi.org/10.5334/irsp.679> (Pridobljeno 3. marec 2024).
- Lo Martire, Viviana, Caruso, Danila, Palagini, Laura, Zoccoli, Giovanna, in Bastianini, Stefano (2020): Stress & sleep: A relationship lasting a lifetime. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews/Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 117: 65–77. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2019.08.024> (Pridobljeno 15. april 2024).
- Moustakas, Louis (2023): Social cohesion: Definitions, causes and consequences. *Encyclopedia* 3(3): 1028–1037. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030075> (Pridobljeno 17. april 2024).
- NIJZ (24. 11. 2022): Urejeno spanje vpliva na boljše razpoloženje, psihomotorično uspešnost in imunsko odzivnost. NIJZ. Dostopno na: <https://nijz.si/zivljenjski-slog/spanje/urejeno-spanje-vpliva-na-boljse-razpolozenje-psihomotoricno-uspesnost-in-immunsko-odzivnost/> (Pridobljeno 13. maj 2024).
- Owens, Judith, Au, Rhoda, Carskadon, Mary, Millman, Richard, Wolfson, Amy, Braverman, Paula K., Adelman, William P., Breuner, Cora C., Levine, David A., Marcell, Arik V., Murray, Pamela J., in O'Brien, Rebecca F. (2014): Insufficient sleep in Adolescents and young Adults: An update on causes and consequences. *Pediatrics* 134(3): e921–e932. Dostopno na: <https://doi.org/10.1542/peds.2014-1696> (Pridobljeno 5. april 2024).
- Paiva, Teresa in Canas-Simião, Hugo (2022): Sleep and violence perpetration: A review of biological and environmental substrates. *Journal of Sleep Research* 31(5). Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/jsr.13547> (Pridobljeno 6. april 2024).
- Passini, Stefano (2013): A binge-consuming culture: The effect of consumerism on social interactions in western societies. *Culture & Psychology* 19(3): 369–390. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/1354067x13489317> (Pridobljeno 5. marec 2024).
- Physical activity basics and your health (2024): *Physical Activity Basics*. Dostopno na: <https://www.cdc.gov/physicalactivity/basics/index.htm> (Pridobljeno 15. april 2024).
- Prather, Aric A. (2023): Waking up to the importance of sleep: Opportunities for policy makers. *Policy Insights From the Behavioral and Brain Sciences* 10(1): 25–32. Dostopno na: <https://doi.org/10.1177/23727322221144651> (Pridobljeno 17. marec 2024).

- Purves, Dale, Cabeza, Roberto, Huettel, Scott, LaBar, Kevin, Platt, Michael L. in Woldorff, Marty (2013): *Principles of Cognitive Neuroscience*. Oxford: Oxford University Press.
- Ratcliff, Roger in Van Dongen, Hans P. A. (2009): Sleep deprivation affects multiple distinct cognitive processes. *Psychonomic Bulletin & Review* 16(4): 742–751. Dostopno na: <https://doi.org/10.3758/pbr.16.4.742> (Pridobljeno 15. april 2025).
- Rea, Jessica (2022): Social relationships, stigma, and wellbeing through experiences of homelessness in the United Kingdom. *Journal of Social Issues* 79(1): 465–493. Dostopno na: <https://doi.org/10.1111/josi.12572> (Pridobljeno 20. april 2024).
- Redeker, Nancy S., Caruso, Claire C., Hashmi, Sarah D., Mullington, Janet M., Grandner, Michael in Morgenthaler, Timothy I. (2019): Workplace interventions to promote sleep health and an alert, healthy workforce. *Journal of Clinical Sleep Medicine* 15(04): 649–657. Dostopno na: <https://doi.org/10.5664/jcsm.7734> (Pridobljeno 30. maj 2024).
- Roehrs, Timothy in Roth, Thomas (2001): *Sleep, sleepiness, and alcohol use*. PubMed Central (PMC). Dostopno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6707127/> (Pridobljeno 5. maj 2024).
- Santonico, Fabrizio, Trombetta, Tommaso, Paradiso, Maria N. in Rollè, Luca (2023): Gender and Media Representations: A review of the literature on gender stereotypes, objectification and sexualization. *International Journal of Environmental Research and Public Health/International Journal of Environmental Research and Public Health* 20(10): 5770. Dostopno na: <https://doi.org/10.3390/ijerph20105770> (Pridobljeno 3. marec 2024).
- Sinha, Rajita (2008): Chronic stress, drug use, and vulnerability to addiction. *Annals of the New York Academy of Sciences* 1141(1): 105–130. Dostopno na: <https://doi.org/10.1196/annals.1441.030> (Pridobljeno 4. marec 2024).
- PubMed (2001): *Sleep, sleepiness, and alcohol use*. Dostopno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/11584549/> (Pridobljeno 15. maj 2024).
- Verlander, Lorrie A., Benedict, James O. in Hanson, David P. (1999): Stress and sleep patterns of college students. *Perceptual and Motor Skills* 88(3): 893–898. Dostopno na: <https://doi.org/10.2466/pms.1999.88.3.893> (Pridobljeno 15. maj 2024).
- Warren, Nathan B. in Campbell, Troy H. (2021): The Sleep-Deprived masculinity stereotype. *Journal of the Association for Consumer Research* 6(2): 236–249. Dostopno na: <https://doi.org/10.1086/711758> (Pridobljeno 20. februar 2024).
- Google Books (n. d.): *Why we sleep*. Dostopno na: https://books.google.si/books/about/Why_We_Sleep.html?id=mIh4swEACAAJ&redir_esc=y (Pridobljeno 16. marec 2024).
- Sociological Research Online (n. d.): *Williams and Boden: consumed with sleep?* Dostopno na: <http://www.socresonline.org.uk/9/2/williams.html> (Pridobljeno 6. april 2024).
- Williams, Simon J., Coveney, Catherine M. in Gabe, Jonathan (2013): Medicalisation or customisation? Sleep, enterprise and enhancement in the 24/7 society. *Social Science & Medicine* 79: 40–47. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.07.017> (Pridobljeno 17. april 2024).
- Wright, Kenneth P., Bogan, Richard K. in Wyatt, James K. (2013): Shift work and the assessment and management of shift work disorder (SWD). *Sleep Medicine Reviews* 17(1): 41–54. Dostopno na: <https://doi.org/10.1016/j.smr.2012.02.002> (Pridobljeno 15. april 2024).

Članki

Reakcionarnost projektov Hiše na hribu

Abstract

Reactionary nature of the House on the Hill projects

In this article I present the artistic projects of the House on the Hill (and their basic elements), which is part of the CCC Institute. It turns out that the basic characteristics of the project are more a reflection of the (small) village environment (the village of Žlebe near Medvode) than innovative artistic practices, as they are oriented towards a kind of revival and preservation of tradition, thus addressing and trying to get closer to the locals and local women, while they (may) appear anachronistic, conservative and traditionalist to other visitors and visitors.

Key words: House on the Hill, reactionarity, on-route, in the Lap, TA-BLE, Association CCC

Katarina Majerhold is a philosopher, she is particularly interested in philosophy of emotions, especially in philosophy of love and sexuality, happiness, philosophical counseling and ethics. In 2017, she published an article on the History of Love in the Internet Encyclopedia of Philosophy. She wrote books, such as Living (2012), Love Through History (2014), Love, its Origin and Modifications Through Time (2016), Emotional Challenges (2017). E-mail: katarina.majerhold@gmail.com.

Povzetek

V članku prikažem umetniške projekte Hiše na hribu (in njihove temeljne elemente), ki spada pod okrilje delovanja Zavoda CCC. Izkaže se, da so osnovne značilnosti projekta bolj kot inovativne umetniške prakse odraz (majhnosti) vaškega okolja (vas Žlebe pri Medvodah), saj so usmerjeni na neke vrste obujanja in ohranjanja tradicije, s čimer nago-varjajo in se želijo približati domačinom in domačinkam, ostalim obiskovalcem in obiskovalkam pa (lahko) delujejo anahronistično, konservativno in tradicionalistično.

Ključne besede: Hiša na hribu, reakcionarnost, potovke, v naročju

Katarina Majerhold je filozofinja, ukvarja se s filozofijo čustev, zlasti s filozofijo ljubezni, veselja in sreče, filozofskim svetovanjem in etiko. Leta 2017 je v ameriški internetni filozofski enciklopediji Internet Encyclopedia of Philosophy objavila članek History of Love. Napisala je knjige, kot so Živeti (2012), Ljubezen skozi zgodovino (2014), Love, its Origin and Modifications Through Time (2016), Čustveni izzivi (2017). E-mail: katarina.majerhold@gmail.com.

Da bi razumeli enega od glavnih ustvarjalnih motivov projekta *Hiša na hribu* – njegov skupnostno-participativni vidik, ki se usmerja prej v domačijskost in kar je nekoč že bilo kot v »novo« živjo ustvarjalno skupnostno, se najprej na kratko ozrimo po široki pokrajini pojmovanja umetnosti skozi zgodovino, kakor to predstavljajo bodisi filozofi bodisi sami umetniki, in pogledimo, kam se umešča projekt Hiše na hribu.

Za Aristotela je umetnost mimesis tragičnih dogodkov v življenju glavnega junaka, da bi se vzpostavila etična (sočutna) nota v gledalcih (v antiki je bil namreč človek cilj vseh pojmovanj realnosti, glavno vodilo umetnosti pa etika); za Nietzscheja je zmes apoloničnega (urejenega, celovitega, logičnega) in dionizičnega (kaotičnega, fragmentarnega, iracionalnega), ki mora postati celostni princip življenja oziroma njegovo ustvarjajoče-uničujoče dogajanje; za Benjamina je umetnost nosilka družbeno-političnega programa; za Rothka je posplošitev realnosti (ker umetnost reducira vse fenomene časa na enotnost čutnosti); za Duchampa kreativni akt, umeščen znotraj bipolarnega odnosa, ki ga konstituira na eni strani umetnik, na drugi gledalec, ki kasneje postane posteriornost; za Beuysa je umetnost kapital (vendar je pri tem imel v mislih duhovni kapital, dobro počutje, blaginjo ljudi); za Groysa inovativno kombiniranje profanega prostora brez vrednosti (kantovska »dejanskost na sebi«) in tradicionalnih kriterijev umetnosti na osnovi kulturno-ekonomske menjave; za Demarca pa nov/inovativen način interpretiranja, sestavljanja ali povezovanja že znanega.

Za arbitrarno izbrana pojmovanja umetnosti je značilno, da umetnost dojemajo kot celostni in avtonomni princip. A v dvajsetem stoletju se je umetnost vedno bolj pojavljala v različnih kontekstih zunaj svojega primarnega delovanja, v enaindvajsetem pa sploh. Tako vedno bolj opažamo, da se umetnost pojavlja v kontekstu dekorativnega elementa (na primer kot popestritev velikih poslovnih zgradb, bivalnih prostorov, izložbenih oken in parkov, kot ilustracije v revijah in časopisih in podobno), v kontekstu ekonomskega in političnega elementa (na primer koncerti ali razstave delujejo v ekonomskem kontekstu oživljanja starega mestnega jedra, ki je po preselitvi trgovinske aktivnosti v velike trgovinske centre postalo mrtvo, znana umetniška dela se predstavljajo v okviru turistične ponudbe, različni umetniki nastopajo kot agitatorji ali propagandisti na političnih zborovanjih, plesne predstave popestrijo državne praznike, znani režiserji

snemajo reklame, v katerih nastopajo znani igralci, in podobno) in nenazadnje v kontekstu znanstvenega elementa (kot ilustracije vseh vrst z znanstvenimi opisi, plastike ali kipi razkrivajo, kakšni so bili na primer prvi ljudje, faraoni, ozvezdja, meglice in podobno). V bistvu bi lahko rekli, da v tem primeru govorimo o umetnosti kot skoraj uporabni umetnosti, ki ne razkriva neke pristne novitete ali inovacije, temveč popušča gledalčevi želji po znanem in vključuje površne značilnosti »novega«.

Poleg naštetih obstaja še zvrst umetnosti, ki ji pravimo skupnostno-participativna umetnost in ki temelji na vključevanju članov in članic skupnosti v ustvarjanje umetnosti, upoštevajoč njihovo osebnost izraznost, izviraajočo iz njihovega življenja. To pomeni, da je bistvo umetnosti v osebni izraznosti, ki izpričuje posameznikovo življenje – čutno, čustveno in intelektualno dožemanje njegovih in njenih specifičnih izkušenj, ki jih preoblikuje v določeno umetniško delo. Umetnost je torej določen način izraznosti posameznika v odnosu do tega, kar se mu godi ali se mu je godilo oziroma se godi v njegovi okolici ali generaciji. Še več, je izraz posameznikovih ali/in posamezničinih subjektivnih želja, intuicije, predstav, izkušenj, misli, čustev, spominov in hrepenenj, zavednih in nezavednih. Vendar pa tovrstno pojmovana umetnost ni zgolj nekaj subjektivnega, ampak tudi objektivnega, saj se subjektivno lahko izrazi le v okviru določenega umetniškega medija, ki določa objektivne (realne/čutne) pogoje in omejitve subjektivnemu. Mark Rothko to formulira: »Toda da bi [ljudi v neki dobi] razumeli, kaj so 'čutili do sveta', da bi lahko vedeli, na kakšen način so njihova pojmovanja našla izraz v čutnem zaznavanju sveta, bi si morali ogledati njihovo umetnost« (Rothko, 2008: 53).¹

V nekaterih sodobnih inštalacijah, ki zadevajo vizualno umetnost, pa se opredelitev skupnostnega definira, kakor so o tem umetniki in umetnice fotografškega kolektiva Kele lepo zapisali v svoji fotoknjigi:

V okviru pričujoče razstave skupnostno naravnost razumem kot obrambo pred pospešenim družbenim sistemom 'organizirane osamljenosti', kjer spodbujamo hiperindividualizem, delujemo kot konkurenčni subjekti ter skrbimo predvsem in zgolj zase. Kot edina okolja, znotraj katerih se lahko temu upremo, stopajo v

¹ Rothko pravi, da je razlika med filozofom in umetnikom ta, da je filozof reduciral celoto pojavnosti na pomen človekovega ravnanja ali etiko, umetnik pa na čutnost. »Filozof ustvarja ta enotni pogled na svet tako, da postavlja etiko za cilj vseh svojih raziskav, in namesto da bi bil njegov cilj čutnost, jo je prisiljen prilagoditi harmoniji vseh drugih dejavnikov« (Rothko, 2008: 54). Umetnik pa nasprotno dosega najvišjo enotnost, tako da reducira celotno pojavnost na pogoje čutnega. Kajti čutnost je tista temeljna človekova lastnost, ki je potrebna za spoznanja celotne resnice.

ospredje skrbne skupnosti, ki jih prepoznavam tudi v kreativnih/umetniških produkcijskih prostorih. V tovrstnih prostorih, ponekod pasivno in drugod aktivno, gojimo podporo, soodvisnost in pripadnost. (N. Š., 2021: <https://www.rtvsl.si/kultura/vizualna-umetnost/skupnostna-naravnost-kot-obramba-pred-sistemom-organizirane-osamljenosti/600877>)

Ali kakor so v projektu *Caravan* različne skupine, lokalni prebivalci in ustvarjalci, ki so se srečali februarja 2017 v Mariboru, imeli priložnost vključiti svoje delo (delavnice, performanse, glasbo, (ulično) gledališče, fotografije) v dogodke ter jih deliti z ljudmi in za ljudi. Projekt so poimenovali dialoška ali skupnostna umetnost, ki je skušala ponovno vzpostaviti dialog med lokalno skupnostjo in njenimi ustvarjalci ter tudi med samimi ustvarjalnimi silami (*Caravan Next*, 2017: <http://www.kibla.org/projekti-koprodukcije-in-mednarodna-sodelovanja/aktualni-projekti/caravan-next/dogodki/najboljse-iz-obeh-svetov-festival-skupnostne-umetnosti/>).

Lahko rečemo, da za omenjeni projekt *Hiša na hribu* – pri katerem so glavni vir ustvarjalnega naboja posameznice in posamezniki s svojimi občutki, čustvi in mislimi, pri čemer pripadajo skupnosti, vasi Žlebe, kjer je locirana Hiša na hribu, zraven Hiše pa je locirana cerkev – veljajo tako umetnost, kakor jo pojmuje Rothko, kot seveda same skupnostne umetnosti. Kakor preberemo na njihovi spletni strani: »Hiša na hribu je del naše vasi, je del naše občine, Ljubljanske pokrajine in tudi Slovenije, Evrope, naše Zemlje in Tistega, kar je nad vsemi nami vsem Istega« (<https://www.zavod-ccc.org/hisa-na-hribu>). Kar zadeva sodelovanje vaščanov in vaščank, prav tako preberemo: »Še posebej lepo je dejstvo, da so si že ob lanski razstavi nekatere Žlebčanke, domačinke, bližnje sosedice, zaželele, da bi [se] tam v izbi, ob peči tudi družile in poskusile soustvarjati kak skupnostni prt« [v tehniki slikanja z belilom na platno] (ibid.). Poleg domačink so vabljeni tudi preostale umetnice, pri čemer je umetnost utemeljena v utelešeni eksistenci posameznice-umetnice. Ali kakor tudi še preberemo, da umetniška vodja Zvonka Simčič: »umetniško delo vidi kot celovitost socialne instalacije, ki se gradi v povezovanju med umetnico, ljudmi in okoljem. ... Tudi umetniški artefakti so vse bolj prepleteni z zgoraj napisanim, z ljudmi, z mislijo na krajino, na prihodnost in preživetje. Domačini postajajo eno z njo in projektom, kot tudi z umetniškim delom ...« (ibid.). Gre torej za izkušnje povezovanja



Slika 1. Skupnostno slikanje na prt. Spremljevalni dogodek ob razstavi v Kresiji² (26. 10. 2024).

lokalne skupnosti, ki ustvarja boljši javni prostor z lokalnimi akterji, se pravi z domačinkami in domačini.

A posameznična čutnost in materialnost nista edini vir ustvarjanja, če se navežemo na Rothkovo pojmovanje umetnosti, pravzaprav se glavni motiv in vodilo nahajata v »... razraščanju naše skupne matrice srca ...« in »... izmenjave spoznanj, kjer je mogoča rast posameznika, ... prostor za druženje in za objem prijatelja« (<https://www.zavod-ccc.org/hisa-na-hribu>). Če parafraziram, bi lahko rekli, da projekt izvira in se med drugim napaja iz rojstva duha ljubezni. Projekt *Hiša na hribu* se navezuje na ljubezen kot navdihujoči vir nanaša na sooblikovanje skupnosti Žlebe, kjer *Hiša na hribu* obstaja kot umetniška galerija in kot prostor srečevanja, druženja in skupnega ustvarjanja. A srčnosti kot ustvarjalne iskricice, ki neti, navdihuje in povezuje skupnost Žlebe in gostujoče umetnice in umetnike, v tem primeru ne moremo navezati na ostale načine, ki gradijo skupnost v »razraščanju skupne matrice srca«, ki napaja skupnostno, kot na primer naša srčnost do domovine (države) ali naroda, ampak se bolj veže na izmenjavo spoznanj in (duhovno, osebno) rast posameznika in posameznice. To srčno dimenzijo in osebno rast lahko navežemo na Platonov Simpozij kot eno

2 Razstava v galeriji Kresija je trajala od 16. 10. 2024 do 13. 11. 2024.

najbolj znanih filozofskih del, v katerem Sokrat prek Diotime zariše prav duhovno plat srčnosti ali ljubezni. Naj kot zanimivost povemo, da imata glavna protagonista Simpozija Sokrat in Alkibiad³ vsak svojo muzo in učiteljico ljubezni ter se tudi vežeta na dva vidika/plati srčnosti. »Sokratova učiteljica je duhovnica, imenovana Diotima. Dejstvo, da je Diotima fikcija, nas spodbudi k temu, da si zastavimo vprašanje o njenem imenu in o tem, zakaj ga je Platon izbral. Ime namreč pomeni 'časti boga'. Alkibiad je imel slovito ljubimko, hetero, ki se je v zgodovino zapisala z imenom Timandra. To ime pomeni 'časti človeka'. Sokrat si je torej prav tako poiskal učiteljico: duhovnico namesto hetere, žensko, ki občevanju čistega duha daje prednost pred telesnimi užitki ...« (Nussbaum, 1987: 237). In prav slednji vidik srčnosti kot prijateljstva lahko preberemo na spletni strani kot izvir umetniškega navdiha in skupnostnega ustvarjanja Hiše na hribu. Naj k temu le še dodamo, da se s Platonovim pojmovanjem srčnosti ali ljubezni strinjamo do te mere, da ta vsebuje tudi pomembne splošne vrednote in običaje, ne le ideje, kar nakazuje naslednji zapis: »... ko so si domačinke, bližnje sosede, zaželele, da bi [se] tam v izbi, ob peči tudi družile in poskusile soustvarjati kak skupnostni prt.« Včasih je bil na vasi običaj, da so domačini pozimi ob peči na primer ličkali koruzo in se družili ter peli pesmi, danes pa nekateri delajo skupnostne prte in tako ohranjajo običaj druženja ob delu/ustvarjanju. »V galeriji postane prt umetniški razstavni eksponat, v zavetju doma pa simbol družine oz. skupnosti,« so dodali« (STA, 2024: <https://www.gorenjskiglas.si/sta/v-galeriji-kresija-razstava-s-predstavitvijo-projekta-hisa-na-hribu-ljubljana-213354/>).

»Omenjam srčnost in ljubezen (v povezavi z običaji in vrednotami) in hkrati srčnost ni nekaj, čemur se zgolj prepustimo, čeprav se prepustimo, ampak nekaj, kar tudi zavestno oblikujemo, v čemer se odločamo, kar sooblikujemo, kjer soodločamo in sobivamo« (Majerhold, 2023: 284), in to velja še zlasti, ko gre za oblikovanje skupnosti, čemur pritrjujejo naslednje besede o ustvarjanju projekta Hiše na hribu: »... kako lahko prav mi pripomoremo, da bomo prek umetnosti gradili osnove skupnosti in kraj ohranjali sočuten in prijeten za bivanje« (Hiša na hribu/Skupaj, 2024: <https://www.ljubljana.si/sl/voja-ljubljana/kultura-v-ljubljani/razstave-v-razstavnih-prostorih-mol/aktualne-razstave/hisa-na-hribu-skupaj/>). In naprej: »Nekatere prte tudi potiskamo z originalnimi lesorezi in jih z vezenjem povežemo s tradicijo skupnostnih del ženskih rok in občutenja skupnosti« (STA, 2024: <https://www.gorenjskiglas.si/sta/v-galeriji-kresija-razstava-s-predstavitvijo-projekta-hisa-na-hribu-ljubljana-213354/>).

Za zadnjo razstavo so torej značilni lesorezi znanih ženskih podob (kot so na primer Frida Kahlo, Alma Karlin, mati Tereza, Dama z razmršenimi lasmi idr.), neznanih domačink in celo mam. Ali kakor o projektu še izvemo: »Najbolje nas

3 Sokrat je šesti, Alkibiad pa sedmi govorec o ljubezni v Simpoziju.

predstavlja objekt MI:ZA, leseni artefakt – miza, sestavljena iz 72 lesenih ploščic, ki so hkrati matrice za lesoreze s podobami ženskih obrazov. V svoji raznolikosti in individualnosti se združujejo v enotno podobo obraza sočutja, sprejemanja, varnega objema matere zemlje – v enost,« kakor lahko preberemo na njihovi spletni strani (<https://zavod-ccc.org/novice/98/hisa-na-hribu-skupaj..html>). Torej nekateri projekti izpostavljajo ženskost in ozaveščanje o pomenu ženske ter umetnic za (gradnjo) skupnost(i).



Slika 2. MI:ZA, leseni artefakt miza, sestavljena iz 72 lesenih ploščic (Galerija Kresija 2024)

To, da na projektu Hiša na hribu. SKUPAJ izpostavljajo ženske in ženski vidik, ni zanemarljivo, saj še danes velja, da so ženske umetnice v manjšini, vsaj kar zadeva njihovo umestitev v uradne kanone. O tem sem pisala: »Že leta 1971 je Linda Nochlin v knjigi *Why Have There Been No Great Women Artists?* pokazala, da 'ni bilo izjemno velikih umetnic, kolikor vemo, čeprav je bilo veliko zanimivih in zelo dobrih, ki ostajajo premalo raziskane ali cenjene ... Dejstvo je, da ni bilo umetnice, ki bi bila enakovredna Michelangelu, Cezannu ali Picassu. Vendar

tako ni bilo zato, ker bi v ženskem človeškem bitju nekaj samo po sebi manjkalo. Odgovor je veliko preprostejši: »Toda v resnici, kot vsi vemo, so stvari, kakršne so in kakršne so bile, v umetnosti, kot na sto drugih področjih, zadušljive, zati-ralne in odvrcajoče za vse tiste, med njimi ženske, ki niso imele sreče, da bi se rodile bele, po možnosti srednjega razreda in predvsem kot moški« (Nochlin, 43: 1971). Po Nochlin umetnost ni nematerialna okoliščina, neodvisna od drugih dejavnikov ali vplivov. Je proces, ki se dogaja znotraj družbenega konteksta ozi-roma institucij, pokroviteljstva, mitov.

A kljub vsemu povedanemu se ne moremo znebiti občutka, da čeprav je v enem od projektov (2019) zapisano »Osrednji namen projekta 'V naročju kulturne in naravne dediščine' je ustvariti novo živo skupnost« (<https://www.zavod-ccc.org/v-narocju>), pravzaprav ne gre za novo ustvarjanje skupnosti in skupnostnega, ampak prej za reakcionarnost v smislu, kakor Negri in Hardt predstavita ta pojem, da »cilj ni ohraniti ali zaščititi obstoječe ureditve, temveč obnoviti prejšnjo ..., v kateri so ... vera in nacionalna identiteta najpogosteje ključni dejavniki poenotenja« (Hardt in Negri, 2017: 81–82). Kajti kaj drugega sta sedenje za pečjo in petje ali ustvarjanje potovk kakor nostalgija po časih izpred 100 let in kaj drugega kot je govoriti o tistem, kar je nad vsemi nami, nekakšna božanska, večna Enost.⁴

Danes živimo v družbi z vrednotami, kot sta raznolikost in vključevanje, ne pa enost (ali istost) in večnost, čeprav resda omenijo tudi končnost. Prav tako ustvarjanje s tehnikami, kot so slikanje na prt (vemo, da so prti pregrinjala miz, za katerimi se zbere družina, in kdo je največji zagovornik družine, če ne Gerkev) in lesorezi kot poustvarjanje znanih ženskih likov, kot so mati Tereza, Frida Kahlo, Da Vincijeva dama, nakazuje nostalgijo prejšnjih časov. Skratka, ničesar inovativnega, informativnega ali celo provokativnega. Enako nakazujejo tudi potovke, kakor je zapisano: »... Potovke. Manjše steklene kapsule, v katerih bodo [so]⁵ miniaturna umetniška dela obiskovalci prenašali med različnimi lokacijami v širši okolici Polhograjcev. Tako bomo [so] živo omrežje medčloveških pretokov razpredli v širši prostor« (<https://www.zavod-ccc.org/v-narocju>), kar nakazuje na čas celo pred telefoni in telegrami. Že zdavnaj so reakcionarji govorili, da tehnika in tehnologija preprečujeta stik z bistvom. Tako denimo Heidegger v eseju *Vprašanje glede tehnologije* meni, da je bistvo tehnologije, da razkrije ali uokviruje resnico, vendar je bil v tistem času odnos do resnice zlomljen in instrumentaliziran. Medtem ko so kmetje z obdelovanjem zemlje povzročili, da je razkrila svojo resnico, uokvirjanje moderne tehnologije ne razkriva resnice,

4 Ali kakor lahko preberemo: »Najmočnejša vez med ljudmi je še vedno cerkev sv. Marjete« (<https://www.zavod-ccc.org/hisa-na-hribu>).

5 Op. avt.

ampak zgolj instrumentalni odnos do virov. Heidegger piše, da se »zemlja sedaj razodeva kot območje premogovnikov« in »prst kot nahajališče mineralov« (Heidegger, 1977: 14).

Skratka, projekti Hiše na hribu kljub vsem zavidljivim umetniškim dejavnostim, ki domačinom in domačinkam gotovo veliko pomenijo in dajejo občutek skupnosti, morda tudi pridoda dodano vrednost k skupnosti, vendar pa te dejavnosti pravzaprav ne prinašajo nič novega in vprašanje je, ali si jih domačini in domačinke tudi želijo ali pa si želijo bolj ponavljati in vzdrževati občutek domačega in domačijskega, čemur umetniška vodja z ustvarjalci in ustvarjalkami pritrjujejo.

Literatura

Aristotel (1982): *Poetika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Benjamin, Walter (1998): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Duchamp, Marcel: *The Creative Act*. Dostopno na: <http://www.wisdomportal.com/Cinema-Machine/Duchamp-CreativeAct.html> (Pridobljeno 19. december 2024).

Foucault, Michel (1995): »Kaj je avtor?«. V: *Sodobna literarna teorija*. Ljubljana: Krtina.

Groys, Boris (2002): *Teorija sodobne umetnosti*. Ljubljana: Koda.

Hardt, Michel in Negri, Antonio (2017): *Assembly*. Oxford: Oxford University Press.

Heidegger, Martin (1977): *The Question concerning Technology*. V: *The Question Concerning Technology and Other Essays*. New York & London: Garland Pub.

Irigaray, Luce (1994): »Socerer's Love, Diotima's Speech«. V: *Feminist Interpretation of Plato*. Pennsylvania: Penn State Press.

Kant, Immanuel (1999): *Kritika razsodne moči*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Majerhold, Katarina (2023): Ljubezen kot kreativno dinamično delo. V: *Časopis za kritiko znanosti* 289: 275–288. Ljubljana: Inštitut Časopis za kritiko znanosti.

Majerhold, Katarina (2022): *Žensko pisanje in teme ženskosti, ki so (večno) aktualne tudi v tretjem valu feminizma*. Dostopno na: <https://www.ludliteratura.si/esej-kolumna/zensko-pisanje-in-teme-zenskosti-ki-so-vecno-aktualne-tudi-v-tretjem-valu-feminizma/> (Pridobljeno 20. december 2024).

Nochlin, Linda (1971): *Why Have There Been No Great Women Artists*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Podkrižnik, Mimi (2003): Umetnost lahko nekoč tudi izgine. V: *Delo* 21. 6. 2003. Ljubljana: Delo revije.

Muck, Anja (2007): Umetniki povzročajo težave. So provokatorji. V: *Delo* 21. 7. 2007. Ljubljana: Delo revije.

Nussbaum, Martha C. (1987): *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Platon (1960): *Simpozij in Gorgias*. Ljubljana: Slovenska matica.

Rothko, Mark (2008): *Umetnikova realnost – filozofije umetnosti*. Ljubljana: Inštitut za likovno umetnost.

Spletni viri

N. Š.: *Skupnostna naravnost kot obramba pred sistemom »organizirane osamljenosti«*, 12. november 2021, MMC RTV Slovenija. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/kultura/vizualna-umetnost/skupnostna-naravnost-kot-obramba-pred-sistemom-organizirane-osamljenosti/600877> (Pridobljeno 10. marec 2025).

Najboljše iz obeh svetov – festival skupnostne umetnosti (2017). MMC Kibla. Dostopno na: <http://www.kibla.org/projekti-koprodukcije-in-mednarodna-sodelovanja/aktualni-projekti/caravan-next/dogodki/najboljse-iz-obe-h-svetov-festival-skupnostne-umetnosti/> (Pridobljeno 10. marec 2025).

STA (2024): V Galeriji Kresija razstava s predstavitevijo projekta Hiša na hribu Ljubljana. *Gorenjski glas*, 15. 10. 2024. Dostopno na: <https://www.gorenjskiglas.si/sta/v-galeriji-kresija-razstava-s-predstavitevijo-projekta-hisa-na-hribu-ljubljana-213354/> (Pridobljeno 10. marec 2025).

MOL (2024): Hiša na hribu / Skupaj. Dostopno na: <https://www.ljubljana.si/sl/moja-ljubljana/kultura-v-ljubljani/razstave-v-razstavnih-prostorih-mol/aktualne-razstave/hisa-na-hribu-skupaj/> (Pridobljeno 10. marec 2025).

Ontologija avtentične prakse v *Biti in času*

Abstract

The Ontology of Authentic Praxis in Being and Time

In this article, I analyze and offer an interpretative synthesis of some fragmentary mentions in *Being and Time*, where Heidegger outlines an existential ontology of authentic praxis, delineating it with respect to various lacking psychological, personalistic and pragmatist theories of action. In doing so, I pursue a strictly ontological interpretation of existential analysis, which emphasizes the relation of Dasein and Being in its ontological difference and the relation of Dasein and the authentic meaning of the world as the enclosedness of the meaning of Being. The key concept in this regard is the concept of practical situation, which thus has to be appropriately ontologically interpreted, as to avoid reducing it to a pragmatist sense. I show how Heidegger understands the existential meaning of situation as a distancing from the immediately given surrounding intraworldly beings, so that Dasein can construct a relation to the world “as such”, namely as the meaningful enclosedness of Being and not only a specific set of beings. In this interpretation, the situation appears as something that Dasein itself constructs in a dynamic, problematic tension with the pregiven conditions of the surrounding world. The temporal structure of that construction is the moment, as the dynamic unity of being-present, the pregiven and anticipation. The concept of situation itself relates to the concepts of conscience and *Entschlossenheit*, which express Dasein being called to distance itself from the fallen understanding of the world and taking upon itself the originary relation to the world as the non-comparable enclosedness of Being. These concepts articulate the motivational aspect of authentic praxis.

Key words: authenticity, praxis, situation, motivation, being-in-the-world

*Marko Markič received his PhD in philosophy at the Ljubljana Faculty of Arts with a dissertation titled *Temporality as the Foundation of the Relation of Dasein and the World, concerning the problem**

of the authentic meaning of being-in-the-world in Heidegger's Being and Time and his lectures until the 1930s. His main field of research is the existential ontology of motivation and authentic praxis, while his wider research interests encompass the hermeneutic of Aristotelian ontology, the problem of transcendental ontology in Husserl and Kant, Husserl's phenomenology of action and the hermeneutic critique of existential psychology and psychotherapy.
E-mail: markic.marko.plato@outlook.com.

Povzetek

V članku bom analiziral in interpretativno sintetiziral fragmentarno raztresene pasuse iz *Biti in časa*, v katerih Heidegger v obrisih nakaže eksistencialno ontologijo avtentične prakse in jo razmeji od različnih, ontološko pomanjkljivih psiholoških, personalističnih in pragmatističnih teorij delovanja. Pri tem bom sledil strogo ontološki interpretaciji eksistencialne analize, ki poudarja odnos tubiti in biti v njeni diferenci z bivajočim ter odnos tubiti in sveta kot smiselne sklenjenosti biti. Ključni pojem v tem kontekstu predstavlja pojem praktične situacije, ki jo je treba ustrezno ontološko interpretirati, da bi se izognili zvajanju na pragmatistični smisel. Eksistencialni smisel avtentične praktične situacije Heidegger razume kot odmik od neposredno danega okolnega sveta in znotrajsvetno bivajočega, da bi lahko tubit zasnula odnos do sveta kot takega, kot smiselne sklenjenosti biti in ne zgolj določenega sklopa bivajočega. V tej ontološki interpretaciji se tako situacija kaže kot nekaj, kar tubit vselej znova interpretativno konstruira v dinamični tenziji z danimi pogoji okolnega sveta, ne pa kot nek že vnaprej dani zamejeni sklop življenjskega sveta, v katerem bi se tubit zgolj vselej že znašla. To pomeni, da je avtentična praksa brez enotne univerzalne vsebine, k njenemu bistvu pa spada, da se zaveda te lastne problematičnosti. Ta konstrukcija ima strukturo trenutka kot časovne strukture tega odmika, v katerem se tubit zbere v svojem edinstvenem, končnem odnosu do sveta, namesto bega v zmeraj nove priložnosti, teme, razvedrila in opravke. Pojem avtentične situacije se v *Biti in času* navezuje na pojma vesti in odločenosti kot pozivanja tubiti k odmiku od zapadlega razumevanja sveta k prevzetju odnosa do sveta kot edinstvene sklenjenosti biti. Pojma vesti in odločenosti artikulirata motivacijski moment avtentične prakse.

Ključne besede: avtentičnost, praksa, situacija, motivacija, bit-v-svetu

Marko Markič je doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z disertacijo Časovnost kot temelj razmerja tubiti in sveta o problemu avtentičnega smisla biti-v-svetu v Biti in času in Heideggerjevih predavanjih do tridesetih let 20. stoletja. Avtorjevo osrednje raziskovalno področje je eksistencialna ontologija motivacije in avtentične prakse, širši raziskovalni interes pa obsega hermenevtiko aristotelске ontologije, problem transcendentalne ontologije pri Kantu in Husserlu, Husserlovo fenomenologijo prakse in hermenevtično kritiko eksistencialne psihologije in psihoterapije.
E-mail: markic.marko.plato@outlook.com.

Uvod

Moj namen v tem članku je podati nepragmatistično interpretacijo eksistencialne ontologije avtentične prakse, implicirane v *Biti in času*. Pri tej analizi se bom opiral na hermenevtično strukturo delovanja kot interpretativnega prepleta oziroma »komunikacije« motivacije in življenjskega sveta. To strukturo lahko razberemo v začetnih paragrafih Heideggerjevega dela, posvečenih analizi vsakdanje tubiti in priročnosti.

V *Biti in času* je sicer prisotna določena dvoumnost, kadar je govor o delovanju, sam smisel delovanja namreč ostaja nedoločen. Heidegger sam tako tudi ne ponuja dosti napotkov za razumevanje tega, v čem sestoji avtentična modifikacija delovanja. Toda če sintetiziramo vsa fragmentarna mesta v delu, ki zadevajo to vprašanje, in jih zoperstavimo analizi vsakdanjosti, lahko dobimo vsaj precej jasen uvid v problematiko, medtem pa ostanemo interpretativno zvesti središnji ideji knjige, namreč da odnos do biti določa način danosti smisla biti, način odnosa do sveta oziroma svetnosti kot interpretativne strukture sklenjenosti smisla biti pa določa smisel svetnosti.

Avtentičnost tubiti interpretiram ne le kot odnos do biti, ampak kot odnos do samolastnega smisla sveta kot samolastne, neprimerljive sklenjenosti biti. Tak samolastni smisel sveta razumem kot konstitutiven za samolastno tubit zato, ker zagovarjam, da odnosu do biti kot take nujno pripada vselej že tudi odnos do biti »v celoti«, odnos do njene samolastne sklenjenosti. Ta namreč predstavlja interpretativno artikulacijo neprimerljivosti biti v njeni diferenci z bivajočim, ki je neločljiva od smisla biti kot takega. To neprimerljivo sklenjenost biti obenem razumem kot skrajno interpretativno mejo smiselnega izkustva. Ta značaj skrajnosti izvira iz breztemeljnosti ontološke difference, ki preprečuje poljubno nadaljnjo interpretacijo z opiranjem na to ali ono bivajoče. Diferenca biti, tega, da se sploh daje kakršen koli smisel, in bivajočega, smiselnih fenomenov, sama namreč ne more biti razumljena na način razlike med bivajočim in po shemi utemeljenosti bivajočega v bivajočem.

Avtentična modifikacija tubiti torej predpostavlja določeno modifikacijo same svetnosti, vključene v razumevanju kot biti-v-svetu. Vendar življenjski svet seveda ostaja. Temeljno izhodišče svoje interpretacije lahko tako formuliram tako: avtentična praksa je tvorjenje odnosa do samolastnega smisla sveta skozi interpretativno modifikacijo odnosa do življenjskega sveta skozi zavzetje določene drže do življenjskega sveta.

Nekateri interpreti (Dreyfus, 1990, 2000; Carman, 2000, 2003; Wrathal, 2015) skušajo avtentično prakso razumeti izhajajoč zgolj iz strukture vsakdanjega delovanja, brez momenta radikalnega preloma z vsakdanjim načinom tubiti, kot kritično spremembo vidika oziroma usmeritve vsakdanjega delovanja. V svoji

interpretaciji pa izhajam iz načela, da se v tesnobi zgodi določena bistvena modifikacija vsakdanje tubiti, v kateri se izkaže in interpretativno prevzame eksistenca kot taka – kot izvorna enotnost razumevanja in nagovora smisla biti. Ta izvorna enotnost zopet sledi iz breztemeljnosti ontološke diference. Ker smislu biti ne more pripadati struktura utemeljevanja po shemi utemeljevanja bivajočega, tako tudi odnos do biti ni utemeljen v nagovoru biti niti ni samoutemeljen. Breztemeljnost tubiti in biti same v njeni diferenci z bivajočim tako pomeni, da gre za neprimerljivi odnos do neprimerljivega smisla. Breztemeljnost tubiti in biti tako implicira njuno izvorno enotnost kot dveh neprimerljivih interpretacijskih momentov.

Medtem pa je v vsakdanjosti ta struktura prikrita, čeprav implicitno vselej delujoča, in sicer je zakrita na ta način, da se tubit kot odnos do biti in sveta interpretativno utemeljuje v načinu danosti oziroma bitnem smislu bivajočega (kot priročnega). To pomeni, da avtentična praksa ne more predstavljati zgolj omejene spremembe vsakdanjega delovanja, ampak nujno vključuje radikalen zaobrat celotnega tubitnega odnosa do sebe in sveta.

Za konstrukcijo avtentičnega smisla prakse je to torej treba privedi izrecno v razmerje s končnostjo oziroma breztemeljnostjo tubiti kot odnosa do sveta. To razmerje je v Heideggerjevem delu nakazano v paragrafih o predhajajoči odločnosti kot načinu samoizpričevanja samolastne tubiti in njene samolastne eksistencialne motivacije.

Heidegger odločnost obravnava enkrat kot samoizpričevanje dolgotrajnega (eksistencialne motivacije za prevzete breztemeljnega odnosa do biti na način vselejšnjega interpretativnega nagiba k razvitju enigmatičnega nagovora smisla biti), drugič kot konstruiranje avtentične praktične situacije. Ključni interpretativni izziv je torej sintetizirati ti dve strani analize.

Ta interpretativni prehod ima dva ključna elementa: (1) samolastnost je le modifikacija nesamolastnosti; to implicira, da je tubit tudi kot samolastna nujno v odnosu do danega življenjskega sveta; (2) zato se samolastnost dogaja na način prehajanja iz nesamolastnosti v samolastnost. Razmerje samolastnosti in nesamolastnosti ne predstavlja statičnega nasprotja, ampak dinamično tenzijo.

Pojem avtentične eksistence

Izhodišče Heideggerjeve eksistencialne analize predstavlja teza, da je neka izvorna, globinska struktura smiselnega izkustva, ki sestoji v radikalni edinstvenosti oziroma neprimerljivosti (vselejmojosti) odnosa govornice do smisla biti, v njeni diferenci z bivajočim, ta struktura pa vključuje interpretativni reflektivni odnos (odnos govornice do strukture odnosa do biti) – to je poimenovano ek-sistenca oziroma tu-bit (izstavljenost v odnos do biti).¹ Pri tem je smisel biti vselej že dan na način, da je artikuliran v določeni interpretativno sklenjeni strukturi (»celoti«) smisla – svetu. Tubit in smisel biti se dajeta na način hermenevtičnega kroga (oziroma spirale), v interpretativnem prepletu nagovora biti in v govornici členjeno strukturiranega razumevanja, pri čemer nobeden od momentov tega razmerja nima logične ali vzročne prvotnosti, ampak se dajeta v izvorni enotnosti (ki je v oziru vselejšnje vpetosti tubiti v odnos do biti imenovana fakticiteta), v kateri se oba momenta vselej interpretativno so-določata, vzajemno eksplicirata (se obkrožujeta).² Zato je eksistenca formalno naznačena kot bit-v-svetu. Glede na to, ali je eksistiranje sprejeto in prevzeto kot odnos do neprimerljivosti biti, je lahko samolastno ali nesamolastno (avtentično oziroma neavtentično).

Avtentičnost ima torej nek posebni eksistencialno-ontološki smisel: pomeni sprejetje nagovora biti. Avtentičnost zato ni nekaj notranjega in zgolj individualnega, na drugi strani pa tudi ne sestoji v prepoznanju določenosti z znotrajsvetnim. Ker se eksistencialna analiza odpoveduje subjekt-objekt modelu sebstva v prid modelu korelativno členjene interpretativne izvorne enotnosti, je avtentičnost neki značaj, ki pripada le tej smiselni interpretativni enotnosti sami.

Iz te strukture eksistence kot hermenevtično »refleksivno« strukturirane izvorne enotnosti razumevanja in biti sledi nekaj temeljnih strukturnih elementov tubiti.

1 Čeprav Heidegger mestoma govori o tubiti kot o bivajočem, menim, da ta pojem uporablja v zelo široki rabi tistega časa, ki označuje sploh vsakršno smiselno sklenjeno danost. Vendar je ta raba lahko zavajajoča. Tubit kot eksistencialna struktura in njeno konkretno eksistencialno izvrševanje je sicer v določeni zvezi z osebno individualnostjo, vendar se nikakor ne prekriva z njo.

2 Nancy tako razlaga, da ni neke vnaprejšnje faktične danosti smisla biti, ta se vselej znova šele vzpostavlja v praksi (Nancy, 2002: 68). To sicer drži, vendar enako drži tudi, da je ta sama težnja k odnosu do biti dana v apriorni eksistencialiteti tubiti – na tem je treba vztrajati, da ne bi zapadli v pragmatizem. Kot eksplicira Nancy, se smisel biti ne izvršuje skozi samostojno, v sebi sklenjeno dejavnost produkcije smisla, ampak je smisel biti sam tisto, kar se iz sebe samega interpretativno razvija, eksplicira itd. – in je zato izvorni fenomen; namreč skozi samorazvijanje težnje k smislu biti, ki je vselej že nagovorjena po tem smislu (ibid.: 69). Vendar ima to smisel le v izvorni enotnosti interpretacije in smisla.

(1) Eksistenci je vselej »biti« v odnosu do lastnega odnosa do biti (Heidegger, 2005: 32), ta je naložen eksistenci kot nekaj, kar je *primorana* izvajati stalno in vselej. Vselej je že »treba« eksistirati, v eksistenci je osnovni eksistencialni *co-natus*, vztrajna težnja k smislu biti, vztrajanje v eksistiranju. V avtentični modifikaciji je ta konativni vidik eksistence prepoznani in sprejeti.

(2) Eksistenca lahko razume samo sebe zgolj iz svojega eksistiranja – in ne iz kakršnekoli svetne preddanosti (ibid.).

(3) Iz tega izvira neprimerljivost in nezamenljivost (radikalna eksistencialna edinstvenost) eksistence, ki pomenita nepreložljivost izvirno enotnega odnosa tubiti in biti (ibid.: 71). Eksistenca je zato vselej moja. Zato »individualna« eksistenca ni primerek vrste ali rodu.

Tudi povprečni (nivelizirani) vsakdanji način eksistiranja je v neki bistveni zvezi z radikalno edinstvenostjo oziroma vselejmojstjo eksistence: in sicer na način, da eksistenca v njem beži od lastne radikalne edinstvenosti, vselejmojstji, in jo pozablja (ibid.).

(4) Zato eksistenci pripada možnost, »da je ona sama ali ni ona sama« (ibid.). Tubit je svoje možnosti »ali sama izbrala, ali vanje zašla ali pa v njih že zrasla« (ibid.). Ker pa se eksistenca razume le iz lastnega eksistiranja, o eksistiranju »na način poprijetve ali zgrešitve odloča le eksistenca sama. Vprašanje eksistence je moč razčistiti zmeraj le z eksistiranjem samim« (ibid.: 33).

To je strukturni moment prostosti oziroma svobode eksistence.³ To, da si je tubit pregledna v svoji svobodi, je pogoj za to, da si je pregledna v svoji neprimerljivosti. Kolikor se razume kot samoizvorna, se lahko tubit razume kot nezamenljiva. Velja pa tudi obratno, to, da si je tubit pregledna v svoji neprimerljivosti, je pogoj za to, da si je pregledna v svoji svobodi. Zgolj kolikor se tubit razume kot nezamenljiva, se lahko razume kot samoizvorna. Tubit je sama vselej svoj »tu«, svoja razklenjenost – vzeti to nase pomeni eksistirati avtentično,

3 Razlikujemo lahko naslednje pomeni prostosti: 1) prostost tubiti od bivajočega v njegovem določenem predmetnem smislu, ki je temelj možnosti samointerpretacije tubiti; 2) prostost kot prostost za smisel biti v njegovi diferenci z bivajočim, kot prostost za diferenco; 3) prostost kot prostost od znotrajsvetnega za snutje smisla svetnosti same; 4) prostost kot sproščanje bivajočega v njegovi biti, pustiti biti bivajočemu v tem ali onem načinu biti; 5) prostost kot sproščanje sveta, pustiti vladati svetu v njegovi diferenci z znotrajsvetnim. Spet lahko ugotovimo enakoizvornost teh pomenov. Za pregled Heideggerjevega pojmovanja svobode oziroma prostosti 1927–1930 (prim. Guignon, 2011). Vsako sproščanje biti pa je tudi že neka odločitev za smer interpretacije. Pustiti je tedaj razumeti tudi kot pustiti učinkovati vzvratno na interpretacijo, zadevati v svojem bitnem smislu. Temelj tega je spet, da interpretacija sploh sprošča bitni smisel, s tem ko sprošča diferenco, in da interpretacija sama odpira, sprošča za bitni smisel. *Freilassen* se sicer prevaja kot »dopušcanje« (bivajočega). Primernejši izraz je sproščanje. »Dopušcanje« sicer ohranja puščanje, drugi moment, ampak opušča prostost, prvi moment. Menim, da »s« v »s-proščanju« zajame drugi moment (neka dopustiti), in sicer bolje kot glede na slovensko rabo povsem nenaavadno »puščanje«.

se pravi tako, da je moj neprimerljivi odnos do sveta hkrati že moje bistvo (ibid.: 188). Tako prostost kot neprimerljivost eksistence pa sta osnovani v breztemeljnem značaju tubiti.⁴

(5) Eksistenca ima kot izvorna enotnost razumevanja tendenco razumeti samo sebe iz tistega, v čemer je stalno, najprej in večinoma: iz vsakdanjega sveta. Kot pravi Heidegger, se tubit »... ontološko razume iz tistega bivajočega in njegove biti, ki ni ona sama, je pa srečljivo 'znotraj' njenega sveta« (ibid.: 92). Zato se razumevanje vsakdanjega sveta zrcali v samorazumevanju eksistence (kar Heidegger imenuje »ontološki odblesek razumevanja sveta na razlago tubiti« (ibid.: 37). Eksistenca je zato sebi ontično najbližje, ontološko pa najbolj oddaljena (ibid.: 36). Eksistencialno razumevanje je vselej že tako ali drugače izvrševano, razumevanje eksistiranja kot takega pa je od tega kar najbolj oddaljeno.

To razumevanje lastnega odnosa do biti iz strukture vsakdanje svetnosti in značaja bitnega smisla bivajočega ima strukturo oskrbovanja. Tubit se razume iz bivajočega le zavoľjo tega, ker ji sploh gre za lastni odnos do biti: »Ker tubiti bistveno pripada bit-v-svetu, je njena bit do sveta bistveno oskrbovanje« (ibid.: 90). Tubit pa svojo bit-v-svetu oskrbuje tako, da oskrbuje svoj odnos do sveta. Ta stavek ne pomeni, da je bistvo tubiti zgolj v oskrbovanju svetne napotilnosti⁵ iz sveta. Nasprotno, pomeni, da je bistvo tubiti v oskrbovanju lastnega odnosa do sveta kot sklenjenosti biti sploh iz sveta kot napotilno sklenjene strukture bitnega smisla. Svet, s katerim je tubit v odnosu, ki si ga oskrbuje, torej ni nujno svet v istem smislu kot svet, iz katerega ta odnos oskrbuje.

Struktura zapadle motivacije in delovanja kot negativ avtentične motivacije in prakse

Avtentični smisel prakse se implicitno pokaže v primerjavi z neavtentičnim delovanjem in motivacijo. Neavtentično delovanje ima značaj nagnjenosti k znotrajsvetnemu. V tej se dogaja zapadanje, h kateremu spada nivelizacija tubitnih možnosti. Ta pomeni zamejenost vsakdanjega odnosa do sveta na vnaprej določeno formo sklenjenosti, ki jo predpisuje razumevanje se-ja: bivajoče se razume, kakor se razume, deluje se, kakor se deluje, v svetu se eksistira, kakor je

4 Prim. Heidegger: »... svoboda je breztemelj (Ab-grund) v tubiti« (Heidegger, 1965: 53). In dalje: »... dejstvo, da se transcendenca časi kot prvotno dogajanje, ni v moči te svobode« (ibid.: 54).

5 Ta pojem pri Heideggerju označuje strukturo členjenega interpretativnega razumevanja, v katerem znotrajsvetni smisli nakazujejo drug na drugega.

nekdo (kdorkoli) pač v svetu (ibid.: 180–181). Kot razlaga Heidegger: »Razumevajoče sebeznavljanje tubiti je faktično vselej že pri odkritem svetu. Iz tega jemlje – in najprej v skladu z razloženostjo se-ja – svoje možnosti. Ta razlaga je vnaprej omejlja prosti izbor možnosti na okrožje poznanega, dosegljivega, znosnega, tega, kar se sliši in spodobi. Ta nivelizacija tubitnih možnosti za vsakdanje najprej razpoložljivo hkrati vrši zaslanjanje možnega kot takega« (ibid.: 269).

To implicitno predpostavlja, da je s svetom kot tistim, od česar si tubit zapadlo pusti biti nagnjena živeti, in svetom kot tistim, s čimer je tubit samolastno v odnosu (kot neprimerljivo sklenjenostjo biti), mišljeno nekaj povsem drugega.⁶ To obenem pomeni, da je ta drugi smisel sveta nujno povsem problematičen in da je dalje tisto, pred čemer tubit beži v zapadajočem prepuščanju »sveta«, prav ta problematičnost sama. Zapadla motivacija živeti v vsakdanjem svetu je tako utemeljena v negativno modificirani motivaciji odnosa do problematičnega samolastnega smisla sveta (sklenjenosti biti).

V prepuščanju bivajočemu kot priročnemu in pomirjanju v bivajočem, tem ali onem, takem ali drugačnem, tubit izgublja najlastnejšo možnost prostega zasnutka proti biti kot neprimerljivo sklenjeni. V tem prepuščanju in pomirjanju se tubiti bit nujno javlja zdaj kot bit tega, zdaj onega sklopa, okoliša, kot bit tega in tudi onega bivajočega in prav tega-bivajočega-tu, nikoli pa kot bit bivajočega kot takega, kot bivajočega sploh in s tem kot sklenjenost biti same. Tu gre za neko enostransko prilaščanje biti, ki si domišlja, da nad bitjo kot priročnostjo gospoduje, v resnici pa pušča, da ta gospoduje nad tubitjo, namesto da bi se tubit spustila v vzajemno sopripadanje sebe in biti. Tubit si skozi prilaščanje vedno novega bivajočega želi naposled prilastiti, podvreči in z nenehnim govoričenjem, zvedavostjo, opravili, zabavo itn. obvladati samo sklenjenost biti.

Bit-v-svetu je kot enotnost zapadanja stalni met v svet, vrtinec, strmoglavljenje (ibid.: 248), je hermenevtična in dinamična in ne neka formalna stalna, rigidna struktura, ki bi obstajala nespremenljiva v tubiti. Ker vsakdanja bit v svetu eksistira na način stalnega meta-v, se nikoli ne more zadržati pri biti kot samolastno, neprimerljivo sklenjeni, saj svoj svet konstituira samo v tem stalnem metu od tega do onega bitnega smisla bivajočega.⁷ Svet se vsakdanji, zapadli tubiti kaže kot zaloga vselej novega, prosto prehajanje od bivajočega do bivajočega, tisto, čemur se tubit lahko vselej prepusti, da bi se osvobodila sebe, odnosa do biti; odnosa do sveta v smislu samolastne sklenjenosti biti. Tako je tubit stal-

6 Se je razumeti kot nespremenljivo strukturo tubiti v njeni avtentični in neavtentični modifikaciji, če se operira s stabilnim in izključujočim vsakdanjim smislom svetnosti in odnosa do sveta. Prim. za tak pogled Dreyfus, 2000.

7 To je značaj, ki ga je na aficiranosti razpoznala filozofska tradicija in je najbolj izrecno artikuliran pri Spinozi. Temeljni moment afekcije je verižnost, kontinuiranost, stopnjevanje afekcije (biti); bolj ko je um aficiran, bolj je aficiran, afekcija je dinamična struktura.

no razpeta med tem »povsod« (vselej že pri naslednjem bivajočem in obenem pri horizontu celote) ter »nikjer« (nikoli pri biti kot oni sami, v njeni sklenjenosti). Na eni strani je motivacija zapadanja tako skrb za bit-v-svetu, kakor se tubiti sporoča in nalaga v javni razloženosti se-ja.⁸ Druga eksistencialna motivacija zapadanja pa je beg pred soočenjem z breztemeljnostjo in s tem neprimerljivostjo ter neprenosljivostjo odnosa do biti. Tista resnična teža v tubiti ni niti sama vrženost v odnos do biti, ampak absolutna, popolna samost, neprenosljivost odnosa do neprimerljive sklenjenosti biti (sveta kot takega, tistega »predela sploh«, razklenjenosti sveta sploh (ibid.: 258), sklenjenosti fakticitete dajanja smisla).

Edini način, da vsakdanja tubit zdrži vrženost v odnos z radikalno neprimerljivostjo odnosa do biti in biti same v njuni izvorni enotnosti, je ta, da se znova in znova prepusti in prepričuje, da je bit smiselno sklenjena tako, da je razsuta v množstvo napotilno povezanih bitno smiselnih sklopov. Pomirjanje kot odložitev problematičnosti eksistiranja tako ustvarja videz vztrajne motiviranosti. Heidegger tako zapiše: »Zapadajoča nagnjenost-k razodeva nagnjenje tubiti, da je 'živeta' od sveta, v katerem vselej je. ... Nagon živeti je ... neko tja-k, ki se samo od sebe poganja. Je 'tja-k za vsako ceno' ... Nagnjenje in nagon sta možnosti, ki koreninita v vrženosti tubiti« (ibid.: 270).

Ključni moment zapadanja je tako hlinjenje, skušnjavskost (Heidegger, 2005: 246), prepričevanje, da zapadanja sploh ni, kar v zadnji instanci pomeni samoprepričevanje, da je struktura vsakdanjega sveta, v katerem se tubit zadržuje, eden in edini možni, skrajni horizont vsega eksistiranja. Zapadla tubit tako svet kot sklenjenost vsakršnega možnega bitnega smisla sploh razume na tak način, kakor da je ta sklenjenost enako strukturirana kot vse znotrajsvetno namesto kot neprimerljivo, samolastno sklenjenost biti.

Na drugi strani pa je ta moment stalnega meta, strmoglavljenja najbližji in zato najočitnejši fenomenološki dokaz za prosti moment tubiti – tubit sama je eksistiranje na način tega meta-v, nič je ne sili v to – le da v tem samem prostem metu pozablja svoj prosti značaj, saj se pusti zavezati se-ju. Kakor pa je tubit sama tista, ki bit zmnožvi, tako je tubit tudi edina, ki lahko bit spet zbere skupaj

8 Carman zagovarja formalno oziroma pojmovno razlikovanje zapadanja in bega, »... ker načeloma nobena struktura biti-v-svetu ne more biti istovetna z nekim od zgolj eksistencialnih modusov tubiti« (Carman, 2000: 15), pri tem se sklicuje tudi na Dreyfusa in Rubina. Ne vidim, kako naj bi bilo to razlikovanje utemeljeno, saj je beg ravno eden od strukturnih momentov zapadanja. Razen če bi šlo za razlikovanje eksistencialne strukture bega in eksistencialne konkretne oblike bega, toda potem je treba razlikovati tudi strukturo zapadanja in eksistencialne oblike zapadanja v ostalih momentih te strukture (pomirjanje, zapletanje itd.). Trdi celo, da Heidegger vseskozi v *Biti in času* kolapsira to razlikovanje. Toda nasprotno od te teze je treba razlikovati eksistencialno strukturo bega samega in eksistencialne, ontične fenomene bega.

v njeni sklenjenosti. Zapadlost izvira iz vrženosti kot temeljnega momenta biti-v in označuje modus vrženosti vsakdanje tubiti. Vrženost je kot fakticiteta vselej že sprejeta, vpetost v nagib k razumevanju smisla biti. Ena sama vzgibanost tubiti je ena sama motivacija, *težnja*, ki se najprej in večinoma kaže skozi gibanje zapadanja, redko pa samolastno kot proti-gibanje, upiranje zapadanju.⁹

Tesnoba kot motivacija zapadanja in samolastnosti

Motivacijska narava *se-ja* temelji v begu tubiti pred lastno tesnobno neprenosljivostjo (ibid.: 262). Vselejšnje tiho zavedanje te tesnobnosti učinkuje kot slepa težnja prepustitve svetu, v kateri lahko tubit izgubi, odloži svoje breme eksistirati *kot odnos* do sveta (se pravi refleksivno). Na drugi strani pa vržena breztemeljnost tubiti, neutemeljenost tubiti, v kateremkoli bivajočem, ki se izkuša v tesnobi, spravlja tubit pred lastno razmerje do breztemeljne, neprimerljive sklenjenosti biti kot skrajnega smisla. Tesnoba je torej tisto razpoloženje, ki tubit privede pred to skrajnost. Kot razlaga Magda King: »... tesnoba nas privede pred neprekoračljivo mejo, ki nam prepoveduje vsako nadaljnjo penetracijo v našo vrženost« (King, 2001: 176).

Kot razlaga Dreyfus, tesnoba »... motivira zapadanje v nesamolastnost – prikritje tubitne resnične strukture – in spodkoplje to prekritje, omogočujoč tako samolastnost« (Dreyfus, 2000: 313). Tesnoba torej predstavlja tako motivacijo zapadanja kot upiranja zapadanju, težnje k samolastnosti.

Skladno z načelom korelacije se značaja tubiti in sveta spremenita obenem. Šele ko se tubit sprejme in tako pomiri v svoji breztemeljni in vrženi možnosti biti-v-svetu kot taki, se lahko tudi spet udomači v svetu kot sklenjenosti biti. Tubit se sprejme v tej svoji vrženi eksistenci, vztraja v njej, jo prestaja, eksistira

9 Možnost je kot taka res razumljena, se pravi prevzeta, ko je interpretirana glede na moment *zavoljo-sebe* tubiti, kot način tega prostega *zavoljo-sebe*, v zvezi s *treba-je* nahajljivosti eksistence. Sicer bi si tubit svojo možnost zgolj predstavljala (prim. Tugendhat, 1970: 306). Tugendhat tako razlaga, da nesamolastna tubit ne razume svojih možnosti kot možnosti (ibid.: 309), se pravi sebe kot proste. Po Tugendhatu je lahko zapadanje kar formalni termin za biti pri znotrajsvetnem bivajočem in tako razlikuje samolastno in nesamolastno zapadanje (op., ibid.: 316). Vrženost in zasnutek naj bi se modificirala v gibanju eksistence, zapadanje pa naj bi označevalo samo gibanje (ibid.: 318). Ta označitev je pravilna, kolikor je izrečena glede nesamolastne tubiti. Tugendhat se izrecno sprašuje, kakšen motiv ima lahko tubit, da se prevzame v svoji odgovornosti (ibid.: 319). Tugendhat sam opozarja pred tem, da bi eksistencialne analize vzeli kot opise nekih poznanih doživetij (op., ibid.: 325). Kot opaza Tugendhat, pa se pri poznem Heideggerju nezadovoljivo razlikovanje med ontično izkušnim svetom in ontološko strukturo sveta v Bistvu temelja in kasneje zaostri (op., ibid.: 313).

kot ta vržena možnost biti v svetu. Tesnobnost se javlja tudi kot nedomačnost, ki jo lahko v njenem eksistencialnem izvoru zajamemo kot *ne-udomovljenost* tubiti v svetu (Heidegger, 2005: 261). Ta tesnobna neudomovljenost je torej tisto, kar ontično motivira zapadanje. Heidegger tako piše: »Zapadajoči beg v udomovljenost javnosti je beg pred ne-udomovljenostjo, se pravi nedomačnostjo, ki je v tubiti kot vrženi, sami sebi v svoji biti izročeni biti-v-svetu. Ta nedomačnost stalno zasleduje tubit in ogroža, čeprav ne izrecno, njeno vsakdanjo zgubljenost v >se<-ju. ... Pomirjena-domača bit-v-svetu je modus nedomačnosti tubiti, ne obratno« (ibid.).

Zakaj se tubit v tesnobi počuti ne-udomovljena v svetu? Tesnoba izkaže tubit v njeni možnosti biti kot vrženo v bit-v-svetu. S tem ko se tubit v tesnobi sebi razkrije kot vržena v bit-v-svetu, se ji svet kot sklenjenost biti in celota bivajočega kažeta kot nedomačna, tuja. Domovanje sredi neke sklenjene, zaokrožene celote bivajočega namreč predpostavlja varnost, ki temelji na seznanjenosti in privajenosti. V tesnobi se tubiti porušita ravno ta seznanjenost in privajenost s priročno bivajočim.¹⁰

Avtentična motivacija: odločenost

Samolastnost tubiti torej pomeni zbrati se v lastni eksistenci (kot stalnosti) iz raztresenosti med bivajoče v vsakdanjem svetu.¹¹ Za prehod v avtentično modifikacijo tubiti pa mora obstajati ontološka možnost, da se tubit v sebi sami izpriča

10 Razmerje nesamolastne in samolastne tubiti v tesnobi pa je po minimalnem smislu besedila lahko razumljeno tako, da je struktura biti v svetu v tesnobi zvedena na svoje osnovno interpretativno ogrodje kot razumevanje za razklenjenost samo, ki se daje. Problem takega minimalnega branja je, da je samo to osnovno ogrodje precej preprosto in ne pove dosti o možnosti posebne samolastne tubiti. Tako ne pripomore k preciznemu ločevanju samolastnosti in nesamolastnosti. Javlja pa se še določena nesimetrija. Medtem ko ima vsakdanja, nesamolastna tubit zelo smiselno polno strukturo, izpolnjeno s smislom sveta in znotrajsvetnega, se zdi v primerjavi smisel samolastne tubiti izjemno prazen, abstrakten, popreproščen, brez vsakršnega interpretativnega potenciala. To se zdi v nasprotju z določenimi osnovnimi hermenevtičnimi in fenomenološkimi načeli, da naj bi bilo bolj izvorno, smiselno bogatejše, polnejše in kompleksnejše kot manj izvorno, fundirano. Posledica take minimalne interpretacije, ki favorizira razklenjenost, je ta, da ostane izvorni smisel sveta, kot je nakazan v analizi tesnobe, končnosti in vesti, povsem nejasen, formalen.

11 Samostojnosti oziroma stalnosti tako ni razumeti kot vrnitev k subjektivni formi samoistovetnosti. Kot nasprotje zapadli raztresenosti si je samolastna tubit zgolj predana v problem, ostajajoči, vztrajni nagovor lastnega smisla kot odnosa do sveta. Ne gre skratka za neko določeno formo, ki bi v sebi z neko svojo logično vsebino vsebovala princip lastne samostojnosti.

kot samolastna. Če naj bo to mogoče, mora ta zmožnost samolastnega izpričanja nekako izvirati iz ustroja eksistence (biti-v-svetu) same kot eksistence. Tubit se samolastno izpričuje na način samopoklicanosti iz *se-ja*. Ta klic tubit nagovarja skozi molk tesnobe (ibid.: 373), v katerem se govoričenje *se-ja* zaustavi.¹² V tem nagovoru je tubit pozvana k samolastnemu sebstvu (ibid.: 372). Klicar tega klica je zaradi enotne strukture tubiti tubit sama, kakor je razpoložena v nedomačnosti tesnobe (ibid.: 377).¹³ Tubit pa se lahko poziva v samolastno eksistiranje in se na ta način izpričuje kot samolastna zgolj, kolikor je zmožna proste samointerpretacije.

Glas vesti tubiti sporoča: treba je eksistirati kot breztemeljni in neprimerljivi prosti odnos do biti.¹⁴ Tubit sliši glas »vesti« samo, če si ga prosto pusti slišati, če postane prosta za klic (prim. Carman, 2003: 294). Svoboda tu pomeni prostost od življenjskega sveta, da se interpretacija vselej začne od mene samega kot eksistence, ne iz sveta. Analitično strukturo analize vesti kot izpričevanja in odločenosti, samolastnosti v *Biti in času* lahko pregledno povzamemo takole:

(1) Klic tubiti sami sebi je založen z govoričenjem *se-ja*.

(2) V klicu *se* zato ne nagovarja sebstva, to se ravno v tesnobi sesuje kot sebstvo, zato pa v tem sesutju nagovarja izvorno sebstvo, v dekonstrukciji govoričenja *se-ja*, kar se ontično lahko kaže kot molčanje.

12 Formalno se sicer javlja navidezna aporija samolastnega izpričevanja, naj bi namreč tubit v samolastnem govoru ogovarjala sebe in v tem upovedovala sebe sebi sami? Na eni strani bi tubit morala govoriti sebi kot nesamolastni, da bi se lahko iz nje privedla v samolastnost; na drugi strani pa se zdi, da bi morala tubit ravno govoriti sebi kot samolastni, če naj se kot taka prevzame. Namesto formalnega razreševanja te aporije je treba raje dobiti uvid v fenomenalni ustroj samolastnega govora, ki nakaže način njene razrešitve. Pri tem je treba upoštevati, da je govor vselej že sokonstituiran oziroma enakoizvoren z nekim počutjem in razumevanjem. Treba je torej dobiti uvid v specifično počutno-razumevanjsko strukturo samolastnega govora. Tubit naj bi se v samolastnem govoru odvrnila od nesamolastnosti *se-ja*. Izkazano je bilo, da se od tega odvrne v počutju tesnobe kot faktučne utesjenosti v oposamljeno vrženost lastne biti-v-svetu oziroma zvedenosti nanjo. Kakor tubit torej lahko samolastno sebi kaj govori, si lahko govori le kot tesnobna, to se pravi, kakor je razpoložena na način nase zvedene vržene, nedomačne biti-v-svetu. Kaj pa je tubit, kakor je v samolastnem govoru tisto, kar je govorenje? Očitno je, da mora biti tudi kot govorenje, taka, kakor si je izvorno razkrita v počutju tesnobe, če naj se samolastno samoizpriča. Tubit tedaj kot tesnobna govori o sebi kot tesnobni. Toda kot kaj je tubit odgovorjena, kateremu lastnemu modusu tubit v samolastnem govoru govori? V samolastnem govoru se tubit privede iz nesamolastnosti *se-ja* v samolastnost. Tisto, kar je ogovorjeno oziroma nagovorjeno v samolastnem govoru, je torej tubit, kakor je zapadla nesamolastnosti *se-ja*.

13 Izviranje odločenosti v tesnobi sicer ne pomeni, da vsakršen trenutek avtentične prakse nujno predpostavlja izkustvo tesnobe v danem trenutku, predpostavlja pa predhodno izkustvo tesnobe in s tem ozaveščenje latentne tesnobnosti v tubiti.

14 Za pomen vesti kot *conscientia, syneides*, kakor ta izraža združenost z zadevo vesti (prim. Dastur, 2002: 92). Ampak eksistencialni pojem vesti je razbran iz klica, interpretativna združenost z bitjo je razumljiva šele iz klica.

(3) V samointerpretativnem odnosu tubiti je skrb (biti si vnaprej kot biti-v-svetu) obenem tista, ki kliče, in tista, ki je klicana.

(4) Vzklincevanje tubiti k samolastnosti izvira iz nedomačnosti, kolikor se tubit čuti v svoji nedomačnosti latentne tesnobe in begu pred to nedomačnostjo v zapadanju.

(5) »Vsebina« klica je dolžnost, vrženost, zadolženost tubiti sami sebi v svoji skrbi.

(6) Tubit je kot v svoji breztemeljnosti vržena, »temelj« lastne vržene breztemeljnosti, ničnosti, se kot taka javlja v klicu.

(7) Klic predpostavlja prosto razumevanje klica, vzeti klic nase in prosto zavezanost klicu, »izbiro izbire«, »hotenje imeti vest«.¹⁵

(8) Tako samozasnavljanje za lastno dolgovanje, ničnost (breztemeljnost) je pripravljeno na tesnobo, Heidegger to imenuje odločenost (ibid.: 404).

15 Izбира eksistence ni dejanje, ampak faktučno stanje interpretacije. Kot opazja Davis, se brez jasne artikulacije tretje možnosti, ne-hotenja, zlahka nudi možnost razumeti samolastnost volutaristično (Davis, 2007: 39). Davis hotenje imeti vest razume kot »dinamično tenzijo hotenja obnoviti prekinitvev hotenja« (ibid.: 51). Tako pojmovanje očitno ostaja ujeto v tradicionalne subjektivistične kategorije. S preigravanjem tradicionalnih opozicij nikoli ni moč doseči eksistencialnega smisla. Interpretacije so kot posledica sledenja kartezijanski logiki tako razpete med skrajnim nihilizmom in volutarizmom. Luckner pravi, da naj bi besedilo *Biti in časa* zagovarjalo nekaj drugega kot povratek od sveta k samolastni določitvi tubiti, in sicer samolastnost, ki ni golo nasprotje in alternativa nesamolastnosti (Luckner, 2001: 156). Tako naj bi bilo praktično nemogoče odločiti se za nesamolastno eksistenco, ker nesamolastno eksistirati pomeni ne biti zmožen se odločiti (ibid.). Tudi nesamolastnost se lahko izbere, toda to ne pomeni ne samolastne ne nesamolastne izbire v ožjem smislu eksistencialne izbire, ampak beg od samolastnosti, beg od same izbire, vendar še vedno neko izbiro, kolikor ta beg izhaja iz uvida v možnost samolastnosti in smisel izbire samolastnosti. Tubit nima druge izbire, kot da eksistira samolastno v nekem določenem smislu, in sicer faktučno, na temelju svobode biti ona sama, ne zmoci nič drugega (ibid.: 158). Vendar pa tega ni razumeti pragmatistično kot vzeti nase, kar je nekdo pač faktučno izbral, kot se zdi, da predlaga Luckner (ibid.: 159). Ali se je torej mogoče odločiti proti vesti? Taka možnost naj bi po Lucknerju govorila proti Heideggerjevi razločitvi fenomenalnega eksistencialnega smisla vesti od ontičnega (ibid.: 159). Glas vesti je namreč prav glas tubiti same. Toda vseeno je tubit v dinamičnem interpretativnem odnosu do sebe. Koliko je torej zares smiselno eksistencialno govoriti o izbiri, odločitvi? Kako je lahko v interpretaciji nekaj takega kot izbira ali odločitev? Ohranjen je pomenski moment nepreklicnosti, odločenosti, tubit se zaveže sebi kot samolastni. Izbere se v smislu upora indifferenci nesamolastne tubiti. (prim. Carman, 2003: 294). Smisel tega je upiranje težnji k zapadanju. V izbiri izbire se tubit oddolži sebi za neizbiro. Izbira se torej razume iz tega, da si v zapadanju tubit ni izbrala zapadlosti, ima skratka negativen smisel in nobenega pozitivnega, samolastna izbira pa je, se pravi, samo negativna modifikacija te že od začetka negativno razumljene izbire, kot ne-ne-izbira. Temu značaju je sopripaden »pasivni« način pustiti se biti poklican. Tubit se prej pusti izbrati, se pusti ne-ne-izbrati, s tem ko se prepusti lastni breztemeljnosti (prim. Dreyfus, 1990: 319).

Vprašanje smisla samolastne izbire (7) lahko zastavimo tudi kot vprašanje samolastne motivacije¹⁶ Kakor se vsak smisel interpretativno ustvari in je bil enkrat ustvarjen in ni nekaj, kar bi tubit srečala kar mimogrede, enako velja za motivacijo za samolastno eksistiranje, ki je sama neki smiselni fenomen. Težnja k odnosu do biti, eksistencialna motivacija, je osnovana v nahajljivosti, vselej že sprejeti vrženosti tega, da je treba eksistirati. Samolastni odnos do tega, da je treba eksistirati, pa omogoča izvorna enotnost tubiti in biti, ki implicira, da je eksistenca neka neprimerljiva, v strukturi bivajočega neosnovana in zato odlikovano nagovarjajoča možnost.¹⁷

Zaradi lastne breztemeljnosti je tubit primorana v ta odnos kot *problem*, kot vselejšnje pozivanje v samointerpretacijo. Problem praktične aplikacije tako zasnovane samolastnosti tubiti na eksistiranje v življenjskem svetu pa se lahko zato na primerni ravni postavi šele, ko je sama ideja samolastnosti dojeta prav z vidika transcendiranja zapadlega odnosa do sveta, nikakor pa že vnaprej po tem standardu, kot bi to želele pragmatistične interpretacije.¹⁸

Odločenost je tako samolastna razklenjenost, razprtost strukture tubiti, tubit si je razklenjena kot taka in v celoti.¹⁹ Smisel te razklenjenosti je ta, da se odklene zapah, zaklenjenost zapadanja, ki preprečuje uvid v fakticiteto tubiti

16 V izrazu izbira je zajet tudi pomen zavezanosti. Smisel biti je za tubit zavezujoč v smislu, da ji nalaga, kako se sama razume kot odnos do biti (prim. Haugeland, 2013: 201).

17 Glavni problem, ki se javlja ob interpretaciji klica vesti po minimalnem smislu besedila, je problem vztrajne motivacije. Ni namreč pojasnjeno, zakaj naj bi se tubit prevzela v klicu vesti kot klicana nazaj v svojo izvorno strukturo in se v odločenosti zavezala samolastnemu eksistiranju. Po besedilu *Biti in časa* motivacija tubiti za prehod v samolastnost sestoji v tem, da se tubit razkrije sebi kot vrženi temelj lastne ničnosti. Poskusimo to brati izrecno v luči minimalne interpretacije, po kateri gre tubiti le za razklenjenost kot izvorno enotno, toda nečlenjeno sopripadnost razumevanja in smisla biti ter difference, pri čemer se ta sopripadnost ne daje skozi členjeno interpretacijo, ampak je predinterpretativno enigmatično razkrita. Tubit kot ta izvorna enotnost naj bi se tako izkazala kot vrženi temelj lastne breztemeljne razklenjenosti. Toda popolna enigmatičnost razklenjenosti brez možnosti nadaljnje interpretacije ne more biti samolastno motivacijsko učinkujoča, če je eksistiranje interpretativna praksa (ne pa zgolj delovanje znotraj enigmatične razklenjenosti), interpretacija pa zahteva bogato členjeno strukturo odnosa do biti, smisla biti in difference. Zgolj taka struktura omogoča, da se tubit vselej znova in na nov način prevzame kot izvorno enotna z nagovorom neprimerljive sklenjenosti biti same, ki zmeraj znova poziva k nadaljnjemu razvitju interpretativnega odnosa.

18 Če se odnosa do biti ne razume kot odnosa do neprimerljive samolastne smiselne sklenjenosti, je izvorna struktura tubiti lahko videna kot »... hermenevtično prazna ničta točka« (Carman, 2000: 25). Carman sicer meni, da se vesti ne da razlikovati od odgovora tubiti nanjo, klic je zanj istoveten s slišanjem in odgovorom (ibid.: 294). To vsekakor drži, kolikor gre za interpretativno strukturirano enakoizvornost, ne pa morda za nekakšen eksistencialni institucionalizem.

19 Za interpretacijo odločenosti kot razklenjenosti, odprtosti, na kar Heidegger sam nakaže z rabo vezaja, prim. Dreyfus, 2000: 318.

kot izvorne enotnosti razumevanja in neprimerljive, samolastne sklenjenosti biti.²⁰ Shematično lahko torej nasprotje zapadlega in samolastnega odnosa do sveta predstavimo tako, da zvezo izvorna enotnost tubiti in biti, ki je osnovana v njuni breztemeljnosti – neprimerljivost biti in odnosa do biti – samolastna sklenjenost smisla biti, zoperstavimo zvezi utemeljevanje v posebnem sklopu bivajočega in bitnosmiselnem sklopu – nivelizacija in generičnost odnosa do biti – mnoštvenje in popredmetenje biti – celota kot struktura napotilnosti.

Odločenost in praktična situacija

Samolastnost pa je gradacijski pojem in v odločenosti gre tako za kar se da samolastno eksistenco. To je praktična ekstenzija odločenosti kot možnosti eksistence. Heidegger razlaga: »V odločenosti gre tubiti za njeno najlastnejšo možnost biti, da se kot vržena more zasnajati samo na določene faktične možnosti. Odločitev se ne odteguje 'dejanskosti', temveč šele odkriva faktično možnost, sicer tako, da se ga poprime na takšen način, kakor je v >se<-ju možno kot najlastnejša zmožnost biti« (Heidegger, 2005: 408).

Ta gradiranost avtentičnosti eksistence v »dialogu« avtentične motivacije za odnos do samolastne, neprimerljive sklenjenosti biti in življenjskega sveta je osnova eksistencialnega pojma situacije. Situacija je konstruirana skozi ta »dialog« oziroma dinamični interpretativni preplet težnje transcendiranja zapadle vsakdanje svetnosti in vzpostavljanja samolastnega odnosa do sklenjenosti biti same ter konkretnih pogojev, »položaja« življenjskega sveta. Transcendiranje se namreč dogaja na način dekonstrukcije teh pogojev, upiranja njihovemu pritegu zapadanja. Heidegger tako pravi: »... klic vesti, kadar kliče k zmožnosti biti, ne ponuja kakega praznega ideala eksistence, temveč kliče naprej v situacijo« (ibid.: 409).

Heidegger nadaljuje: »V terminu situacija (položaj – 'biti v stanju, moči') zazveni nek prostorski pomen. Ne bomo poskušali, da bi ga izbrisali iz eksistencialnega pojma. Saj se nahaja tudi v 'tu' tubiti« (ibid.: 408). V naslednjem ključnem odlomku Heidegger razlaga odnos odločenosti in situacije: »Ta pod naslovom odločenosti osvetljen fenomen bo komaj smel biti vržen skupaj s kakim praznim 'habitusom' ali z neko nedoločeno 'veleitas'. Odločenost si ne predstavlja najprej z opazovanjem neke situacije, temveč se je že postavila vanjo. Kot odločena tubit že deluje. Termina 'delovanje' se namerno izogibamo. Kajti najprej bi moral ven-

20 Prim. Raffoul za breztemeljnost odločenosti, odgovarjanja klicu, nagovor enigmatičnosti smisla biti in kritiko pragmatistične interpretacije (Raffoul, 2015).

darle znova biti dojet tako široko, da bi aktivnost zaobsegla tudi pasivnost odpora« (ibid.: 409). Ker je situacija tako konstruirana v lastnem interpretativnem gibanju eksistence na način praktične odločenosti kot dinamičnega razklepanja vezanosti na interpretativne pogoje življenjskega sveta *se*-ja, je situacija »... vselej v odločenosti razklenjeni tu, skozi katerega je eksistirajoče tu. Situacija ni nek obstoječ okvir, v katerem nastopa tubit ali v katerega bi se tubit tudi le sama privedla« (ibid.).

V tem samolastnem zasnutju situacije pa so tako konkretni pogoji oziroma okoliščine življenjskega sveta šele vzvratno interpretativno konstruirane v vidiku odločenosti kot okoliščine oziroma pogoji dekonstrukcije pritega zapadlega delovanja. Kot razlaga Heidegger: »Daleč od tega, da bi bila obstoječa mešanica dogajajočih se okoliščin in naključij, je situacija le skozi in v odločenosti. Odločeno za tu, kot kar sebstvo mora eksistirajoče bivati, se tu šele odklepa vsakokratni faktični takšnostni karakter okoliščin« (ibid.: 408).

In kot dodaja na drugem mestu: »Samolastno eksistencialno razumevanje se tako zelo malo odteguje prevzeti razloženosti, da v odločitvi izbrano možnost zajame vselej iz nje in zoper njo pa vendarle spet zanjo« (ibid.: 518). Heidegger konstrukcijo situacije izrecno pripiše avtentični eksistenci: »Nasprotno pa je >se<-ju situacija bistveno zaklenjena. 'Se' pozna samo 'splošen položaj', izgublja se ob najbližjih 'priložnostih' ter se prebija skozi življenje s preračunavanjem 'slučajnosti', ki jih, ne da bi jih spoznal, šteje in razglaša za svoj lastni dosežek« (ibid.: 409).

Ker ima odločenost motivacijski strukturni pomen, kakor izkazuje težnjo tubiti k samolastnemu odnosu do sklenjenosti, in kakor tubit v odločenosti to težnjo tudi vzame nase, se izkazuje tudi bistveno motivacijski smisel situacije. Treba je biti v odnosu do trenutno danega okolnega sveta, toda v problemski distanci glede na neprenosljivi odnos do neprimerljive.²¹

Sedaj lahko pregledno podamo osnovne elemente eksistencialnega pojma praktične situacije.

(1) Situacija se zmeraj šele ustvarja, nikoli se praktično sebstvo ne znajde že sredi situacije, situacija je zgolj v odločenosti (proti pragmatističnemu, minimalističnemu branju, da tubit le prepozna situacijo kot tako). Situacija torej ni nek okvir, niti kot lastni produkt tubiti, in ni nekaj predmetno določujočega. Situa-

21 Za kritiko decizionistične interpretacije prim. Schmidt, 2017: 212. Dreyfus samolastnost tako razume kot podeljevanje konstantne forme aktivnosti. To je napačna, ontična interpretacija (Dreyfus, 2000: 327). Schmidt sam (ibid.) sicer predlaga interpretacijo, da je nedoločeno odprtost avtentičnosti treba ustvarjati s prevzetjem generičnih vzorcev; to je povsem kontrasmiselno, če se avtentičnost razume strogo ontološko kot značaj izvorne enotnosti tubiti in smisla biti kot posebnega interpretacijskega smiselnega korelata tega odnosa, ki ga torej ni mogoče zvesti na vsakdanje vzorce napotilnosti bitnega smisla.

cija je torej anticipativno interpretativno konstruirana in nikakor ne nekaj ontično najbližjega.²²

(2) To nakazuje, da je situacija neka interpretativna enotnost tubiti in življenjske svetnosti. To pomeni, da ni nobenega temelja v znotrajsvetno bivajočem, ki bi lahko služil kot univerzalno, vnaprejšnje vodilo za avtentično prakso v življenjskem svetu, za avtentično komunikacijo; in z druge strani tubit sama kot praktična ni utemeljena niti v sami sebi, tako da bi že imela neko praktično strukturo, ki bi jo delila s strukturo znotrajsvetno bivajočega (kot to predpostavlja metafizika) in ki bi lahko služila kot vodilo za prakso v življenjskem svetu.

(3) Situacija je vselej komunikacijska situacija, kolikor se nanaša na okoliščine življenjskega sveta, te pa so vselej interpretativno konstruirane v predhodni javni razloženosti *se*-ja. Posebni komunikacijski značaj situacije je dekonstrukcija te predane interpretativne strukture, kakor se izkazuje v okoliščinah. Situacija tako obsega javno razloženost okolnega sveta, napotilnost okolnega sveta samo javljajoče se v prisotnosti izvajajoče se interpretacije, zgodovinsko, kulturno umeščenost, določenost situacijskega prostora (sodobnost, tradicionalnost itd.); situacija je interpretativni komunikacijski splet motivacij, vpetih v napotilnost okolnega sveta, v razpoložljivo javno razloženost, zgodovinskost in tako dalje.

(4) Situacija je pojem, ki je v eksistencialni eksplikaciji logično prvotnejši od pojma prakse. Eksistencialni pojem avtentične prakse je mogoče izdelati šele na osnovi konstrukcije eksistencialnega pojma situacije. Nikakor ne začinjamo že z nekim predpostavljenim pojmom situacije, ki bi vnaprej vodil oblikovanje eksistencialnega pojma prakse.

(5) Situacija izraža situacijskost tubiti samo, fakticiteto tubiti, ki vsebuje to, da je lahko v odnosu do biti zgolj tako, da je vselej že v odnosu do neke sklenjenosti smisla bivajočega (v odnosu do sveta).

(6) Problemski odmik od okolnega danega sveta v situaciji je mogoč le, če je soizvrševan nek odnos do neprimerljive sklenjenosti biti same. Ta namreč zaradi svoje neprimerljivosti implicira izvorno enotnost problematične, zavzete vpo-tegnjenosti tubiti v odnos do nagovora biti, ki preprečuje, da bi struktura vsakdanjega sveta enostransko določala razumevanje. To predstavlja glavno tezo eksistencialne ontologije avtentične prakse. Situacija pa je torej osrednji pojem praktične ontologije *Biti in časa*, saj zadeva prakso v polnem smislu, kot samolastni odnos do sklenjenosti biti skozi odnos do okolnega sveta.

22 Prim. Malpas za kritiko subjektivizma analize situacijskosti in prostorskosti v *Biti in času* (Malpas, 2018: 32-33).

Časovnost praktične situacije

Časovni značaj avtentične prakse v odločenosti, ki konstruira praktično situacijo, lahko razberemo negativno iz časovne strukture vsakdanjega, zapadlega odnosa do sveta. Tega zaznamuje orientiranost na posamezno pričujoče, priročno, priskrbljivo bivajoče, ki je v hermenevtičnem sovisju z vselejšnjo orientiranostjo na svet kot napotilno celoto bitnega smisla.

Napotilnost je pozabljaljoča, upričujoča, pričakujoča. Pozabljaljoča, upričujoča in pričakujoča napotilnost v svoji enakoizvornosti tvori sklenjenost bitnega smisla bivajočega. Pozabljaljoča, upričujoča in pričakujoča napotilnost vse posamezne znotrajsvetne napotilnosti meri in snuje po edini napotilnosti. Pozabljaljoča, upričujoča in pričakujoča napotilnost je vselej že dovršila in obmejila polje možnosti delovanja, in sicer prav na način, da to ostaja vselej še preddano, odprto, toda v tej svoji smiselni določenosti tudi že dokončno določeno v smislu prostega nadaljevanja iste napotilne forme.

Časovnost pa je sama napotilno pozabljana, prisotna in sčakovana. V svoji enakoizvornosti tvori sklenjenost bitnega smisla bivajočega. Tako strukturirana časovnost sveta je vselej že vnaprej prav v svoji odprtosti določila formo dovrševanja, izpolnjevanja vsakega bitnega smisla. Kar je zares pričujoče v upričevanju, je tako bitni smisel priskrbljenega in zgolj v diferenci z njim tudi vselej posamezno bivajoče.

Za avtentično prakso pa je potrebna tudi določena distanca od svetne časovnosti, ki priteguje tubit z lastno potekajočo napotilnostjo. Situacija ima poseben časovni smisel, je v hermenevtičnem pojmovnem razmerju s pojmom trenutka: pojem situacije določa pojem trenutka in *vice versa*.

Na naslednjem ključnem mestu Heidegger podaja opredelitev pojma avtentične praktične situacije v vidiku njene časovne strukture: »V odločenosti pričujočnost ni zgolj povrnjena iz razpršenosti v najbližje priskrbeto, temveč je obdržana v prihodnosti in bivšosti. To v samolastni časnosti držano, in zatorej samolastno pričujočnost, imenujemo trenutek. Ta termin moramo razumeti v aktivnem smislu kot ekstazo. Pomeni odločno, vendar v odločenosti držano odmaknitev tubiti od tega, kar srečuje v situaciji ob priskrbljenih možnostih, okoliščinah« (Heidegger, 2005: 459).

Ta zgoščeni odlomek je treba pozorno interpretirati.

(1) Moment odmaknitve oziroma ekstaze ima smisel izstavljenosti v neprimerljivi sklenjenosti biti.²³

23 Prim. Greisch, ki razlaga, da trenutek razkriva situacijskost sploh (Greisch, 2002: 124). Vključuje namreč razkritost tubiti sebi kot take (ibid.: 127). Izvorno enotnost trenutka lahko tako razumemo kot enotnost razkrivanja in razkritega (ibid.)

Samolastna časovnost kot struktura samolastne tubiti namreč zadeva odnos do biti same v njeni neprimerljivi sklenjenosti kot dajajoči se v izvorni enotnosti s tubitjo. Ta moment odmaknitve ima naslednjo časovno strukturo. Pričujočnost je v avtentični praksi obdržana tako, da je razumljena glede na bivšost kot sprejeto vrženost tubiti v odnos do neprimerljive sklenjenosti biti in glede na predhajanje preko posameznih možnosti v odnos do te vrženosti.

(2) To pa pomeni, da je pričujoče priročno samo razumljeno glede na vrženost. To je mogoče le tako, da ta izstavljaljoča odmaknitev obenem pomeni dinamično upiranje zapadanju, ki to vrženost prikriva, na način dekonstrukcije interpretativne vezanosti na javno razloženost *se-ja*. Samolastna pričujočnost torej sama razvija to izstavljenost na način razvijanja interpretacije in dekonstrukcije (tako da je pričujočnost »obdržana«), ki se upira zapadanju in s tem sproža samo ekstazo. Priročno je tako rabljeno na način interpretativnega razvitja te strukture eksistence.

Časovni smisel odločenosti v situaciji, smisel trenutka, je tako enakoizvorno ekstatično distanciranje in reintegracija, v kateri se okoliščine, se pravi celotni fenomenalni sklop, interpretirajo z vidika neprenosljivosti odnosa do biti. Fenomenalni sklop torej kot interpretativno strukturiran smiselni fenomen (etični, estetski, kontemplativni, intelektualni) implicitno vsebuje eksigence, ki spodbujajo neprenosljivi odnos do biti, kakor pač nagovarjajo eksistenco skozi dekonstrukcijo njihovega vsakdanjega svetnega smisla. Dekonstrukcija torej ni zgolj sama sebi namen, ampak se svetni pogoji interpretacije dekonstruirajo na tak način, da lahko tudi v prihodnje in vztrajno služijo nadaljnjemu upiranju pritega zapadanja skozi nadaljnjo, se pravi produktivno dekonstrukcijo, in s tem prispevajo k oblikovanju neponovljivega odnosa do samolastne sklenjenosti biti. Vloga dekonstrukcije je torej produktivna rekonfiguracija celotne življenjske orientacije in torej vselej vključuje rekonstrukcijo.

(3) Ta odmaknjenost ima problematičen smisel, je gradirana (bolj ali manj samolastna) in je vselej znova zadana, v vsaki konkretni situaciji, brez nekakšnega univerzalnega shematičnega vodila. Avtentična praksa torej pomeni konstrukcijo situacije na ta način, da se v odmiku od okoliščin prepozna naloga neprenosljivega odnosa do neprimerljive sklenjenosti biti, v vidiku te naloge oziroma prebujene težnje pa se nato razumejo te okoliščine same, se oblikuje edinstveni odnos do teh okoliščin kot interpretativnih sredstev, ki omogočajo razvijanje in spodbujanje avtentičnega eksistiranja.

Sklep

Avtentična praksa v eksistencialnem smislu torej pomeni distanciranje od konkretnih pogojev in okoliščin delovanja v okolnem življenjskem svetu, ki sicer določajo in usmerjajo vsakdanjo tubitno samointerpretacijo in njen odnos do sveta, pri čemer je to distanciranje vzgibano z zaobrnitvijo k prostosti tubiti, da sama interpretativno oblikuje svoj neprenosljivi odnos do sveta, izhajajoč iz svojega odnosa neprimerljive samolastne sklenjenosti biti. To enakoizvorno gibanje dekonstrukcije in reintegracije pomeni konstrukcijo avtentične praktične situacije in predstavlja univerzalno formo avtentične prakse. To pa pomeni, da avtentična praksa predstavlja dinamično napeto in problematično interpretativno gibanje dekonstrukcije kot upiranja težnje k zapadanju, ponovnemu zapadanju in ponovni dekonstrukciji, pri čemer se interpretativni odnos v tem hermenevtičnem kroženju pogloblja.

Avtentičnost tako ni neka značilnost prakse, kako zunanje razbrana na tej po nekakšnem neodvisnem standardu oziroma merilu, ampak avtentična praksa pomeni le konkretno praktično izvrševanje avtentične eksistence, ki zaradi omenjene problematičnosti ne more imeti nobenega zunanjega merila. Praksa je torej avtentična zgolj v tem, da ohranja refleksivni, sprašujoči, problematični odnos do lastne avtentičnosti. Avtentičnost torej tudi ni karakter sebstva, vsaj ne v prvotnem smislu, ampak karakter prakse in posledično tudi praktične komunikacijske situacije. Zato avtentičnost prakse ne predpostavlja nekakšnega ideala avtentičnega sebstva.

Avtentičnost torej tudi ni praktični ideal, čeprav kot »faktični ideal« hermenevtično vodi samo analizo. Ideal v praktičnem smislu namreč spada v moralni red vrednot in predpostavlja normativno hierarhijo, teleologijo in univerzalen smisel.²⁴ Avtentična praksa pa (1) nima univerzalnega smisla, (2) ni normativno strukturirana (prim. nasprotno Wrathal, 2015), ker to ni del eksistencialne strukture tubiti, (3) in ni teleološko strukturirana; tudi to ne spada v eksistencialno strukturo.

Še en pomen avtentične prakse, ki ga lahko razberemo, pa je prostost za ustvarjanje novega smisla in novih oblik ustvarjalne utelešene orientacije, v kateri je konstituirana tudi zveza osebne individualnosti in eksistence.²⁵ Zaradi

²⁴ Kot razlaga Nancy, avtentična eksistenca ne more biti ideal, zato ker se eksistiranje kot tako vselej šele izgrajuje in odvija (Nancy, 2002: 71).

²⁵ Situacija je v *Biti in času* eksistencialni pojem, ki se ne prekriva povsem s pojmom utelešene situacije. Celoviti pojem praktične situacije mora sicer obsegati oba pomena, vendar se formalni eksistencialni pojem situacije, kot je podan v *Biti in času*, nanaša na interpretativno strukturo odnosa do sveta skozi odnos do interpretativnih pogojev odnosa do sveta.

interpretativne odprtosti neprimerljive in zato enigmatične sklenjenosti biti je ustvarjanje novega smisla mogoče le na način snovanja odnosa do sklenjenosti biti same (»celote biti«) in ne zgolj danega, okolnega sveta. Tako ustvarjanje smisla je lahko le problematično, saj se nujno dogaja v interpretativni kritični, problemski napetosti z danim okolnim svetom.

Nazadnje naj navedem še nekaj Heideggerjevih misli o razmerju avtentične prakse in življenjske časovnosti, ki zadevajo eksistencialni praktični smisel časovnega »raztezanja« tubiti v enem življenjskem svetu in zgodovinski vidik avtentične prakse kot konstrukcije situacije v odločenosti.

Hermenevtično razmerje trenutka avtentične prakse v situaciji in celote življenjske časovnosti ni linearno, ampak ima strukturo hermenevtičnega spiralnega vračanja in ponovitve: »Odločenost bi razumeli ontološko napačno, če bi menili, da je kot 'oživetje' dejanska le tako dolgo, dokler 'traja' sam 'akt' odločanja. V odločenosti tiči eksistencialna stalnost, ki je po svojem bistvu že predvidela vsak možni, iz nje izvirajoči trenutek. ... Stalnost se ne oblikuje šele z razporeditvijo 'trenutkov' in iz nje, marveč le-ti izvirajo iz že razprostrte časovnosti prihodnostno bivšujoče ponovitve« (ibid.: 528).

Gradacija samolastnosti v odločenosti pa se lahko intenzivira: »Čim samolastnejše se odloči tubit, kar pomeni, da se nedvoumno razume iz svoje najlastnejše, odlikovane možnosti v predhajanju v smrt, tem bolj enoznačno in tem manj naključno je izbirajoče najdevanje možnosti njene eksistence« (ibid.: 519). Avtentična praksa torej sestoji v vse globlji, smiselno vse bolj bogati dekonstrukciji in reintegraciji v življenjski svet.

Samolastna zgodovinskost tubiti pa sestoji v ustvarjalni ponovitvi predanih interpretativnih možnosti: »V odločenosti tičoče predhajajoče sebeizročanje temu tu trenutka imenujemo usoda. V njej je soutelemeljena usodnost, s čimer razumemo dogajanje tubiti v sobiti z drugimi. Usodna usodnost se lahko skoz ponovitev izrecno razklene glede na svojo zasidranost v prevzeti dediščini. Šele ponovitev razodene tubiti njeno lastno zgodovino« (ibid.: 522).

Literatura

- Carman, Taylor (2000): *Must We Be Inauthentic*. V: *Heidegger, Authenticity and Modernity, Essays in Honour of Hubert Dreyfus*, 1. zvezek, Mark A. Wrathall, Jeff Malpas (ur.), 13–28. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Carman, Taylor (2003): *Heidegger's Analytic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dastur, Françoise (2002): *The Call of Conscience: The Most Intimate Alterity*. V: *Heidegger and Practical Philosophy*, François Raffoul, David Pettigrew (ur.), 87–99. Albany: SUNY Press.
- Davis, Bret W. (2007): *Heidegger and the Will: On the way to Gelassenheit*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Dreyfus, Hubert (1990): *Being-in-the-World: A Commentary on Heidegger's Being and Time, Division I*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Dreyfus, Hubert (2000): *Responses*. V: *Heidegger, Authenticity and Modernity, Essays in Honour of Hubert Dreyfus*, 1. zvezek. Mark A. Wrathall, Jeff Malpas (ur.). Cambridge, London: The MIT Press.
- Greisch, Jean (2002): *The »Play of Transcendence« and the Question of Ethics*. V: *Heidegger and Practical Philosophy*, François Raffoul in David Pettigrew (ur.), 99–117. Albany: SUNY Press.
- Guignon, Charles (2011): *Heidegger's concept of freedom, 1927–1930*. V: *Interpreting Heidegger: Critical Essays*, Daniel O. Dahlstrom (ur.), 79–106. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haugeland, John (2013): *Dasein Disclosed*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Heidegger, Martin (1965): *Vom Wesen des Grundes*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin (2005): *Bit in čas*. Ljubljana: Slovenska matica.
- King, Magda (2001): *A Guide to Heidegger's Being and Time*. Albany: SUNY Press.
- Luckner, Andreas (2001): *Wie es ist, selbst zu sein. Zum Begriff der Eigentlichkeit*. V: *Martin Heidegger: Sein und Zeit*, Rolf Thomas (ur.), 141–160. Berlin: Akademie Verlag.
- Malpas, Jeff (2018): *Place and Placedness*. V: *Situatedness and Place: Multidisciplinary Perspectives on the Spatio-temporal Contingency of Human Life*, Thomas Huenefeldt in Annika Schlitte (ur.), 27–41. Dordrecht: Springer international.
- Nancy, Jean-Luc (2002): *Heidegger's »Originary Ethics«*. V: *Heidegger and Practical Philosophy*, François Raffoul, David Pettigrew (ur.), 65–87. Albany: SUNY Press.
- Raffoul, François (2015): *The Ex-appropriation of Responsibility*. V: *Heidegger in the Twenty-First Century*, Tziouanis Georgakis in Paul J. Ennis (ur.), 83–101. Dordrecht: Springer.
- Schmidt, Christian (2017): *How to Change Das Man? V: From Conventionalism to Social Authenticity: Heidegger's Anyone and Contemporary Social Theory*, Hans Bernhard Schmidt, Gerhardt Thonhauser (ur.), 201–219. Dordrecht: Springer International.
- Tugendhat, Ernst (1970): *Der Wahrheitsbegriff bei Husserl und Heidegger*. Berlin: Walter De Gruyter Co.
- Wrathall, Mark A. (2015): *»Demanding Authenticity of Ourselves«: Heidegger on Authenticity as an Extra-Moral Ideal*. V: *Horizons of Authenticity in Phenomenology, Existentialism and Moral Psychology: Essays in Honor of Charles Guignon*, Hans Pedersen in Megan Altman (ur.), 347–369. Dordrecht: Springer.

Recenzije

Pravičnost za vsa živa bitja

Martha C. Nussbaum:
Justice For Animals
Simon and Schuster
2023, 379 strani

V svoji najnovejši knjigi *Pravičnost za živali* Nussbaum v uvodu pove, da zgodba te knjige ni zgodba o izumiranju živalskih vrst, ampak zgodba o trpljenju vsakega sentientnega bitja, o izgubi in deprivaciji vsakega individualnega sentientnega bitja kot posledici človeške indiferentnosti do biodiverzitete, pri čemer si za temeljno nalogo zada zgraditi politično teorijo pravičnosti za živali, ki bo temeljila na njenem (z)možnostnem pristopu.

Pravičnost utemeljuje z vprašanjem, ali zakoni in institucije omogočajo sentientnim živalim živeti dostojno življenje, ki omogoča njihov razcvet v smislu, da imajo na voljo možnosti za »odločitve in dejavnosti«, ki jih bitje ima (ali nima) v njenem/njegovem političnem ali pravnem kontekstu. Prav tako trdi: »vsi ljudje imajo kolektivno odgovornost zagotovitve in varovanja živalskih (z)možnosti«. Tako kot si ljudje prizadevajo za dobrobit človeškega življenja, tako bi si morali ljudje in še posebej pravniki za pravice živali prizadevati za dobrobit pasjega, mačjega, prašičjega, kitovega, tigro-

vega, slonovega itd. življenja z vidika psa, mačke, kita, prašiča, tigra, slona itd.

Nussbaum že v knjigi *Ženske in človekov razvoj: koncept (z)možnosti* (*Women and Human Development: The Capabilities Approach*, 2001) uporabi pojem človekovih (z)možnosti (*human capabilities*), s katerim razdela različne vidike v življenju žensk, od religijskega in družinskega do ekonomskega in izobraževalnega. Nussbaum opiše človeške (z)možnosti kot »tisto, kar ljudje dejansko lahko naredijo in postanejo« (Nussbaum, 2001: 5, 6). Trdi, da ima vsak človek svoje (z)možnosti in da je vsak človek samemu sebi namen. Zamisel osrednjih človekovih (z)možnosti pa sestavljajo življenje, telesno in duševno zdravje, telesna integriteta, čuti, predstave in misli, igra, čustva, razum, odnos do drugih vrst in vključenost ter nadzor nad lastnim okoljem. To misel nadaljuje v knjigi *Pravičnost za živali*, vendar seveda z vidika živali.

V skladu z (z)možnostnem pristopom, ki temelji na Aristotelu, mora imeti vsako sentientno bitje, ki je zmožno imeti subjektivni pogled na življenje in čuti bolečino ali ugodje, priložnost uspevati v obliki življenja, ki je značilna za tisto bitje. (Z)možnostni pristop pa ne upošteva le bolečine in ugodja (kakor to počne današnji najbolj eminentni pristop glede pravic živali, temelječ na utilitarni filozofiji Jeremyja Benthama in posodobljeni različici Petra Singerja), ampak tudi,

da živali potrebujejo socialne, družbene in družabne stike z ostalimi člani svoje vrste. Najnovejše znanstvene raziskave razkrivajo, da ne le sesalci, ampak tudi »vsi vretenčarji subjektivno čutijo bolečino«, mnoge živali »doživljajo čustva, kot sta sočutje in žalost«, ter kažejo »zapleteno socialno učenje« – in posledice omenjenega so »nedvomno velike«. Ko enkrat spoznamo, da ni preproste razmejitev med človeškim čutenjem in čutenjem živali, »se naše etično razmišljanje skorajda ne more več spremeniti«. Tudi zato Nussbaum trdi: »Resnično menim, da človeškim interesom ne bi smeli dajati absolutne prednosti ... Menim, da so vsa bitja enako pomembna.« Prav tako trdi, da četudi naj bi bili ljudje v eksistencialni stiski ter na robu revščine in preživetja, bi morali imeti vseeno v mislih dobrobit in uspešno življenje živali ter jih podpirati, saj meni, da je preživetje ali ljudi ali živali umetna dilema, kajti če se kdo znajde v eksistencialni stiski, je to bolj posledica nedelovanja državnih ustanov, kakor da bi živali odžirale eksistenco ljudem. Skratka, glavni namen knjige je ponuditi filozofsko teorijo, ki temelji na pravilnem pogledu na živali, tj. (z)možnostnem pristopu, ki bo omogočil dober nasvet pravu, glavna zamisel knjige pa je kontrast med življenjem živali, ki imajo možnost cvetočega življenja, in osiromašenim življenjem živali.

Na začetku knjige Nussbaum omenja brutalnost in zanemarjanje v odnosu do živali. Razmišlja o tem, kaj je filo-

zofska ideja krivičnosti. Krivičnost je, da si nekdo prizadeva za nekaj pomembnega v svojem življenju in da mu doseganje tega nekdo (bodisi namerno bodisi nenamerno) preprečuje in onemogoča. (Z)možnostni pristop se osredotoča na smiselne dejavnosti, ki bitju omogočajo, da te dejavnosti počne svobodno in neovirano, kar pomeni, da živi smiselno življenje, smiselne dejavnosti pa so tiste, ki vključujejo svobodno gibanje, komunikacijo, druženje, igro in odsotnost bolečine; nekdo, ki bitju/bitjem to onemogoča, pomeni brutalnost in zanemarjanje v odnosu do njih. Ali kakor pravi: »Vse živali, človeške in nečloveške, živijo na tem krhkem planetu, od katerega smo v celoti odvisni. Ljudje, ki smo se znašli na tem planetu, mislimo, da nam to daje pravico, da uporabljamo planet, kakor nam ustreza, in si njegove dele prisvajamo kot lastnino. Toda pri tem živalim odrekamo iste pravice, čeprav je njihov položaj isti. Tudi one so se znašle tukaj in poskušajo živeti, kakor najbolje znajo. S kakšno pravico jim odrekamo pravico uporabiti planet z namenom, da živijo kakor mi? Kot ponavadi nimamo nobenega argumenta za to, kar jim odrekamo. Mislim, da lahko argument, s katerim zagovarjamo uporabo planeta za naš uspeh in razcvet, enako uporabimo za to, da imajo živali isto pravico.« Pravica je, da imajo živali (z)možnost živeti cvetoče življenje. In kaj pomeni trpeti krivico? »Ko poškodbe niso le škoda, ampak tudi krivice, za katere mora nekdo

odgovarjati in jih, če je možno, poravnati ter v prihodnosti preprečevati.« Ali kakor to predstavi na konkretnem življenju živali. Žival Susan živi svoje življenje in počne vse stvari, ki jih počne žival Susanine vrste. Toda pri uresničevanju svojih ciljev naleti na različne ovire, nekaj lahkotnih in nepomembnih za svoje življenje, nekaj pa je tudi resnejših – bolezni, neurje, ki uniči njen dom, in tako naprej. Susan se srečuje s težavami, vendar se ji ne godi krivica. A ko se Susan ukvarja s svojimi običajnimi zadevami, v njen prostor poseže drugo bitje in ji prepreči, da bi dosegla svoje cilje. Morda to še vedno ne pomeni, da smo vstopili na področje nepravilnosti. Kaj pa, če je Susanin dom namerno uničilo bitje, ki se zaveda, da ji s svojim delovanjem povzroča škodo? Recimo, da je Susan postala ujetnica v nehygienskih razmerah, da se ni mogla sprehajati in da je bila deležna nasilja s strani drugega bitja. Nussbaum pravi, da če bi bila Susan človeško bitje, bi nam bilo jasno, da se ji je zgodila krivica. Ali bi moralo biti dejstvo, da je žival, ki ni človek, pomembno? Ali ne bi naše pojmovanje pravičnosti moralo predvideti prostora za Susan? Nussbaum se pri svojem argumentu za pravice in krivice do živali nasloni tudi na tri moralna čustva, čudenje, sočutje in tranzicijsko jezo, ki ji pomagajo pri začrtanju filozofsko-etičnega okvira za pravice živali. Čudenje, ki vodi v etično usmerjeno sočutje, da vidimo in slišimo, kako se živali krivično preprečuje njeno us-

pešno življenje, z odzivom »to je nesprejemljivo in se ne sme več zgoditi in dogajati«, kar vodi v uspešno spremembo za dobrobit živali v prihodnosti, pa uporabi tranzicijsko jezo.

Nussbaum v krivičnost do živali vključuje neposredne in posredne krivice ter pravi, da živali nikoli prej niso doživljale toliko krivice in trpljenja izpod človeških rok kakor danes: »Živali so dolgo lovili v divjini, vendar njihovih življenjskih prostorov niso zasedla človeška bivališča ali so vanje nenehoma vdiralih tihotapci, ki so želeli zaslužiti z umorom inteligentnega bitja, slona ali nosoroga. V morjih so ljudje od nekdaj lovili hrano, kite so dolgo lovili zaradi njihove tržne vrednosti. Toda morja niso bila polna plastičnih odpadkov, ki privabljajo živali, da se z njimi prehranjujejo, nato pa se z njimi zadušijo do smrti ... Ptice so streljali za hrano, vendar se tiste, ki so pobegnile, niso zadušile zaradi onesnaženega zraka ali se zaletale v mestne nebotičnike, katerih luči jih privabljajo.« Nussbaum ne opozarja le na »barbarsko krutost masovne mesne industrije«, »uničevanje habitatov« in »onesnaževanje zraka in morij«, etično mrežo razširi tudi na vse, »ki živijo na območjih, kjer so se nekoč sprehajali sloni in medvedi«, ali »tiste, ki živijo v visokih nebotičnikih, ki pomenijo smrt za ptice selivke«. Po njenem mnenju smo vsi soudeleženi, četudi mislimo, da nismo, in bi morali zato »že zdavnaj poravnati etični dolg do živali«.

V devetem poglavju o živalih, ki živijo z nami v skupnem gospodinjstvu, navede naslednje živalske (z)možnosti, ki morajo varovati živali, ki živijo v simbiotskem razmerju z nami: a) življenje in zdravje (sama se zavzema, da živali ne bi bile posest, ampak da bi bile domače živali naši kompanjoni, prijatelji, prijatelji pa si morajo torej prizadevati za to, da so živali zdrave in da čim dlje živijo); b) spolnost in reprodukcija (domače živali se ne morejo reproducirati kakor v naravi, zato morajo njihovi človeški prijatelji poskrbeti za sterilizacijo ali kastracijo); c) delo (hišnih ljubljencev ne bi smeli uporabljati za delo); d) stimulacija in igra (živali morajo imeti dovolj gibanja, igre in srečevanja z drugimi pripadniki iste vrste). Podobno velja tudi za živali, ki ne živijo z nami v hiši ali stanovanju (konji, kokoši, pujsi, krave). Nussbaum izrazito nasprotuje nemoralnosti mlečne industrije, kmetijam kokoši nosnic, kmetijam za prašičjerejo, tovarnam mladičev – vse to lahko naredimo živalim veliko bolj prijazno in ohranjamo njihovo zdravje, dobre počutje, igro, medsebojno srečevanje in zadovoljstvo.

A (z)možnostni pristop se ne osredotoča le na živali kot posameznike, vključuje tudi vrste in njihovo ogroženost. Kot ugotavlja Nussbaum, znanstveniki ocenjujejo, da je današnje izumiranje med 1.000- in 10.000-krat večje od običajne stopnje. Trenutno izumrtje grozi 25 odstotkom sesalcev in 40 odstotkom dvoživk, vključno z

vrstami, ki jih poznamo in jih imamo radi: medvedi, azijski in afriški sloni, tigri, nešteto vrst ptic in številne druge. »Izumrtje vrste vključuje veliko trpljenja za mnoge njene preostale pripadnike. Pomislite na polarne medvede, ki se ne morejo pariti ali se hraniti, ulete na ledenih ploskvah ob taljenju polarnega ledu. Pomislite na ogrožene slone in nosorože, ki jim grozijo tihotapci in so prisiljeni gledati, kako člane njihove vrste pobijajo zaradi njihovih oklov. Tisti, ki preživijo, pogosto živijo travmatično, hkrati pa jim zaradi izgube habitata grozi tudi lakota. Pomislite na kite (mnoge vrste, ki so zdaj ogrožene), ki so se znašli na obali, ker so njihova telesa napolnjena s plastiko.« A ne gre le za hitrejše izumiranje vrst zaradi človeške dejavnosti, ampak tudi za resnično onemogočanje vsakršnega dostojnega življenja, ki je živalim onemogočeno v mesni in mlečni industriji (prašiči na prenatrpanih farmah, ki nimajo niti 2 m² življenjskega prostora, kokoši nesnice, ki so omejene na prostor formata lista A4, pasje farme, zlorabe v klavnicah itd., grozljivim krivicam ni ne konca in kraja). Kaj pa živalski vrstovi, rezervati za živali? Po Nussbaum je tudi to seveda oblika človeškega zatiranja in onemogočanja cvetočega življenja živali.

Zato zadnji del knjige o pravu, ki ni namenjen le pravnim strokovnjakom, temveč vsakemu človeku, trdi, da bi hišni ljubljenci/-ke morali postati državljani/-ke, saj bi s tem dobili/-e

pravice. A da bi to lahko postali, bi morali ti postati cilj v samih sebi, katerih določene (z)možnosti morajo podpirati javne politike in biti zapisane v temeljnem osnovnem zakonu za pravice živali. Tak zakon prepozna njihove lastne interese in jih ščiti pred zlorabami in zanemarjanjem; »... želje in zahteve, ki jih izražajo v vsakdanjem življenju, se bodo s pomočjo druženja, sodelovanja in zastopanja prenesle v politiko«. A ne le hišni ljubljenci, zakon mora vsebovati zaščito živali in preprečevanje krutosti tudi za prosto živeče živali, živali, ki jih vzgajajo za rejo, živali v poskusnih laboratorijih, tovarne mladičev, ptic. In ne le to, tudi za živali vsepovsod na svetu!

A kot vedo povedati zagovorniki živali, je boj za pravice živali v pravnem sistemu miho rečeno zahteven. Denimo samo v ZDA »zakonodajni postopek pestijo zastoje, strankarske delitve in lobiranje v imenu finančnih interesov, med katerimi je mesna industrija med najmočnejšimi«. Sedanji zakoni, ki ščitijo živali, so pomanjkljivi, včasih že zaradi samega namena, a tudi zato, ker se redko izvajajo, zaskrbljeni državljani pa nimajo legalnega vzvoda, s katerim bi lahko implementirali redka zakonska določila, zato je njena vizija globalni zakonodajni okvir, ki priznava in ščiti pravice živali, vendar se dobro zaveda, da se to ne bo zgodilo čez noč. »Svetovni pravni sistemi so na tem področju v primitivnem stanju« in med številnimi primeri izpostavlja, da ameriški zakon o zaščiti

živali v celoti izključuje hladnokrvne živali. Pri tem potegne vzporednico s tem, kako so nekoč zakoni obravnavali ženske – kot predmete ali lastnino, ki so jo nadzorovali in uporabljali moški. Danes imajo ženske (pa seveda tudi otroci, temnopolte, hendikpirane in LGBTIQ+ osebe) pravice in svoboščine, ki si jih pred dvema stoletjema ni bilo mogoče predstavljati. A če je to sčasoma rešljivo, se je, ko govorimo o pravicah živali, treba vprašati, kaj to pomeni v smislu govora o pravicah na nacionalni ali nadnacionalni ravni. Kako bomo vzpostavili možnost, da bodo lahko živali stopile v sodno dvorano in se borile za svoje pravice, kdaj bodo lahko njihovi legalni zastopniki dobili možnost tega? Kako sploh opredeliti njihove pravice, glede na kaj, koga? Pri tem kot eno od rešitev, ki najbolj sovпада z (z)možnostnim pristopom, omenja fiduciarno pravo, saj si »le-to ne le prizadeva za izogibanje bolečini in preprečevanje škode upravičenca v korist tretjega, ampak za dejavno dobit upravičenca v splošnem smislu«. Za slednje Nussbaum meni, da bi bilo dobro, kar zadeva hišne ljubljence in ostale živali v bližini ljudi. »V drugih primerih bi vlada lahko ustanovila agencijo za dobrobit živali kot fiduciar za specifični tip ali tipe živali.« Na koncu sklene: za izvajanje ponujenih rešitev je potrebno delo v številnih smereh, od pravnega in izobraževalnega sistema do znanstvenih raziskav in celo industrije izdelovanja sintetičnega mesa, pa tudi prikazovanje

»lepote, neverjetnih sposobnosti in trenutnih stisk živali množičnemu občinstvu prek novinarstva, filma in vizualne umetnosti«. In da se bo to sploh zgodilo, sta »[z]a rešitev resnično potrebna razvijajoča se zavest človeštva in pravični optimizem, ki bosta ponudila rešitve« za množično trpljenje živali po vsem svetu.

Čeprav je bila knjiga večinoma deležna številnih pohval, pa je bila deležna tudi nekaj kritik. Poglejmo si jih. Avtorica piše, da če bi vsi postali vegani (vegetarijanci), bi to preveč obremenilo zemljo, toda velika večina zemlje se uporablja prav za proizvodnjo živali ali za pridelke, s katerimi se te živali hranijo. Paul Thompson v članku, ki smo ga objavili v Časopisu za kritiko znanosti (2022), pravi: »Na primer, eden od argumentov za vegetarijanstvo in veganstvo je, da je poraba mesa in perutnine prehransko neučinkovita raba kmetijskih virov. Poziv je verodostojen zlasti za Američane, saj večina je meso živali iz supermarketov in restavracij, ki so jih hranili z žiti, ki bi jih lahko uporabili za prehrano ljudi« (Thompson, 2022: 88). Prav tako Nussbaum slabo opravičuje svoje prehranjevanje z ribami – za ribiško industrijo vemo, da nekatere vrše, ki postrgajo tudi dno, uničujejo celoten morski habitat –, njen izgovor za uživanje celo nekaterih vrst mesa pa je precej neprimeren. Od zagovornice za pravice živali, ki opisuje grozne razmere v mesni in mlečni industriji, bi pričakovali, da je veganka in da s

svojim primerom kaže boljšo prihodnost za živali in pripomore k njihovemu cvetočemu življenju, za katerega si prizadeva. Prav tako na določenih mestih kaže pomanjkanje znanja o biologiji in vedenju živali, o katerih govori. Na primer, pravi, da se mačke dobro počutijo, če so zanemarjene, ker v nasprotju s psi ne potrebujejo pozornosti in naklonjenosti! To so napačne predstave, zaradi katerih se mačke obravnavajo kot nekaj enkratnega in ne potrebujejo oskrbe. Nobena knjiga, ki si prizadeva za boljši svet za živali, ne sme vključevati zastarelih stereotipov ali lahkotnih opravičil za slabo vedenje ljudi. V knjigi je še nekaj takšnih napačnih oznak.

Sklenemo lahko, da je knjiga sicer dragocen prispevek k prizadevanju za uzakonitev pravic živali, vendar je po drugi strani to tudi knjiga, ki nekatere prizadevanja drugih avtorjev za pravice živali obravnava površno (na primer abolicionisti), da njenega lastnega nezgleda sploh ne omenjamo.

Giuseppe Acconcia
VELIKI IRAN

Monografija Veliki Iran Giuseppeja Acconcie, italijanskega novinarja, raziskovalca ter profesorja na Univerzi v Padovi, preseže fokus na geopolitičnih in imperialnih narativih in se poda v raziskovanje iranske civilne družbe od 19. stoletja do danes. Delo temelji na raziskavah, intervjujih in avtorjevem večletnem delu v Iranu, med katerim je dodobra spoznal iransko družbo. V pričujoči monografiji na svež način oriše zgodovino Irana od Ustavne revolucije leta 1906 prek delovanja civilne družbe. Izpostavlja močno organizirano inteligenco, pogosto izobrazeno v tujini, novinarje, ženska gibanja, bazarske trgovce, pristaniške delavce, študente in druge družbene skupine, ki so v dolgem 20. stoletju prek strank, gibanj, protestov, stavk in drugih oblik organiziranja posegali v politično okolje

Fredercik W. Taylor
**NAČELA ZNANSTVENEGA
MANAGEMENTA**

Načela znanstvenega managementa Fredericka Winslowa Taylorja predstavlja nepogrešljivo branje za vse, ki jih zanima management, organizacijski procesi in njihov vpliv na sodobno družbo. Knjiga je opremljena s štirimi spremnimi študijami, ki podrobno razčlenjujejo avtorjeve ideje in njihov vpliv na razvoj managementa skozi 20. stoletje. Namenjena je strokovni in znanstveni javnosti, ki se ukvarja s kritično obravnavo fenomena managementa ter razumevanjem njegovega pomena in vpliva na sodobno družbo. Taylorjeve ideje so pogosto napačno razumljene kot ideološko motivirane in zastarele. Vendar pa je proučevanje načel ključno za razumevanje paradigme managementa, ki, čeprav predstavlja eno od temeljnih metod sodobne družbe, ostaja hkrati tudi ena najmanj raziskanih.

Michael Hardt, Antonio Negri
SKUPŠČINA

Po Imperiju, Multitudi in Skupnem pri ČKZ pripravljamo še slovenski prevod zadnjega dela tetralogije avtorjev Michaela Hardta in Antonia Negrija – Skupščina. Knjiga izjemno plodovitega ameriško-italijanskega dvojca, ki je v originalu izšla leta 2017, je politično teoretski dialog z družbenimi gibanji, ki stremijo k radikalnim družbenim spremembam. Vas zanima revolucionarni potencial globalnih družbenih gibanj od Occupy, arabskih pomladi, Black lives matter itn. in zakaj gre pri desničarski reakciji? Potem je Skupščina, ki je ponovno delo prevajalskega kolektiva, prava izbira.

Dilar Dirik
**KURDSKO ŽENSKO GIBANJE
– ZGODOVINA, TEORIJA IN
PRAKSA**

Dilar Dirik, postdoktorska raziskovalka migracij na oxfordski univerzi, je avtorica knjige Kurdsko žensko gibanje – zgodovina, teorija in praksa. V njej prek lastne socializacije in politizacije znotraj kurdskega gibanja za svobodo analizira vzpostavitev avtonomnega ženskega gibanja, njegovih struktur ter ženske teorije osvoboditve. Dirik kot avtorica presega objektivno opisovanje teorije in prakse kurdskih žensk, temveč mesto izrekanja pogosto prepušča sogovornicam, sama pa v premišljevanja vpenja stališča revolucionark in feministk globalnega Juga. Nujno branje za vse, ki se zavedajo, da bo 21. stoletje stoletje ženske revolucije!

NAROČITE SE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI

PRIDRUŽITE SE NAŠIM ZVESTIM BRALCEM IN SE NAROČITE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI.

Letna naročnina je 30 evrov, za študente in brezposelne pa 20 evrov. Naročnina velja od datuma plačila, za naslednje tri številke.

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo je uveljavljena družboslovna in humanistična znanstvena revija. Zavezani smo kritični misli in transdisciplinarnosti, osvobajajočim epistemologijam in odpiranju akademskega prostora. Govorimo o tistem, o čemer se ne govori. Brcamo proti toku in izumljamo nove sloge plavanja – že od leta 1973.

Svoje naročilo nam sporočite na elektronska naslova
narocnine@ckz.si ali **ckzrevija@gmail.com**.

Naslovna ilustracija / Cover Design

David Pučko

Grafična zasnova / Graphic Design

Zavod Magistrala

Prelom teksta / Layout

Blaž Kosovel

Tisk / Printed by

Demat d.o.o.

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo je vključen v naslednje mednarodne znanstvene baze podatkov:

- ERIH Plus,
- IBSS: International Bibliography of the Social Sciences,
- DOAJ - Directory of Open Access Journals,
- Ulrich's Web (Ulrich's Periodicals Directory),
- ProQuest Political Science,
- ProQuest Research Library,
- ProQuest Social Science Journals,
- EBSCO.

Revija izide trikrat na leto.

Cena posamezne številke je 12,90€.

Letna naročnina: 30€.

Letna naročnina za dijake, študente in brezposelne: 20€.

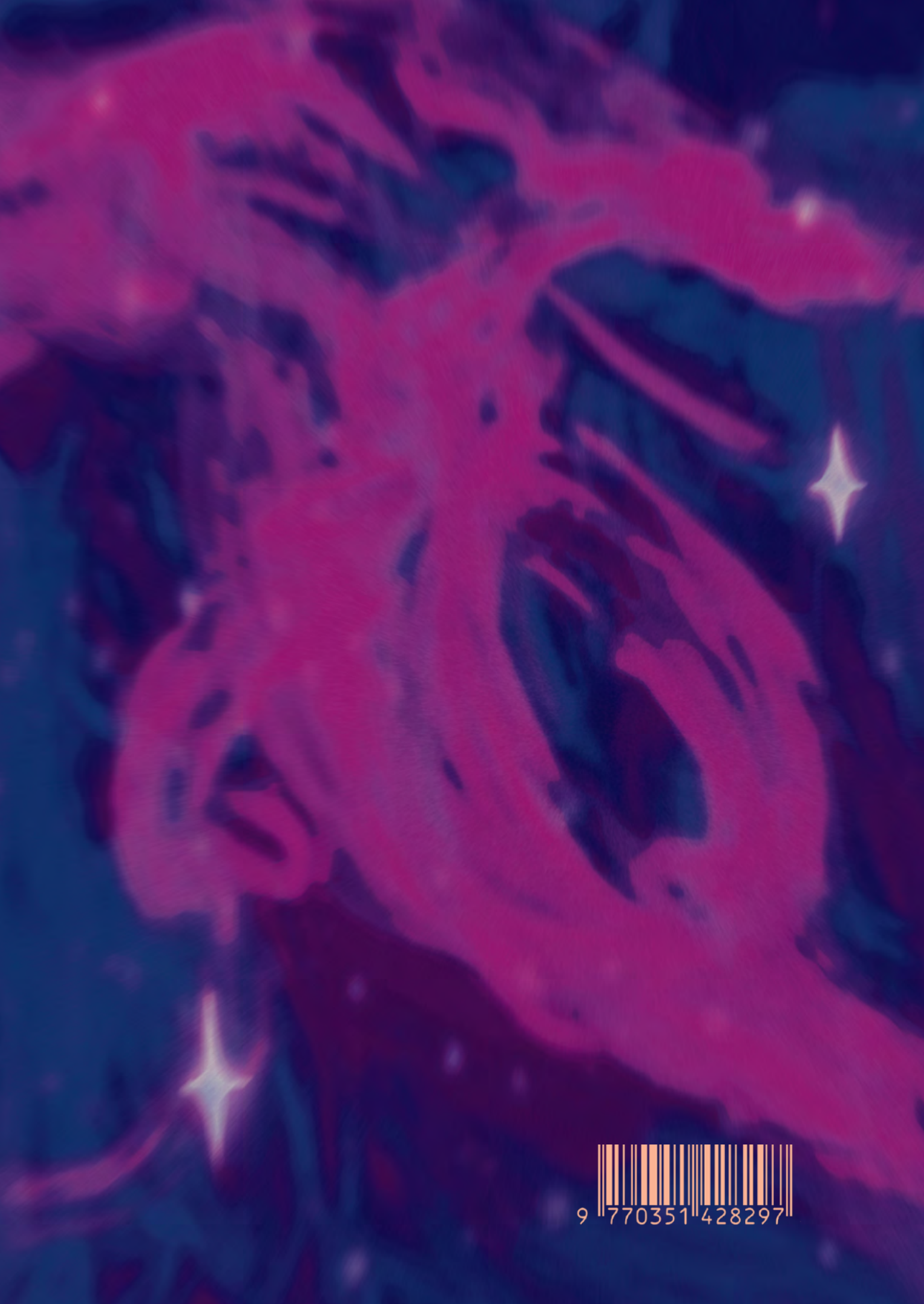
Naročila sprejema:

Inštitut Časopis za kritiko znanosti

Ulica talcev 2, 1000 Ljubljana

Elektronski naslov: ckzrevija@gmail.com

Izid te številke Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo sofinancirata Javna agencija za knjigo RS in Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS.



9 770351 428297